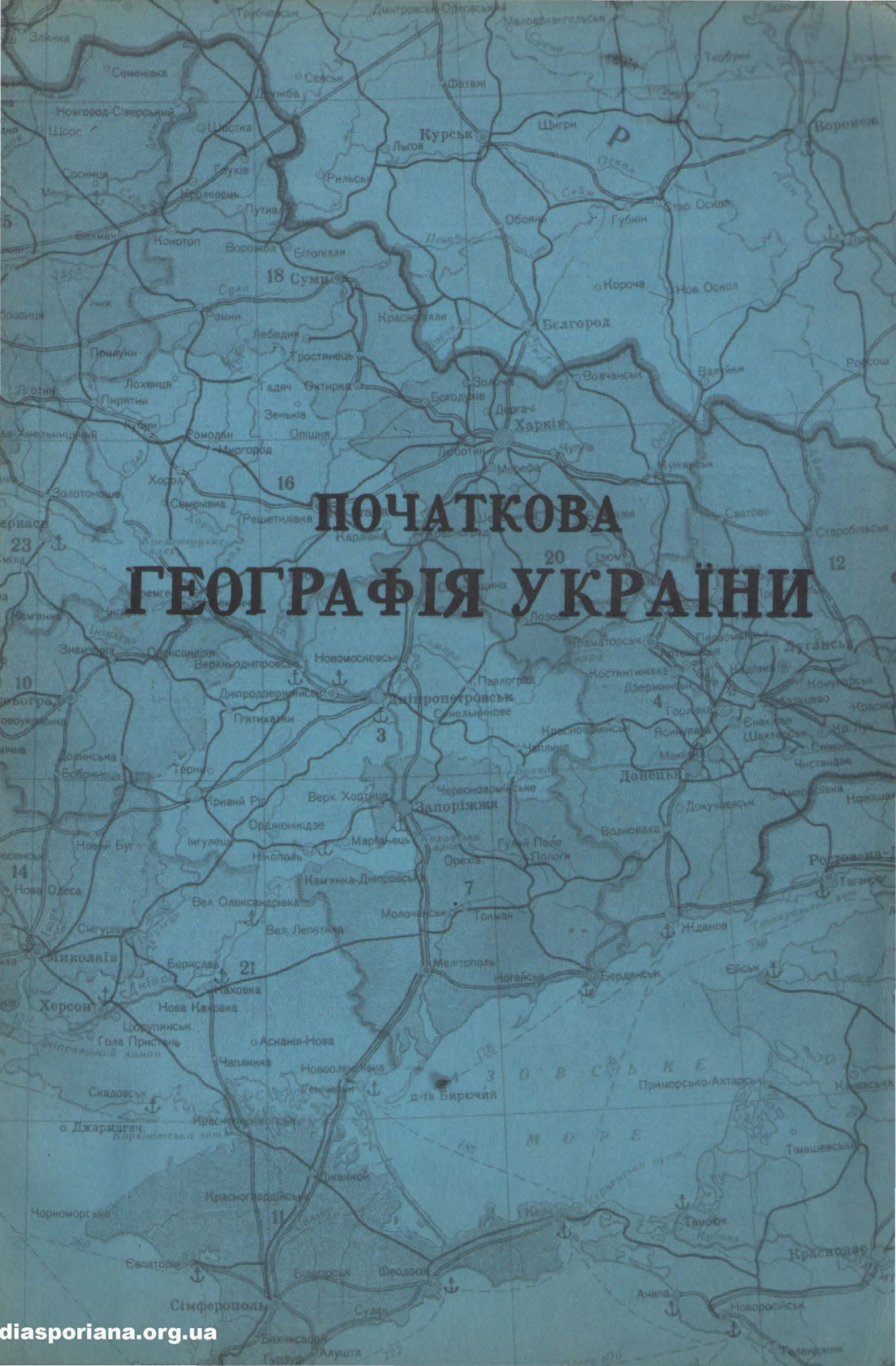

ПОЧАТКОВА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ

ПОЧАТКОВА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

**Четверте поправлене й доповнене видання.
Редакція, доповнення й оформлення
Б. РОМАНЕНЧУКА**

ВИДАВНИЦТВО „К Н І В” ФІЛІАДЕЛЬФІА

Поширення цієї книжки зроблено на основі таких джерел:

Ол. Т. Діброва. Географія Української РСР. Друге перероблене видання. АН УРСР, Київ 1958, 526 стор.

В. Боднарук. Україна Радянська. ЦК ЛКСМУ „Молоді“, Київ 1958, 268 стор.

Д. І. Гнатюк, Б. І. Силін. Визначні місця України. Упорядники . . . Держ. Видав. Політ. Літератури УРСР. Київ 1958, 721 стор.

Радянська Україна. АГ УРСР, Київ, 1957, 290 стор.

Й. І. Заславський, Т. П. Герасимова. Фізична географія. Початковий курс. Підручник для V кл. семирічної і середньої школи. Видання шосте. Держ. Учбово-Педаг. Видав. „Радянська Школа. Київ, 1960, 1555 стор.

А. М. Григорев. Станіславська область. Географічний нарис. Радянська Школа, 1957, 109 стор.

І. П. Старовойтенко. Київська область. Географічний нарис. Радянська Школа, 1957.

М. Ф. Коломієць. Полтавська область. Видав. Харківського Університету, Харків 1959, 90 стор. ілюстр.

Енциклопедія Українознавства, І. Мюнхен—Нью Йорк, 1949, кт. 12-183.

Copyright 1961
by
Bohdan Romaneschuk

Printed in the U.S.A.

Наша рідна земля

Кожний нарід має свою рідну землю або батьківщину, в якій родиться й живе. Український нарід теж має свою рідну землю, на якій родиться й живе великою й одноцілою масою. Батьківщиною українського народу є **Україна**. Велика це і чудова країна — там жили наші прадіди, діди й батьки, які боронили її від ворогів і проливали за неї свою кров, щоб вона була вільна й незалежна. І тепер там живе український нарід, наші брати й сестри, молодші і старші. Вони мають ту саму мову, ту саму релігію, ті самі звичаї, національні традиції і ті самі бажання — жити вільно і ні від кого незалежно на своїй землі і бути єдиними її господарями. Але наш нарід живе тепер у неволі, бо нашу землю поневолили московські большевики.

Ми живемо на чужині, але доля нашого народу нам не байдужа. Ми повинні Україну широко любити, для неї жити й працювати і змагатися за те, щоб наш нарід був вільний на своїй землі і був щасливий та рівний з усіма вільними народами світу. Ми повинні всіми нашими силами допомагати, щоб Україна була вільна, бо воля, це найдорожчий скарб кожної людини.

Географія України

Щоб Україну любити, треба її добре пізнати. До пізнання веде наука, тому треба нам учитись про Україну — рідну землю всіх, хто почувается українцем. Наука, що вчить нас про Україну, що подає нам відомості про українські землі, про український нарід і про все, що на українській землі знаходиться, називається **географія України**. Вона розкаже про українську землю, про українські ріки, моря, озера, гори, височини й низини, про її підсоння (клімат), рослини, тварини, про зайняття українського народу, про її природу та багатства, словом про все, що відноситься до фізичного життя й вигляду України.

Отже географії України вчимося на те, щоб знати, яка вона велика, багата й чарівна, який великий її нарід і який щасливий він міг бути, якби був вільний і незалежний. А щоб він міг бути вільний, то ми, що живемо у вільному світі, мусимо йому допомагати в різний спосіб, який тільки зможемо знайти, а перш за все — ширити всюди

правду про Україну. Україна чекає нашої допомоги, вона покладає на нас великі надії. Тож не опустім її і не зрадьмо, бо зрада рідної країни, це найбільший сором і ганьба.

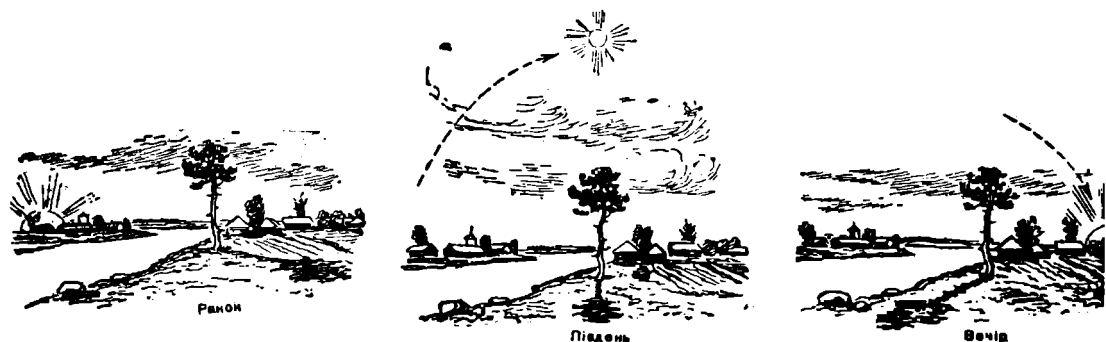
Запитання:

Як називається батьківщина українців?
Що таке географія і про що вона оповідає?
Навіщо вчитися географії?
Що повинні робити українці у вільному світі?
Як можемо допомогти Україні визволитись?
Що є найбільшою ганьбою?

Розгляньмося по небі й землі

Коли вийдемо на таке місце, звідки на всі сторони можна свobodно розглянутись, побачимо над собою синє небо, наче велику баню, а всюди довкола землю, наче широченну площу. По синьому небі ходить сонце, місяць і сяють зорі, — часом вони закриті хмарами; на землі ж бачимо гори й долини, ріки й озера, ліси й поля, села, міста, шляхи й т.ін.

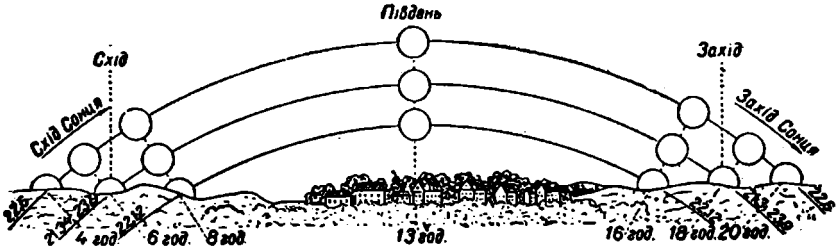
З-поміж небесних світил найважливіше **сонце**. Воно своїм світлом і теплом творить усе життя на землі. Під впливом його світла й тепла ростуть рослини, живуть тварини й люди. Сонце щодня рано сходить, заточує по небі великий лук, а потім опускається знов униз і ввечері заходить. І так показує нам **час**. Коли воно світить, то маємо **день**, а коли заходить, то настає **ніч**. День і ніч творять **добу**. Пори дня — ранок, полудне або південь і вечір.

Видимий рух сонця впродовж дня.

Сонце показує нам також **сторони світу**. Де воно стоїть удень найвище, там **південь**, у протилежному напрямі — **північ**, де сонце сходить — там **схід**, а де заходить — **захід**.

Сонце не завжди ходить одною дорогою по небі. Взимку воно

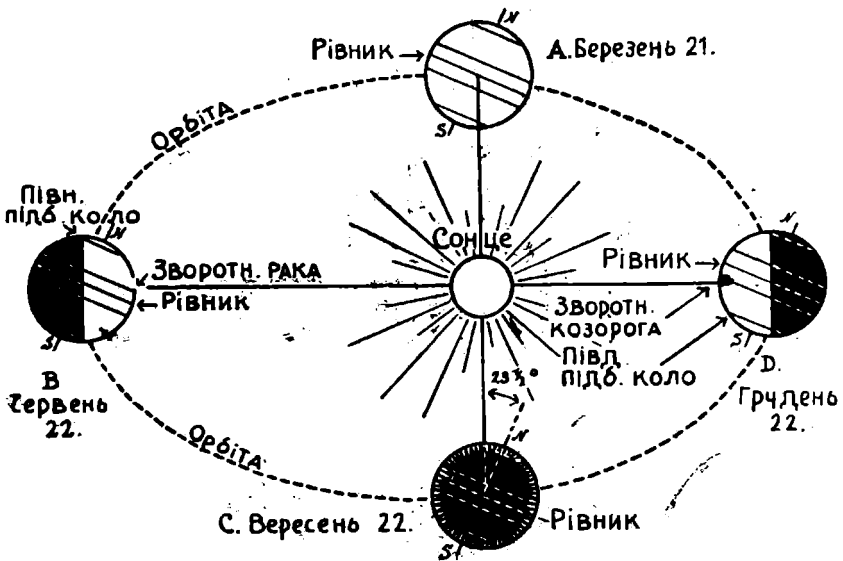

Рух сонця по небі протягом року.

сходить пізно, заточує тільки невеличкий лук, стає опівдні невисоко і заходить скоро. Воно не має часу добре нагріти землю, бо його проміння падає на землю косо. Через те маємо зиму з її морозами й метелицями. **Влітку** сонце сходить дуже рано, заточує по небі великий лук, стоїть опівдні високо-високо над нами і заходить пізно, тому воно довго й сильно може нагрівати землю. Тоді і маємо літо із спеками.

Навесну і восени сонце ходить по небі посередньою дорогою, отож і освітлення й ogrivання землі тоді середнє.

До 22 червня земля, обертаючись навколо сонця, потрапляє в таке положення, що північний бігун стає щораз більше освітлений, а південний бігун щораз менше. Тому в північній півкулі день довшає, а в південній півкулі коротшає.

Рух Землі навколо сонця.

22 червня у нас, у північній півкулі, день найдовший, а ніч найкоротша. У південній же півкулі в цей час день найкоротший, а ніч найдовша:

До 22 вересня земля, обертаючись навколо сонця, потрапляє в таке положення, що північний бігун стає щораз менше освітлений, а південний щораз більше. У нас день коротшає, а в південній півкулі довшає. 22 вересня, як і 21 березня, на рівнику сонячне проміння падає прямовисно, і тоді північна й південна півкулі нашої землі знову освітлені однаково. В цю добу на всій земній кулі день і ніч тривають по 12 годин. День 22 вересня у північній півкулі називається днем осіннього рівнодення.

До 22 грудня земля, пробігаючи далі свій шлях навколо сонця, потрапляє в таке положення, що північний бігун стає щораз менше освітлений, а південний бігун — щораз більше. У нас день коротшає, а в південній півкулі довшає. 22 грудня у нас день найкоротший і ніч найдовша, а у південній півкулі ніч найкоротша, а день найдовший.

Горизонт або обрій

Коли вийдемо на рівну місцевість і подивимось у всі сторони, то вся місцевість видається нам великим кругом, в середині якого знаходиться власне ми, що спостерігаємо. Небо ніби шатром розкинулось над цим кругом і над нами. Здається, що небосхил вдалині спирається на землю.

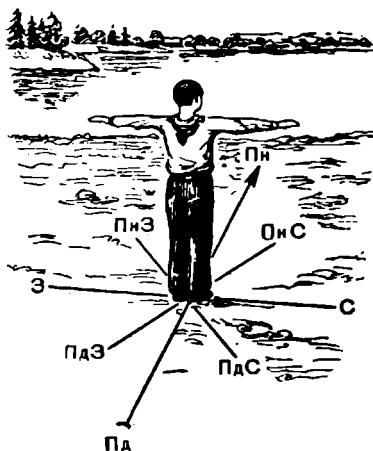
Вся видима навколо земна поверхня називається **горизонтом** або **обрієм**, а межа її, де небо ніби стикається з землею — **лінією горизонту**. І нині ми знаємо, що в горизонті міститься тільки маленька частина нашої землі, а решта поза горизонтом. І якби ми почали йти, щоб дібратись до самого горизонту, то ми б ніколи до нього не дійшли, бо лінія горизонту буде від нас всюди віддалятись. Ми побачимо інші місцевості, села, міста, ріки, гори, зайдемо навіть в чужі країни, а якщо й даліше будемо йти, натрапимо на океани, моря і вернемось додому з протилежної сторони, але до лінії горизонту таки не дійдемо, бо її в дійсності немає, це нам тільки так здається, бо наша земля опукла, про що даліше й розкажемо.

СТОРОНИ ГОРИЗОНТУ

Щоранку сонце сходить над горизонтом, піднімається все вище і вище. Опівдні воно досягає найвищого положення на небі, а потім опускається і вечором ховається за горизонтом.

Що вище сонце над горизонтом, то коротші тіні від предметів. Найвище положення сонце займає опівдні. Тіні від предметів у цей час найкоротші; вони називаються полуденними.

Полуденна тінь завжди спрямована в одну й ту саму сторону горизонту — на північ.

Основні і проміжні сторони горизонту.

Якщо стати обличчям на північ, то позаду буде південь, праворуч — схід, а ліворуч — захід. Північ, південь, схід і захід є основними сторонами горизонту. Між ними знаходяться проміжні: північний захід, північний схід, південний захід і південний схід.

Запитання й завдання.

Що називається горизонтом?

Що називається лінією горизонту?

Покажіть на якій-небудь картині видиму частину горизонту і лінію горизонту.

Чи добре видно лінію горизонту з вікна вашої класи?

Яка сторона горизонту протилежна заходові?

Яка сторона горизонту протилежна південному сходові?

ОРІЄНТУВАННЯ

Уміння знаходити на місцевості сторони горизонту називається орієнтуванням.

У всякій, навіть невеликій, екскурсії треба вміти орієнтуватися на місцевості. Таке вміння дає можливість сміливо вирушати в подорож, не боячись, що заблудишся. Для цього треба визначити напрям

до наміченого місця і під час подорожі точно триматися його. Повертаючись, треба йти в протилежну сторону. Якщо, наприклад, йшли на захід, то назад треба йти на схід. Якщо йшли на північний схід, то повертатися треба на південний захід.

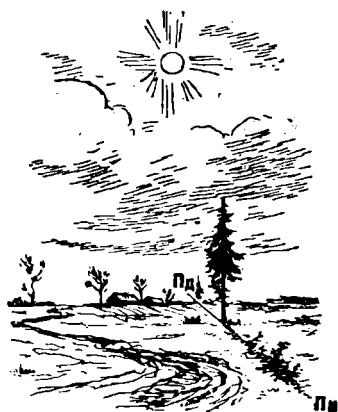
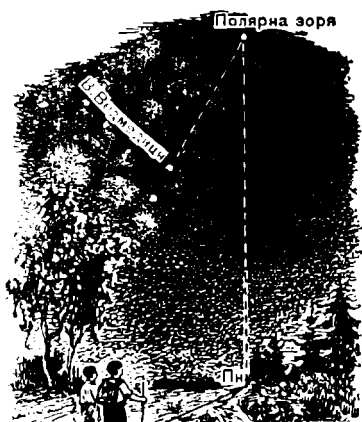
СПОСОБИ ОРІЄНТУВАННЯ

Сторони горизонту визначаються різними способами: по сонцю, по зорях, з допомогою компаса, по деяких особливостях навколишніх предметів, тобто по місцевих ознаках.

Орієнтування по сонцю. В сонячний день можна легко і точно визначити сторони горизонту. Для цього треба рівно опівдні замітити напрям тіні. Вона вказує на північ. Сонце ж знаходиться на півдні.

Орієнтування по зорях. Вночі, коли небо усіяне зорями, сторони горизонту можна визначити по **Полярній зорі**.

Зорі розміщені групами. Щоб серед них відшукати Полярну зорю, треба спочатку знайти групу з семи зір, яка своїми обрисами нагадує віз. Ця група зір називається Великою Ведмедицею. Рисунок по-

Орієнтування по зорях і сонцю.

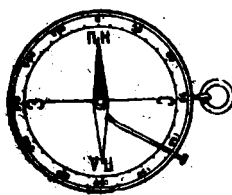
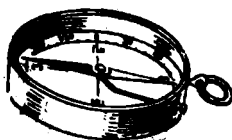
казує, як по зорях Великої Ведмедиці можна знайти Полярну зорю. Вона завжди знаходиться над північною стороною горизонту.

Орієнтування по компасові. Вдень і вночі в будьяку нагоду можна орієнтуватися з допомогою компаса. Без нього не обходиться жоден мандрівник. Кораблі, літаки відправляються в дорогу з компасом.

Будова компаса не складна. Основною його частиною є намагнічена стрілка, яка вільно обертається на вістрі голки. Темний кінець стрілки завжди вказує на північ, а ясний — на південь. Щоб зручніше було користуватися компасом, стрілку з голкою вставляють у круглу

Орієнтування по дереву.

Компас.

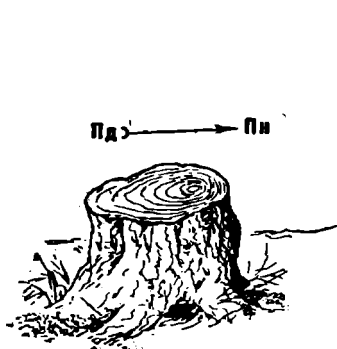
коробочку під скло. На дні коробочки буквами позначені сторони горизонту.

Компас має запобіжник, яким закріплюють стрілку, щоб не псувалася голка. При користуванні компасом запобіжник відпускають, і стрілка починає вільно обертатися.

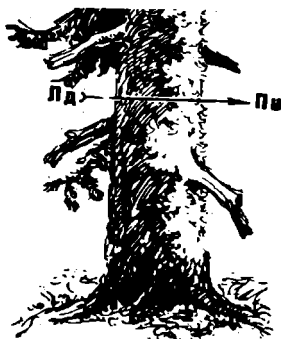
Щоб визначити сторону горизонту, компас кладуть на горизонтальну поверхню, потім повертають так, щоб букви Пз були під темним кінцем стрілки. Тоді буква С буде обернена на схід, З — на захід, Пд — на південь.

Орієнтування по місцевих ознаках. В похмурну погоду і при відсутності компаса сторони горизонту приблизно можна визначити по різних місцевих ознаках.

Якщо дерево росте окремо і ніякі предмети не закривають його

Орієнтування по пневі.

Орієнтування по лишайниках.

від сонця, то по густоті гілок можна визначити, де північ. З північної сторони у такого дерева гілок менше.

Якщо спилати таке дерево, то видно, що серцевина його розташована ближче до краю, оберненого на північ. Отже, можна орієнтуватися і по пневі дерева, яке росло самотньо на відкритій місцевості.

Лишайники, що вкривають стовбур і гілки старого дерева, густіше ростуть з затемненої північної сторони.

Весною схили горбів, ярів і глибоких канав, які обернені на південь, швидше звільняються від снігу. Отже, весною по таненню снігу на схилах можна визначити північ.

Запитання і завдання:

Що називається орієнтуванням?

Опівдні визначте по сонцю напрям на північ.

Станьте обличчям на північ. Вкажіть напрям всіх інших сторін горизонту.

Орієнтуючись по Полярній зорі, вкажіть напрям на схід.

З допомогою компаса вкажіть напрям на південний захід.

В якому напрямі від школи знаходиться ваш дім?

В яку сторону виходять вікна нашої класи?

Поставте на рівному місці, освітленому сонцем, невелику жердину. В сонячний день опівдні відмітьте довжину тіні, що падає від неї. Такі вимірювання робіть щомісяця. Про що говорять зміна довжини тіні?

ЗОБРАЖЕННЯ НАПРЯМІВ НА РИСУНКУ

Часто доводиться пояснювати, як знайти дорогу до якогось будинку або, наприклад, до озера. В таких випадках найзручніше взяти папір, зробити розташування предметів на шляху і пояснити, як їти.

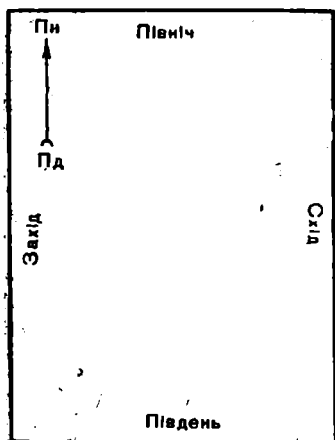
Зображаючи напрям на папері, умовно вважають верхній край аркуша північним, нижній край — південним, правий — східним, лівий — західним. Зліва на аркуші проводять стрілку вістрям угору, над нею пишуть букви Пн (північ), а внизу — Пд (південь).

Коли на аркуші паперу поставити точку і від неї провести лінію вгору, то вона означатиме напрям на північ; лінія, проведена вниз, покаже напрям на південь; направо — на схід, наліво — на захід. Між цими лініями можуть бути показані і проміжні напрями.

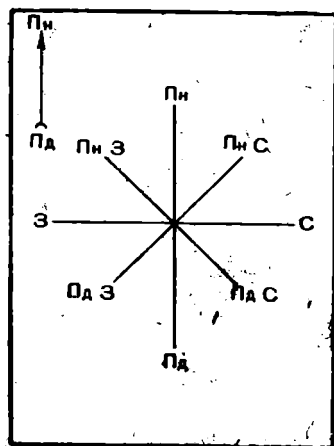
Знаючи, як зображати напрям, можна легко на аркуші паперу накреслити напрями до предметів на місцевості.

Наприклад, ми стоїмо на місцевості, звідки видно залізничну станцію, ліс, озеро. Визначаємо напрями до них. Виявляється, що станція розташована на північ, озеро — на південний схід, а ліс — на захід від нас.

Щоб зобразити це на рисунку, беремо аркуш паперу, проводимо стрілку, яка вказує на північний край аркуша, потім посередині арку-

Стрілка напрямів на аркуші паперу.

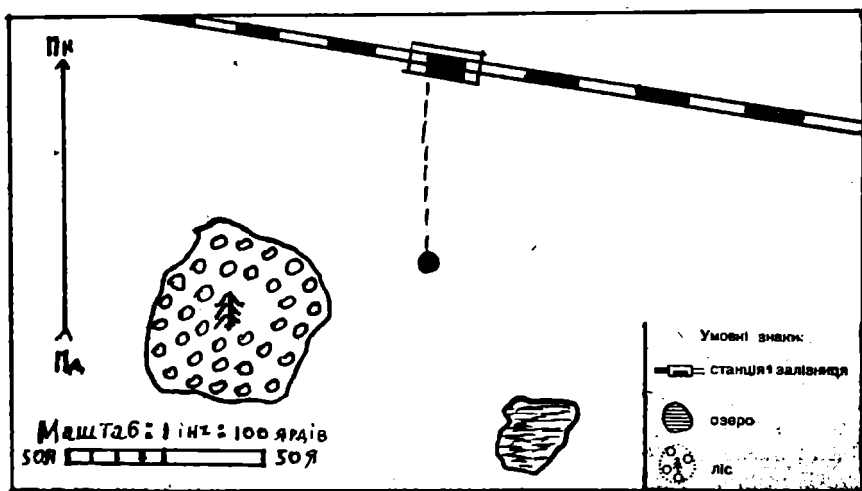

Зображення напрямів.

ша ставимо точку. Ця точка означає місце, де ми стоїмо (точка стояння). Тоді на північ від точки можемо написати „станція“, на південний схід — „озеро“, на захід — „ліс“. Як правило, замість слів рисують умовні позначення предметів. Ці умовні позначення пояснюються під рисунком.

Кожний, глянувши на такий рисунок, без розповіді зразу зрозуміє, в якому напрямі знаходяться станція, ліс, озеро.

Для того, щоб визначити як далеко від нас знаходяться якісь предмети, треба насамперед виміряти віддаль в 100 метрів чи ярдів. Потім треба пройти цю віддаль і підрахувати, скільки кроків вона містить. Припустимо, що в 100 ярдів міститься 200 кроків, тоді величина одного кроку дорівнює половині ярда.

Кроки звичайно лічать парами: починають крок з лівої ноги, а рахунок ведуть під праву. Тоді виходить, що в 100 ярдів міститься отже 100 пар кроків, бо пара кроків дорівнює 1 ярдові.

Знаючи величину свого кроку, кожна людина може легко виміряти різні віддалі. Якщо, наприклад, від місця стояння до станції 160 пар кроків, а пара кроків дорівнює 1 ярдові то вимірювана віддаль, виходить, дорівнює 160 ярдів.

Залитання і завдання.

Якими способами вимірюються віддалі?

Виміряйте величину свого кроку.

Виміряйте кроками віддаль від вашого дому до школи.

На сторінці зошита поставте дві точки: одну в лівій стороні, другу в правій; проведіть від них напрями на південь, південний захід і північний захід.

Поставте дві точки: одну вгорі, другу внизу і проведіть від однієї з них напрям на північний схід, а від другої — на захід.

МІРИЛО АБО МАШТАБ

Виміряну віддаль не можна вмістити на аркуші паперу, тому віддалі зображають у зменшеному вигляді. Умовно вважають, наприклад, що 1 інч на рисунку означає 100 інчів на місцевості. В такому разі віддаль на рисунку зменшується в 100 разів. Часто доводиться зменшувати віддалі в 200, 1000 і більше разів.

Про те, у скільки разів зображена віддаль менша від справжньої віддалі на місцевості, можна узнати з мірила або масштабу. Масштаб показує, в скільки разів зменшено віддаль на місцевості при зображенні її на папері.

Лінійний масштаб.

Масштаб можна виразити різними способами. У вигляді чисел масштаб зображається так: 1 : 100 (це означає, що 1 інч рисунка замінює 100 інчів на місцевості). Крім того, масштаб виражають лінією, поділеною на інчі чи сантиметри. Таке зображення називається лінійним масштабом.

Великі віддалі при зображенні їх на папері зменшуються в багато разів. Масштаб вибирають залежно від величини віддалі.

Форма Землі

Довго люди не знали, яку форму має Земля. Їм здавалось, що Земля, це величезний плоский круг, в середині якого розташована їх країна. Вони вважали, що Земля мусить на щось спиратися; думали, що вона тримається на спинах якихось величезних тварин, подібних до слонів, черепах чи китів. Наш поет Тарас Шевченко, як був ще малим хлопчиною, думав, що небо спирається на залізні стовпи, і одного разу пустився був навіть у мандрівку до них, але подорожі стрінули його чумаки і підвезли додому. Проте шляхом багатьох спостережень і міркувань люди поступово прийшли до правильного висновку: Земля має форму кулі.

До такого висновку люди прийшли, спостерігаючи всюди опуклу поверхню Землі.

Ось стоїмо ми на березі моря, коло самої води. Великий пароплав відпливає від берега, простуючи в чисте море. За якийсь час ми бачимо, що нижня частина пароплава ніби потопає, далі зникає середня його частина, а ще за якийсь час зникає і верхня. І тільки щогли на димарі пароплава видніють, наче з води виглядають. Та мине небагато часу і вони зникнуть з очей, ніби потонуть. Лише дим з димарів пароплава видно буде на обрії. Коли ж ми вийдемо на високий

берег моря або на прибережну гору, то знову побачимо увесь пароплав, як у себе на долоні. Але пароплав пливе далі й далі. Поволі починає зникати, так само, як і тоді, коли ми стояли коло води: спершу нижня частина, потім середня, а далі верхня і, нарешті, зникає увесь пароплав, наче ховаючися за водяний горб.

З цього ми довідуємось, що Земля опукла. І куди б ми не перетіли, то скрізь будемо бачити опуклість Землі.

Спостереження над тим, як зникають предмети, віддаляючись, особливо ж, як зникають з очей пароплави у відкритому морському просторі, коли вони ніби занурюються у воду, навело людей на думку, що Земля не має краю, що вона має форму кулі.

Учені, які спостерігали за рухом Землі, Сонця, Місяця та зірок, вже давно зауважили, що коли в небесному просторі Земля стає поміж Сонцем і Місяцем, то тінь від Землі, яка падає на Місяць, має форму кола, темного кружка. Це буває під час затемнення Місяця.

Отож, кругла тінь від Землі на Місяці є відображенням земної кулі, бо ми бачимо окреслення Землі по зовнішній лінії.

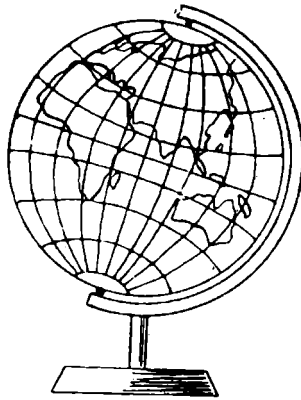
Щоб пересвідчитись в тому, що земля округла, мандрівник-мореплавець Магел'ян, більше як 400 років тому, зробив подорож навколо землі, і справді краю ніде не знайшов, бо земля має форму кулі.

Після того подорожували й інші мореплавці, й вони впевнилися в тому самому.

ГЛЮБ

Зроблена з будь-чого модель Землі називається **глюб**. На глюбі ми можемо бачити, як розміщуються окремі частини земних і водних просторів по цілій земній кулі.

Якщо на глюб-модель Землі зверху покласти якусь річ, приміром, фігурку людини, вона лежатиме. Коли ж цю фігурку будемо пересувати в сторону далі від верху глюбу, то вона впаде вниз. Люди і все, що на Землі, де б воно не находилось, ніколи від Землі не відривається й не летить у безвість. Навпаки, коли ми підкидаємо м'яч, то він якийсь час від нашого поштовху летить угору, а потім сам падає вниз на Землю.

Глюб.

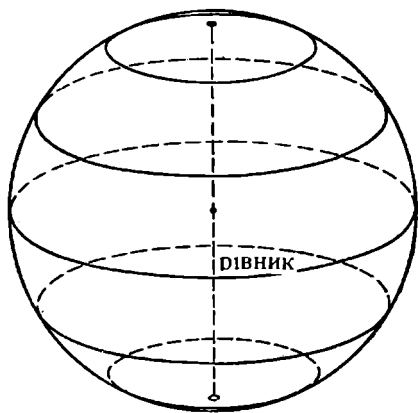
Увечері, якщо на небі розкидані окремі хмарки, сонце, сховавшись за горизонтом, освітлює їх. Вони мають ніжнорожевий колір, а над землею вже густішають сутінки. Ці спостереження вказують на опуклу поверхню і суші, і води.

Опуклість поверхні Землі підтверджується і іншими спостереженнями. На відкритій місцевості, щоб бачити далі, вилазять на високий предмет: на дерево, на дах високої будівлі, на горб чи гору. Ви-

являється, що при підніманні вгору горизонт розширяється. Так, людина, яка стоїть на рівнині, бачить навколо себе на 4 км. Піднявшись на 20 м. вона бачить уже на 16 км. Літун з висоти 1 км. бачить навколо на 113 км.

Опуклість землі підтверджують і численні кругосвітні подорожі, під час яких мореплавці, тримаючись в основному одного напрямку, наприклад, на захід, нарешті прибувають до місця вирядження, але вже зі сходу.

Коли дивимось на гльоб, бачима на ньому поздовжні й поперечні кола. Поперечні кола рівно віддалені одне одного, це **рівнобіжники** або **паралелі**. Найбільше коло посередині; воно начебто ділить гльоб на дві рівні частини або півкулі — північну й південну. Це коло називається **рівником** або **екватором**. Його ділять на 360 однакових частин або **ступенів** (градусів)). Ступінь ділять на 60 минут, а 1 мінуту на 60 секунд. Поздовжні кола або **південники** переходять з півночі на південь, звідси їх назва — південники, і збігаються в двох точках. Ці місця називаються **бігунами**. Кола, що сполучають бігуни й проходять через рівник — це **південники**. По лінії південника уявно ділять земну кулю на дві рівні півкулі: східну й західну. Південник,

Рівнобіжники або паралелі.

Південники або меридіани.

який проходить через місто Грініч (астрономічна станція біля Лондону, в Англії), буде **початковим** або **нулевим** південником. На схід від початкового південника лежить східна півкуля, на захід від початкового південника — західна півкуля.

В дійсності на землі цих ліній немає, вони тільки на гльобі й на мапах нарисовані, щоб легше визначити географічне положення якогось місця на земній кулі. Для цього треба знайти географічну ширину й довжину даного місця.

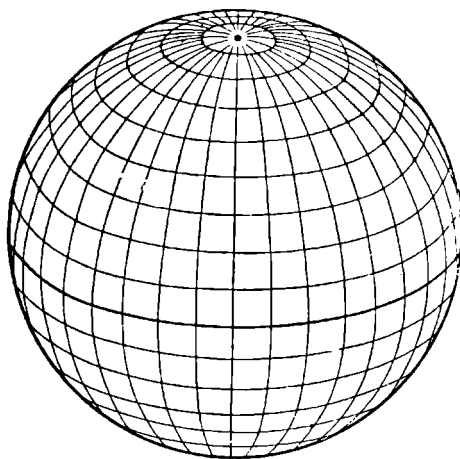
Географічна ширина — це віддаль якогось місця від рівника на північ або південь, визначена по південнику, обчислена в ступенях. Географічна ширина є північна, якщо дане місце лежить на північ від рівника, або ж південна, якщо дане місце лежить на південь від рівника.

Географічна довжина — це віддаль якогось місця від початкового південника на схід чи на захід, визначена по рівнику чи рівнобіжнику, обчислена в ступенях. Географічна довжина є східна, якщо дане місце лежить на схід від початкового південника (на схід від Грініча), або західна, якщо лежить на захід від Грініча.

Географічні карти або мапи

Найкраще було б учитися географії, оглядаючи країни власними очима. Та для цього треба б увесь свій вік подорожувати. Людського життя не вистачить навіть, щоб пізнати як слід свій рідний край. Тому мусимо вчитися географії з книжок, образків і рисунків, що представляють нам описом і рисунком різні краї нашої землі. Між рисунками, що їх уживаємо до науки географії, найважливіші **географічні карти** або **мапи**. Це докладні картини земної поверхні, тільки дуже поменшені.

При рисуванні мап ми вже заздалегідь мусимо зазначити, на основі якого **мірила** ми нашу мапу рисуємо. Звичайно, коли хочемо наш предмет нарисувати докладніше, мусимо нарисувати його більшим, цебто на основі більшого мірила або масштабу.

Географічна сітка.

Крім цього для зазначення на карті різних предметів служать окремі **умовні знаки**, так звані **топографічні знаки**. При допомозі топографічних знаків окреслюємо положення різних для нас цікавих предметів на поверхні даних теренів, як, наприклад, більші чи менші оселі, шляхи, стежки, річки, багна, мости, важливіші будівлі в даній околиці, як церква, школа, млин, вітряк, гай, ліс і т. д.

На географічних картах ступені ширини позначають від рівника на північ або південь; ступені довжини — на захід або схід від початкового південника. Зазначена на гльобі сітка південників і рівнолежників творить т. зв. **географічну** (або картографічну) **сітку**.

Географічні карти показують нам усе, що знаходиться на земній поверхні. Тому при науці географії треба завжди мати перед очима мапу і на ній шукати те все, чого вчимося з книжки.

Запишіть у зшитку слова, з'ясуйте їх значення і запам'ятайте:

горизонт
виднокруг
північ
захід
південь
сторони світу
схід

географія
доба
обрій
південник
рівнобіжник
гльоб

бігун-полкус
географічна сітка
географічна ширина
рівник-екватор
меридіян
паралеля

Запитання й завдання:

Що таке обрій?

Розкажіть і покажіть рукою, як ходить сонце по небі.

Покажіть всі сторони світу.

Що бачите на обрії коли ви вийшли на відкрите високе місце?

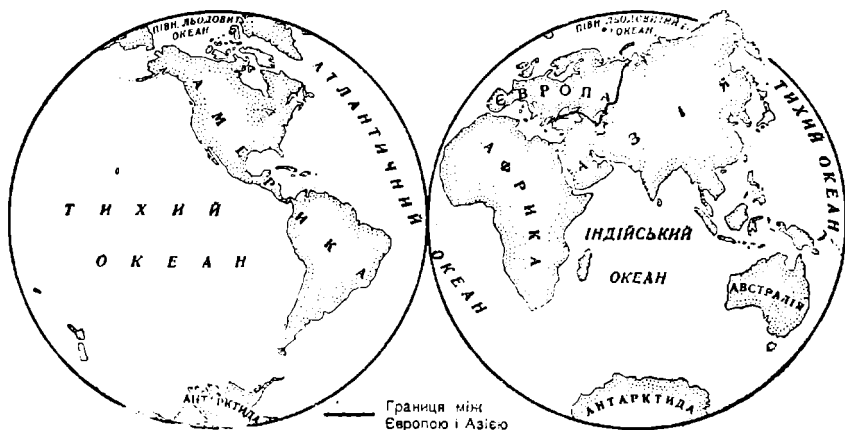
По чім пізнати круглість землі?

Що таке гльоб?

Що таке географічна мапа?

Покажіть на мапі України її розмір.

Чи можна на мапі зміряти віддалення двох місць і як?

Частини світу і океани.

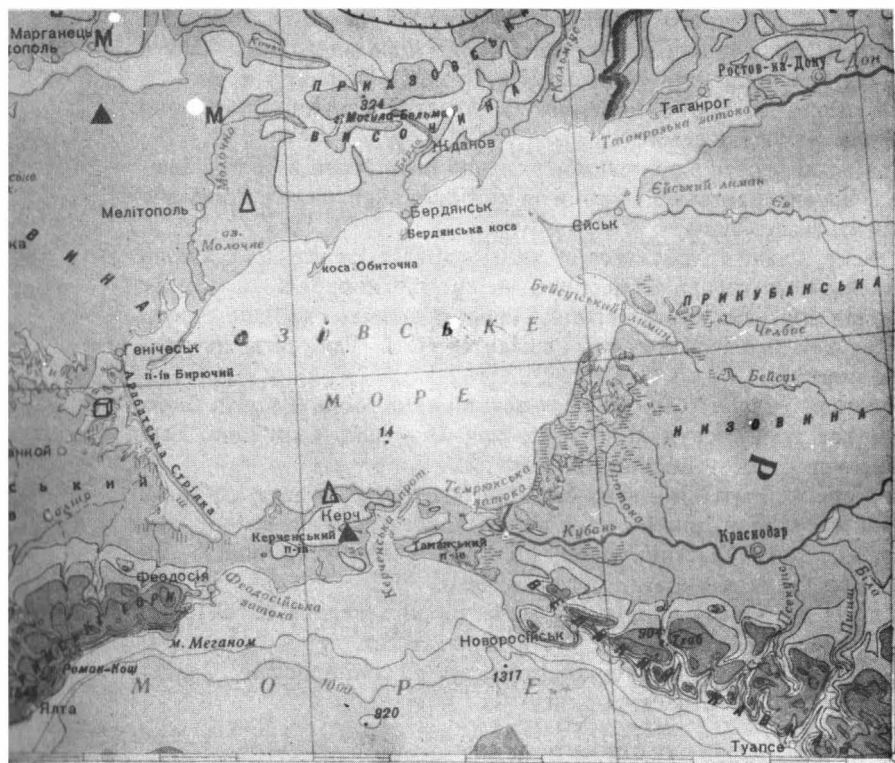
ЧОРНЕ МОРЕ

Україну обливає від півдня **Чорне море**. На мапі України бачимо його внизу. На географічних картах **південь** завжди буває **внизу**, **північ** **вгорі**, **схід** по **правім боці**, **захід** по **лівім боці**. На мапі море розмальовують синьою фарбою. Що глибше море, то темніша синя фарба.

Море, це **найкращий шлях** для торговельного чи іншого зв'язку. рега, нічого не побачимо крім води й неба. Море буває дуже глибоке. Глибина Чорного моря сягає поза 2000 м.¹⁾ Найглибша западина 2243 м. лежить недалеко на південь від Криму.

Море це **найкращий шлях** для торговельного чи іншого зв'язку. З українських берегів Чорного моря вільна дорога кораблям до всіх морів світу, у всі закутини земної кулі.

Вода в Чорному морі, як у всякому іншому морі, не пливе, а здебільша стоїть. Та вона рідко коли непорушна. Звичайно на морі йде **хвиля**. Вітер розгойдує воду, й вона здіймається у водяні хвилі. Коли вітер слабкий, вони невеликі, легко розбиваються при березі, коли ж вітер сильний, або зірветься хуртовина, тоді хвилі Чорного моря ви-

сокі наче доми, їх верхи запінені, вони з шумом і ревом розбиваються об береги. Горє тоді кораблеві, що плаває по розбурханому морі!

На всіх морях вода що шість годин прибуває, підноситься й заливає беріг, то знов опадає і відступає від берегів. Це приплив і відплив моря. На Чорному морі приплив і відплив дуже слабенькі, так що їх важко добачити. Це тому, що Чорне море з усіх боків оточене сушею.

По всіх океанах і морях є **морські поверхневі течії**. Морська вода пливе там наче велетенськими ріками серед спокійної води. І на Чорному морі є така течія. Вона йде вздовж берегів України від сходу до заходу (на мапі — від правої руки до лівої). А коло дунайських гирл повертається на південь. Друга колова течія йде з Озівського моря вздовж південно-східного побережжя Криму, а далі пливе на південь до Синопу, вздовж турецького й прикавказького берегів Чорного моря на північ від Керченської протоки.

Вода всіх морів **солоня**; з неї можна добувати сіль. Це й роблять на берегах України з приморських дуже солоних озер. Велика їх кіль-

¹⁾ 1 метр = 39,37 інчів.

кість є вздовж північного побережжя Криму. В Чорному морі вода менше солонa, як в інших морях, бо в Чорне море вливається багато великих рік, що приносять сюди багато солодкої (прісної) води.

Таке море, як Чорне море, називається **середземним**, бо воно з усіх боків окружене землею.

Українські береги Чорного моря сильно повигинані й повизублювані. То суша висувається ширшими чи вужчими виступами в море, або море втискається в сушу.

Те місце, де море врізується в сушу, називається **затокою**, а коли воно маленьке, то **сагою**. Саги дуже вигідні для кораблів, бо там їм безпечно від морських хвиль і вітрів, і кораблі можуть свобідно стояти при березі, там їх навантажують і вивантажують. Такі саги, це **пристані** або **порті**.

При берегах України бачимо теж виступи суші, облиті з усіх боків водою, та все таки сполучені з сушею хоч би вузькою шийкою. Такі великі виступи суші — це **півострови**.

При берегах України є один більший півострів, що зветься **Крим**. Є й менші півострови, цілком малі, що гостро врізуються в море, але вони зуться **роги**. Частини суші, облиті з усіх сторін водою, це **острова**. При берегах України островів мало.

На захід від Криму українське море творить велику затоку, що зветься **Дунайсько-Дніпровська**. Тут є декілька саг, тут виходять лимани Дністра, Півд. Бугу й Дніпра в море; тут є гарні пристані: **Одеська, Миколаївська та Севастопільська**.

ОЗІВСЬКЕ МОРЕ

На східнім боці Криму бачимо неначе затоку Чорного моря — **Озівське море**. Це маленьке середземне море. **Керченська протока** лучить його з Чорним морем. Протока, це вузька смуга морської води, що лучить два моря одне з одним.

Озівське море мілке й має воду ледве солонувату. Його віднога — це **Гниле море**, відділене **Арабатською косою**, тобто довжезною піскуватою лавою, 112 км. довгою і всього 270 м. широкою. Гниле море або Сиваш — це велике, дуже солоне озеро, 150 км. довге, а 3—22 км. широке. Води Сивашу насичені йодовими солями, через що в ньому не можуть жити ніякі живі організми. Велика насиченість води Гнилого моря або Сивашу різними солями стала тепер основою великого хемічного промислу. Подібних кіс, як Арабатська, тільки значно менших, є більше на Чорному й Озівському морях.

Береги обох морів **низи́нні**, хоч вищі від позему моря. Тільки південний беріг Криму **гористий**, з дуже гарними краєвидами. Щоб ними налюбуватись і накупатись у морі, з'їздяться сюди щороку люди з далеких сторін. Таксамо **гористе** й дуже гарне побережжя української **Чорноморщини** при кавказькому побережжі.

Чорне й Озівське моря цінні ще й тим, що в них повно всякої риби. Великі валки українських чумаків розвозили колись чорноморську сіль і рибу по всій Україні.

Запишіть у зошитку слова, з'ясуйте їх значення і запам'ятайте:

океан	порт	Атлантийський океан
приплив	шийка	Чорне море
відплив	півострів	Озівське море
хвиля	ріг	Керченська протока
морська течія	острів	Гниле море — Сиваш
середземне море	протока	Арабатська коса
затока	коса	Крим
сага	Великий океан	Чорноморщина
пристань	Індійський океан	

Запитання й завдання:

Покажіть на мапі Чорне море.

Де воно найглибше?

Чому мореплавство таке корисне?

Що таке морські хвилі, приплив і відплив, течії?

Що таке середземне море?

Що таке затока, сага, пристань, протока?

Що таке півострів, ріг, шийка, острів, коса?

Де береги України високі, а де низинні — покажіть на мапі. Покажіть усе, про що читаєте в книжці, на мапі й запам'ятайте обриси моря й суші.

Гори, височини й низини на землі

Живемо на твердій поверхні землі. На ній стоять доми, села, міста, на ній сіють збіжжя, садять городину й садовину, на ній проходять шляхи.

Тверда поверхня землі звичайно зверху пухка й сипка. Цей верхній шар землі називається **грунтом**. Грунт може бути або чорноземний або піскуватий або глинястий. Найбільш родючий грунт **чорноземний**. Його на Україні дуже багато. Тому Україна найбільше родюча країна світу.

Під пухким ґрунтом залягає звичайно кам'яне румовище, а ще глибше — тверда **скеля**. Подекуди виходять скелі й на поверхню землі. Скелі теж корисні для людей. Скелі постачають людям кріпкий матеріал на різні будівлі, а вапнякові скелі, тобто вапняки, дають матеріал для випалювання вапна на кам'яні будови.

У скельних шарах України є і всіляке інше добро, як от вугіль, залізо, сіль, нафта, ртуть та інші **корисні копалини**. Добувають їх у **копальнях**, тому їх називають — копалинами.

Сама поверхня землі буває рівна або нерівна. Такий простір землі, що рівний, наче стіл, або легко хвилястий, зветься **рівниною**.

Рівнини звичайно простягаються над морями. Нераз вони далеко від моря, та все таки положені невисоко над його поверхнею. **Висоту** різних місць на земній поверхні міряємо завжди від поверхні чи рівня моря або океану.

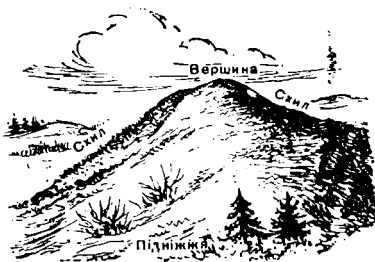
Рівнина невисоко положена, не вище 200 метрів (218.9 яр.), називається **низиною** або низовина. Одначе бувають рівнини положені вище 200 метрів над рівнем океану, тоді вони називаються **височинами**. А рівнина, якої висота над рівнем океану більша як 500 метрів, називається **плато**.

Низовина, западина, височина і плато.

Інколи на суші зустрічаються місця, що розташовані нижче від поверхні моря, але води океану їх не заливають, бо вони відгороджені від океанів високими ділянками суші. Такі низини називаються **западинами**. Прикладом такої западини є Прикаспійська западина, в якій знаходиться найбільше в світі озеро — Каспійське море. Рівень води в Каспійському морі 28 метрів нижчий від рівня океану.

По низинах і височинах зустрічаємо часто горби або узгір'я.

Горб.

Горб, це невелике підвищення ґрунту, яке має пологі узбіччя або схили. Місце, де починається підвищення, називається **підніжжям**, а найвища точка горба називається **вершком** або **вершиною**. Горби, звичайно, невисокі, їх схили **спадисті** або **пологі**, а вершки круглаві. Такий простір, де багато горбів, називається **горбовиною**.

Велике підвищення земної поверхні з більше або менше стрімкими схилами називаємо **горами**. Кожна гора, як і горб, має **підставу** або **підніжжя**, **схили** або **узбіччя**, тобто спадисті боки гори, і **вершок** або **вершину** чи **шпиль** — найвище місце гори.

Гори мають різну подобу. В одних узбіччя пологі, а вершок круглий — це **шовби**. У других узбіччя стрімкі, верх наче стіжок — це **стоги**. В інших узбіччя стрімкі, верх гострий — це **остриці**. Вони бувають в дуже високих горах, виходити на них важко й небезпечно.

Країна, вкрита горами, це **верховіна**.

Горби й гори рідко стоять самотньо. Звичайно вони або згуртовані в громаду — тоді це **громадні гори**, або впорядковані в ряди. Тоді це **пасмові гори**.

Пасмо гір або гірський хребет — це ряд гір, що тягнеться в одному напрямку. Воно має подобу велетенської пили або водної хвилі, залежно від того, чи верхи гір у пасмі гострі чи круглаві. Широкі й глибокі заглиблення між верхами, які дозволяють легко перейти поперек гірського пасма на другий рік, звано **провалами**.

Поміж горами й горбами простягаються **долини**. Це поздовжні заглиблення земної поверхні наче великі борозни. В них пливуть річки й потоки що повижолоблювали собі ці долини. Долини бувають різні. Одні довгі, глибокі й широкі, — тоді їх звано **головними долинами**. Інші бувають коротші, вужчі, менше глибокі, — це **побічні долини**.

У пасмових горах долини проходять або поздовж хребтів, — тоді їх звано **поздовжними долинами**, або йдуть у поперечному напрямі, тоді їх звано **поперечними долинами**. Бувають і такі долини, що проломлюють упоперек гірські пасма. Такі долини звано **проломовими долинами**.

Долини є й на височинах і на низинах. На височинах вони звичайно тісні, крутобок. Звуть їх **ярами**. На низині долини бувають широченні й неглибокі.

На географічних мапах можна значити всю подобу земної поверхні. Низини позначають, звичайно, зеленою барвою, височини жовтаво-бурою, гори бурою, або червоною. Крім того, позначають дрібненькими лініями всі ті місця, що на однакову висоту підносяться понад рівень моря, чи спадають нижче рівня моря. Це лінії рівних висот (**ізогіпси**).

Запитання:

Що таке ґрунт?

Які бувають гори, долини?

Що це рівнина, низина, височина, гори, верховіна?

Що таке яри?

Як позначають на мапі низини, височини, гори?

Гори, височини й низини України

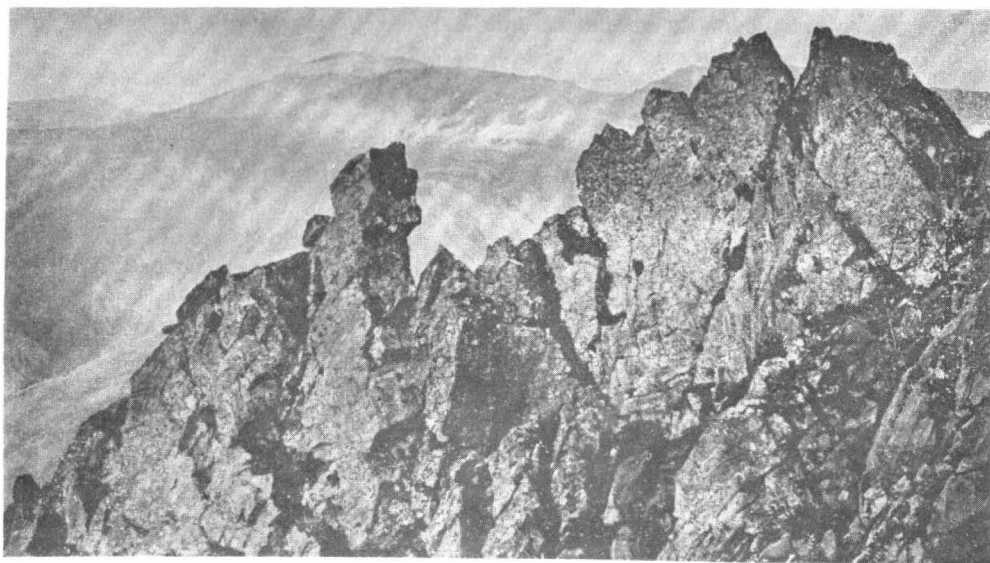
Наша Україна, це край переважно рівний. Нераз і сотню миль переїдете і не побачите ні гір, ні навіть горбів. Більше як дев'ять десятих України займають великі низини або пологі височини. Тільки де-не-де бачимо горобівину. А одна десята частина України вкрита горами.

На півдні України підносяться три великі пасма гір, з яких два — **Карпатські гори** і **Кримські гори** лежать на території України, а третє — **Кавказькі гори** тільки межують з українською територією та з українським Чорним морем.

Карпатські гори діляться на чотири частини: від заходу на схід тягнеться **Низький** або **Лемківський Бескид**, далі йде **Високий** або **Бойківський Бескид**, потім **Горгани** і **Гуцульський Бескид** або **Чорногора**.

На північному боці Карпат простягається довга полоса горбівини, що називається **Підгір'я** або **Підкарпатт**. На південному боці Карпат простягається закарпатське підгір'я, або **Закарпаття**, що переходить до великої Угорської низини.

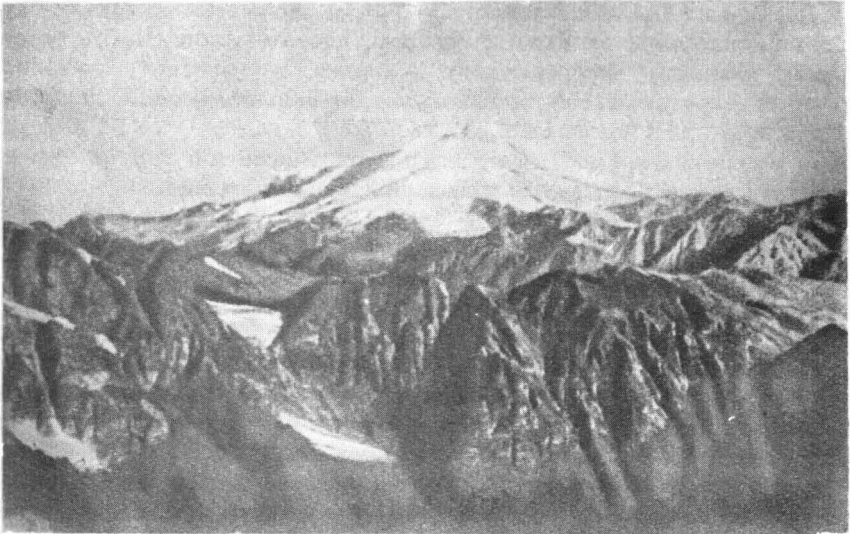
Карпати дуже гарні гори. Їх узбіччя вкриті чатинними лісами; по хребтах тягнуться гарні й багаті всіляким зіллям і квітами полонини, ще вище здіймаються стрімкі скелі. Чудовими долинами біжать по скелях і камінню хрустально-прозорі карпатські річки.

Карпатські гори. Чорногорський вершок „Шпиці“.

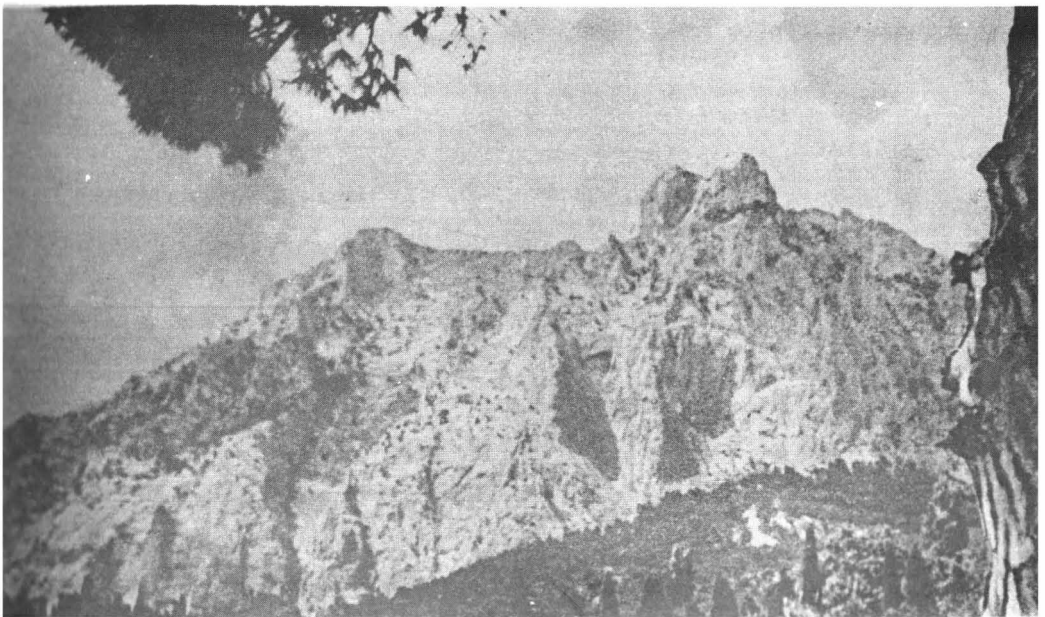
Кримські гори — це невеличка пасмова верховіна, що доходить до 1500 метрів висоти. Її плоскими верхами простягаються гірські пастівники, полонини, що звуться по-татарськи Яйла. Найвищий шпиль, це **Роман Кош** (1540 м.) і **Чатирдаг** (1526 м.).

Кавказ — це величаві пасмові гори, яких верхи окуті вічною кригою — льодовиками й білі від снігу, що ніколи не тоне. Найвищий вершок зветься **Ельбрус** (5630 м.), а другий **Казбек** (5043 м.).

Кавказькі гори — вершок Казбек.

Кримські гори — вид на гору Ай-Петрі.

ВИСОЧИНИ

Височин на Україні багато й вони займають великі простори. Найдалі на захід висунена височина **Розточчя**, на схід від неї лежать **Волинська** й **Подільська** височини. На південь від Поділля простягається **Покутсько-Басарабська**, на схід від нього **Придніпрянська** височина та **Запорізька** гряда, що з'єднує **Придніпрянську** височину з **Приозівською**. На сході України лежать височини **Слобожанська** й **Донецька (Донецький кряж)**.

Всі височини на Україні невисокі, поверхню вони мають рівну, легко хвилясту, поперерізовану долинами, які бувають, звичайно, глибокі й крутобокі. Найглибші долини, це подільські **яри**, в яких розмістилися села з розкішними садами.

Низин на Україні більше як височин. В північній Україні низини лісисті і вкриті болотами, а в південній Україні степові.

НИЗИНИ

Низини в Україні розміщені так: на північ від Розточчя лежить низина **Підляшшя**, на північ від Волині низина **Полісся**, між височиною Подніпров'я й Слобожанщини тягнеться **Надніпрянська** низина, між Слобожанщиною та Донецькою височиною — **Донецька** низина, на схід від Донецької височини — **Донська** низина.

Над Чорним морем простяглася довжелезна смуга **Чорноморська степова** низина, її частини — це **Кримська** й **Кубанська** низини.

На самій східній межі України сусідує **Прикаспійська** низина.

Частина цієї низини лежить пониже дзеркала моря. Такий земний простір зветься **депресія** або **западина**.

Українські низини безкраї своїм простором. Немов море простяглись вони навкруги. Тільки високі могили, що їх висипали наші предки на вічну пам'ять оборонцям, героям України, чорніють на широкому обрії.

Запишіть у зшитку слова, з'ясуйте їх значення і запам'ятайте:

грунт	рівнина	Говерля
чорнозем	низина	Підкарпаття
пісок	узгір'я	Надніпрянська низина
глина	Високий Бескид	Закарпаття
скеля	Горгани	Кримські гори
мінерали	Чорногора	Яйла
горбошина	долина	Розточчя
гора	Підляшшя	Роман Кош і Чатирдаг
узбіччя	Полісся	підкавказька горбошина
вершок	яр	Волинська височина

Подільська височина	Карпати	вершок
Слобожанська височина	Кавказ	шпиль
Донецька височина	схил	верховина
западаина	вершина	громадні гори
Донецька низина	горб	пасмові гори
Донецька височина	Ельбрус	провал
Донська низина	проломава долина	підніжжя

Запитання й завдання:

Що таке рівнина, низина, височина?

Що це узгір'я, гори?

Чи бачили коли долину, горб, гору? Розкажіть, що знаєте про них.

Чи бачили, як вода жолобить собі долину?

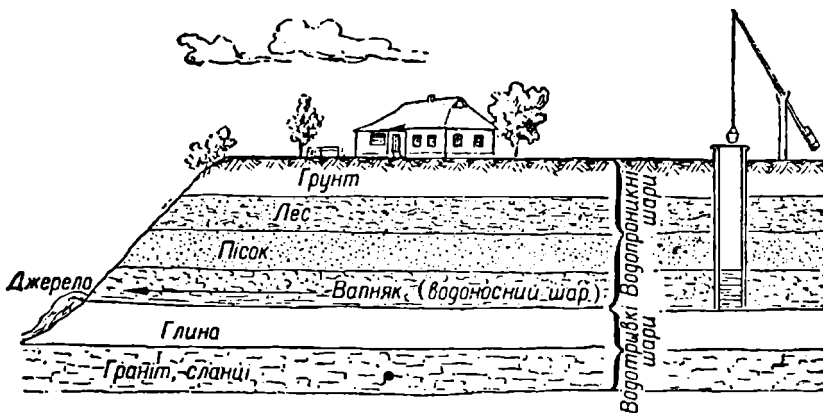
Покажіть на мапі всі верховини, височини й низини України.

Води на землі

Загально відомо, що таке дощ або сніг. Це вода плинна або замерзла, що спадає з хмар.

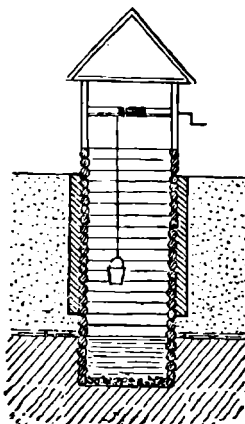
Одна частина тієї води випаровує знову в повітря, друга частина відпливає по поверхні землі, третя входить у землю і там розходитьсь по верствах землі.

Шари, з яких складається земна кора, бувають звичайно зверху сипкі. Вони пропускають воду. Та в більшій глибині звичайно бувають кам'яні шари, які води не пропускають. Підземна вода мусить збиратися над ними. Там, де непроникальний шар виходить на поверхню землі, випливає наверх також вода і творить **джерело**.

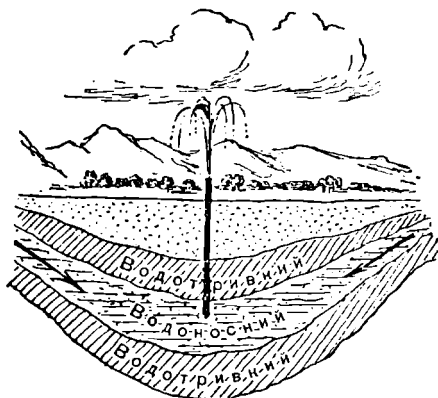

Просіяккання дошових вод у землю.

Джерела бувають звичайно на узбіччях гір, горбів, на схилах долин, над ріками і річками. Коли підземної води мало, джерело ледве слезить, коли ж її багато, то сильно б'є з-під землі.

Розріз колодязя.

Розріз артезіанського колодязя.

Вода, пливучи під землею, розпускає в собі різні мінерали — сіль, залізо, сірку та ін. Часто буває, що в воді джерел розпушені пилючі мінерали; така вода зветься **мінеральна**. У нас в Україні багато таких **мінеральних джерел** на Підкарпатті, Закарпатті, Підкавказзі, Кримі, Волині, Поділлі, Київщині, Харківщині й Полтавщині.

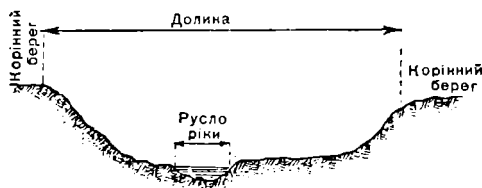
Джерела дають людям питну воду. Де джерел мало або де їх зовсім немає, там люди копають ями так глибоко, аж докопаються до підземних збірників води. Такі ями називаються **криниці** або **колодязі**. З них черпають воду журавлями, помпами або самими ключками, коли колодязь не дуже глибокий.

Вода з джерел випливає малими струмками, які лучаться в потічки, потічки в потоки, потоки в річки, річки в ріки. Все це **пливучі води**. Вони все спливають у тому напрямі, в якому похилена земна поверхня. Між потоком, річкою і рікою різниця тільки в величині.

Крім джерельної води, в потоках і ріках пливе дощова й снігова вода. Коли її відразу багато прибуло, тоді буває в потоках і ріках **повінь**. Весняні повені наших рік досить часті. Великі повені бувають влітку у гірських ріках України.

Кожен потічок, кожна річка й ріка пливе в своїй долині. Кожна річна долина витворилася таким способом, що її вижолобила довгими віками та сама річка, яка в ній тепер пливе. Пливуча вода силою своєї течії змиває дно, по якому пливе, відриває його кусники і несе з со-

бою. Ці камінчики, що їх вода пересуває по дні, труть теж об дно і жолоблять його. Так творить собі вода рівчак і пливе в нім. Всі пливучі води, малі чи великі, мають завжди на дні своєї долини рів, яким пливають. Це **русло** або **корито**, воно має два **береги**: **правий** і **лівий**. Правий берег ріки, це той, що по правій руці, коли ми дивимось в сторону, куди пливе ріка.

Русло ріки і річкова долина.

Вода жолобить дно свого русла й підмиває його береги. Все, що відірве від дна й берегів, несе з собою: глину, намул, пісок, каміння. Каміння подорозі обточується і з нього робиться кругла **рінь** або дрібна **жорстка**. Все те, чого вода не може взяти з собою, осідає на дні або на берегах русла. Тому над ріками бачимо часто **зарінки**, **замулки**, **пісчані лави**.

В горах України, як ось у Карпатах чи на Кавказі, ріки пливають швидко й несуть із собою багато каміння й ріні. Їх дно сильно похилене, тому ми кажемо, що вони мають великий **спад**. Деколи дно річки нагло заломлюється і вода спадає наче по ступенях, а часом в руслі ріки трапляються великі скельні обриви — тоді вода рине вниз з певної висоти і так постає водоспад. Водоспад часто зустрічається на гірських ріках. На українських ріках водоспадів небагато. В Карпатських горах є кілька, один на ріці Прут в Яремчу, а другий, менший, на річці Рибниці коло Косова.

Іноді рівнинна ріка на своєму шляху зустрічає нерівності, складені з пухких і твердих порід. Пухкі породи ріка поступово змиває і несе вниз. Тоді нерівності зрівнюються. Але тверді породи нелегко піддаються розмиванню, вони виступають з води як **пороги**, на яких спокійна течія води стає подібною до гірської. Тільки за порогами ріка стає знову спокійна і знову плавно продовжує свій шлях. Такі пороги бувають і на наших ріках, найбільші з них на Дніпрі, але їх тепер не видно, бо їх закрила вода, яка піднеслася в певній частині ріки, коли збудовано на Дніпрі велику греблю.

У горбовинах або височинах пливають ріки значно повільніше. Їх дно менше похилене і спад менший. Ріки жолоблять дно слабше, несуть багато піску й осаджують його великими лавами. Стан води постійний, ріки бувають вже не тільки сплавні, але й придатні до річних суден.

— 30 —

Водоспад „Гук“ на річці Рибниці к. Косова.

Дніпрові пороги — Ненаситець.

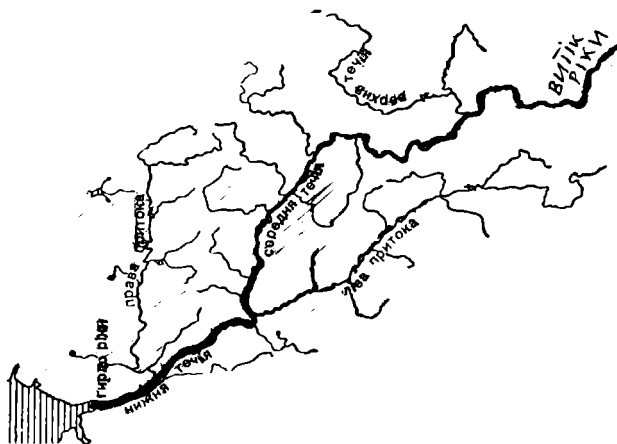
На низинах плывуть ріки цілком повільно. Дно їх не дуже нахилене, спад малий. Ріки мало вже жолоблять, зате дуже багато осаджують, та звичайно тільки пісок і намул. Ріки низинні розливаються широко і в'ються по широких долинах великими закрутами-петлями. Стан води постійний, глибина значна, **бродів** — цебто місць, де можна ріку перебристи, майже немає. Тимто всі більші низинні ріки доступні до плавної великим річним а то й морським суднам.

Кожна ріка має **верхню** або **горішню**, **середню** й **нижню** або **долішню течії**. Верхня течія це та частина ріки, що ближче до витoku або джерела. Нижня течія це частина ріки, що ближче до гирла, а середня течія, це середня частина між верхньою і долішньою течіями.

Всі плывучі води плывуть у сторону моря, бо воно положене нижче від поверхні землі, тож води плывуть завжди вниз. Такі ріки, що вливаються просто в море, називаються головні ріки, а ті, що вливаються в головні ріки, це допливи або притоки. Головна ріка разом з притоками творить водну сітку.

Простір, який займає водна сітка якоїсь ріки і з якого води спливають саме в цю ріку, зветься **сточищем** або **басейном** цієї ріки. Простір, з якого всі води спливають в одно море, зветься басейном моря.

Границі між двома сусідніми сточищами називаємо **вододілами**.

Сточище ріки і її частини.

Оці вододіли проходять не тільки по гірських хребтах, а часто таки й по височинах і низинах.

Коли вододіл низький і плоский, легко получить ріки двох басейнів чи сточищ сплавним **каналом**. Канал, не широко й глибоко викопаний рів, яким можуть проходити судна.

Місце, звідки ріка випливає, тобто бере свій початок, називається **джерелом** або **витоком** ріки. Витоками рік можуть бути джерела, озера і болота. Багато рік беруть свій початок з озер, боліт (Дніпро) і з гір, вкритих снігами. Всю свою воду ріки несуть в інші ріки, в озера, моря й океани. Місце, де ріка вливається в озеро, море, океан називається **гирлом** ріки. Гирла рік до моря бувають дуже різноманітні. Звичайно гирло буває відкрите — ріка просто вливається в море і все, але буває й таке, що ріка наперед розширюється як лійка — це гирло лійкувате — або розділюється на так звані рукави, яких може бути два або більше, а між ними залишаються острівці. Таке гирло називається **дельтою** ріки, бо воно подібне до грецької букви, яка називається дельта.

На берегах України ріки вливаються в море лиманами. Ріка розливається в велике озеро, що називається **лиманом**. Лиман відділений від моря довгою смугою піску чи намулу, яка називається **косою**. В цій смузі буває один або більше проривів, якими вода з лиманів виходить у море. Ці прориви називаються **гирлами**.

На мапах ріки зображують звивистими лініями, які стають щораз грубіші (товстіші) коли зближаються до гирла.

Запишіть у зошитку слова, з'ясуйте їх значення і запам'ятайте:

джерело	жорства	водяна сітка
мінеральне джерело	пісчані лави	вододіл
криниця, колодязь	пороги	сточище — басейн
пливучі води	шипоти	лиман
повінь	підстава	устя
русло	середня течія	гирло
корито	брід	витік
беріг	спад	горішня або верхня течія
рінь	доплив	долішня або нижня течія

Запитання й завдання:

- Що таке джерело? Як воно постає?
- Що таке мінеральні джерела?
- Чому вони називаються мінеральними?
- Де бувають повені в Україні?
- Як визначити правий і лівий беріг ріки?
- Чому вода в річці жолобить дно?
- Котру частину ріки зовемо горішньою, середньою, долишньою течіями?
- Що це пороги?
- Чим вони відрізняються?
- Куди вливаються ріки?
- Що це сточище, вододіл, гирло ріки?
- Які бувають гирла рік?

Що таке мінеральні джерела? Чому вони називаються мінераль-
Покажіть на мапі України лимани: що вони нагадують? Який їх
вигляд?

Покажіть і позначіть на контуровій мапі України вододіл, сто-
чище Дніпра, Дністра, Дону, Кубані.

Ріки України

Україна вкрита густою сіткою рік. В більшості вони належать до басейну або сточища Чорного та Озівського морів і лише незначна кількість вливається в Вислу, яка належить до сточища Балтійського моря.

На всій території України пливе понад 22 тисячі рік і річок, з яких 2.613 мають довжину більшу як 10 кілометрів, а 117 мають довжину понад 100 кілометрів.

Всі ріки України мають 10 основних річкових басейнів або сточищ, а з них найбільший Дніпровський басейн. Менші трохи басейни: Дністра, Південного Буга, Північного Дінця, Дунаю та ін. До Чорного моря вливається першою від заходу ріка **Дунай**. Це величиною друга ріка в Європі. Її гирло, це велика дельта, в якій здавна живуть потомки славних запорожців. Дунай має дуже багато допливів. Поміж ними деякі впливають з українських земель і проходять по них. Це **Тиса** з її допливами, буковинський **Серет** і бистрий **Прут** із холодним **Черемошем**, що плывуть із Чорногори.

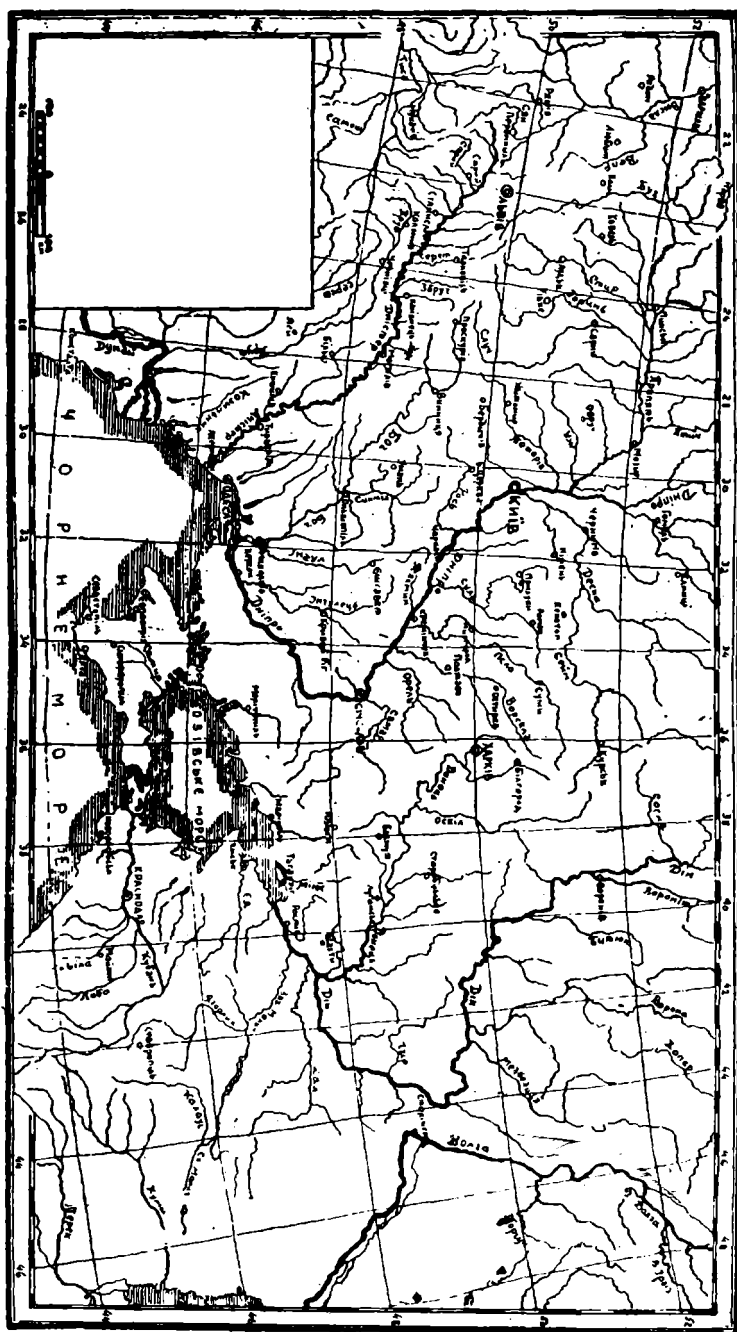
Недалеко Дунаю впадає в Чорне море лиманом річка **Кундук** (Кагильник).

Бистроводний **Дністер** впливає з Бескиду, пливе по Підгір'ю й Поділля, де творить величезний яр і пороги (коло Ямполья). Вливається в море великим лиманом. Він має 386 приток або допливів і довгий на 1362 км.

Правобічні допливи Дністра, це бистрі верховинські річки: **Стрий**, **Свіча**, **Лімниця**, **Бистриця** та басарабські повільні ріки: **Реут** і **Бик**. Лівобіч приймає Дністер: карпатську річку **Стривігор** і подільські річки: **Вершицю**, **Гнилу Липу**, **Золоту Липу**, **Стрипу**, **Серет**, **Збруч**, **Смотрич**, **Ушицю**, **Лядаву**, **Мурахву**, **Русаву**, **Ягорлик** і **Кучурган**. Всі ці річки маловодні, плывуть глибокими ярами. Дністер придатний до плавання тільки частинно.

На схід від Дністра вливаються в свої лимани річки: **Куяльник** і **Тилігул**, маловодні й невеличкі. Їх лимани мають і воду, і осад (боронину) з лікувальними властивостями, з яких щороку користають тисячі хворих на різні недуги, головню ж на запалення сугавів — ревматизм.

Річкова сітка України.

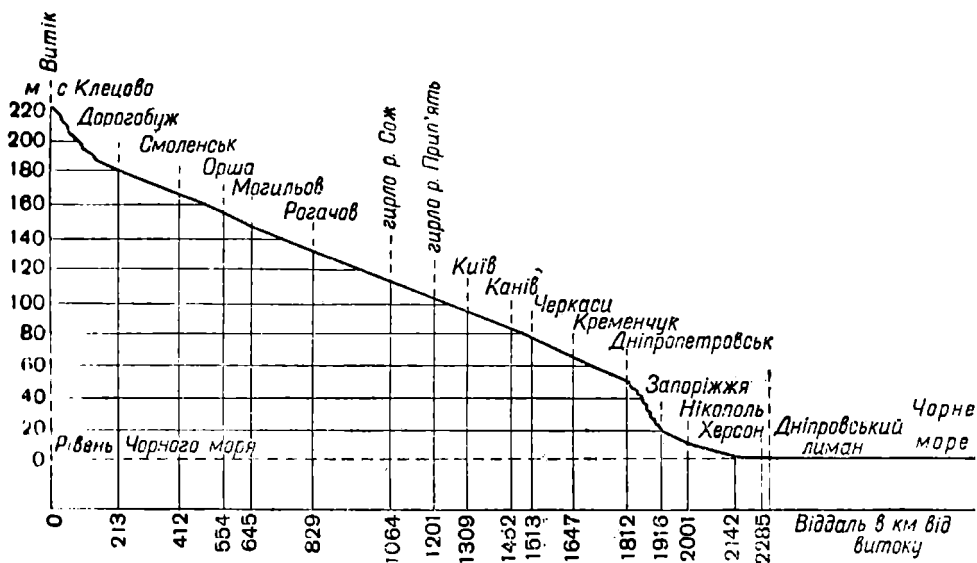
Велика ріка України, це **Південний Буг**, що розмежовує височини Поділля й Придніпров'я. В скелястому кориті Південного Буга небагато води, тому він несплавний. Але, впливши на Чорноморську низину, Південний Буг стає сплавний і творить глибокий лиман, що лучиться з Дніпровим і називається Дніпро-Бузьким лиманом.

Правобічні допливи Південного Буга: **Рів, Колима, Чичикля**; лівобічні: **Соб, Синюха** з Ястрани, Гірним і Гнилим Тикичем і Виссю, **Мертвовод** та **Ігул**, усі небагаті водою.

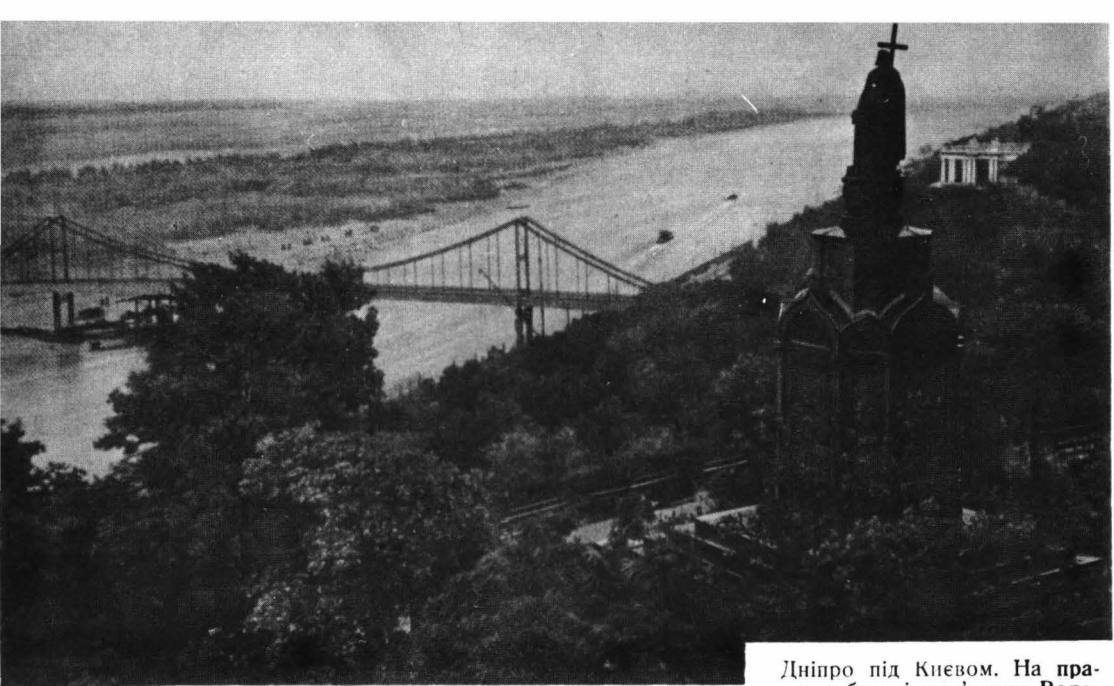
Дніпро

Найбільша ріка України, це **Дніпро**. Він дорогий для кожного українця й українки своїми споминами про давню славу й давнє лихо-лиття нашого народу. З Дніпром зв'язана вся доля й недоля України; над його берегами творилася українська держава, гуртувався споконвіку в одностайну громаду український нарід. Над Дніпром завжди був осередок України.

Дніпро, це одна з найбільших рік Європи (третя по Волзі й Дунаєві). Впливає Дніпро на Білорусі, далеко на півночі від України, біля села Клецово на Смоленщині — з невеликого мохового боліття. На Україну входить Дніпро вже як велика судоходна ріка і ділиться

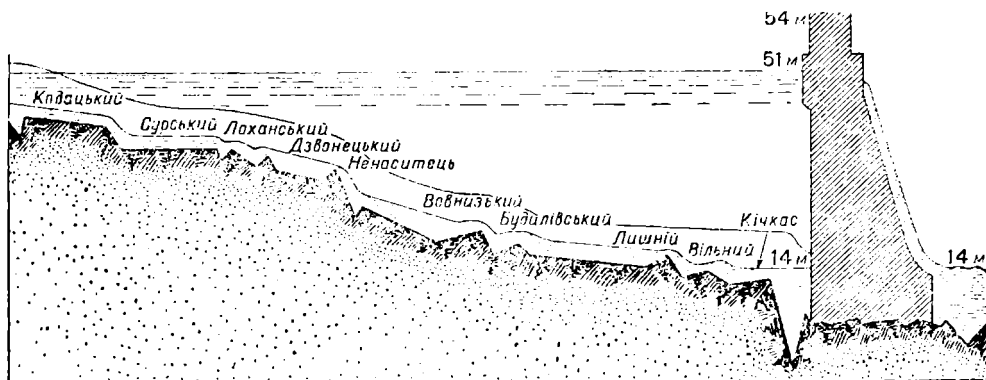
Поздовжній переріз Дніпра від витоків до лиману.

Дніпро під Києвом. На правому березі пам'ятник Володимирові Великому.

Міст Патона на Дніпрі під Києвом.

Поздовжний переріз Дніпра в районі порогів.

на безліч рукавів та обливає багато островів і острівців. Дніпрова долина широченна; щороку весною заливає її ріка на кілька кілометрів у ширину. Навіть нерозлитий Дніпро широкий на 400—600 метрів і більше. Правий його берег високий і гористий, а лівий низький і рівний. На горах, на правому березі розсівся наш славний город Київ, а на Канівських горах стоїть могила Тараса Шевченка.

Напрям течії Дніпра аж до Києва — південний, від Києва аж до його порогів — південносхідний. Пороги перепливає Дніпро у південному напрямі, а перепливши їх, звертається на південний захід і в цьому напрямі допливає до моря.

Найбільш характерною частиною течії Дніпра є район порогів, довгий на 90 км. Тут береги його скелясті й високі, подібно як і його дно та й усе русло, вивопнене гранітними каменюками-зломками. Місцями ці гранітні зломи простягаються впоперек корита ріки і творять так звані **пороги**, через які Дніпрові води бисто й дико перелиналися, розбиваючись об густо розсіяні в кориті скелі. Рев і шум розбитих вод чути було далеко-далеко.

Усіх порогів було дев'ять; найбільший між ними і найбільш небезпечний був Дід або **Ненаситць**, зложений із дванадцяти валів.

На Дніпрі було багато островів. Найславніший з них був острів **Хортиця**, збудований з граніту. Це було сильно укріплене і природою і зброєю козацьке гніздо, зване **Січчю**. В районах Січі починався **Великий Луг**. Це довгі на десятки км. дніпрові плавні, повні старих дніпрових рукавів, так званих стариць, повні підмоклих багнищ, допливів, серед них на підвищеннях росли буйні ліси, чудовий матеріал на човни-чайки. В ці недоступні плавні вливається ще степова ріка — **Кінські води**.

Все це, порозмішуване всуміш, творило справжні джунглі, які важко було перейти. Необізнана людина розгублювалася в ньому,

Річка Тетерів біля Житомира.

блудила. В наслідок цього райони Січі і Великого Лугу були важко доступні, важкі для здобуття. Все це разом було **Запоріжжя** або **Запорозька Січ**.

Запорожці ловили рибу, полювали на звірину, рубали дерево на будову чайок, на яких випливали на Чорне море та нападали на турецькі й татарські міста.

Дніпро і в долішній своїй течії творить здовж своїх берегів і старих рукавів великі плавні, буйно й густо порослі очеретом, шуваром, підмоклими лісами — це неначе продовження Великого Лугу ген аж до лиману — до моря. Кількома гірлами вливається Дніпро в **лиман**, довгий на 60 км. З лиману веде одно широке гірло в море.

Дніпрові пороги були колись великою перешкодою в плавбі по Дніпрі. Через пороги важко було переплисти більшим човнам і суднам, тому треба було перед порогами перевантажувати товар і перевозити берегом, а потому, нижче порогів, знову перевантажувати на човни чи судна і вже далі плисти Дніпром. Це забирало багато часу й праці.

Тепер цих порогів уже немає. Вони заховані глибоко під водою, бо в тому місці, де пороги, вода піднеслася і закрила всі пороги. Це сталося недавно, кількадесять років тому. На Дніпрі, нижче порогів, люди збудували велику греблю, високу на 54 м., яка загатила воду, що піднеслася перед греблею на 37 і пів метра та покрила всі пороги, які перешкоджали плавбі. І тепер судна чи навіть кораблі плывуть собі спокійно по Дніпрі, перепливають побіч греблі через окремо збудований канал, в якому вода підноситься і опадає, коли треба, і кораблі плывуть собі сюди й туди, без перешкод. А крім того коло греблі побудували ще водну електривню, так звану гідроелектростанцію, з величезними турбінами, які витворюють велику скількість електричного струму, дуже потрібного для фабричного промислу, сільського господарства, ну, і для освітлення.

Дніпро довгий на 2285 кілометрів (1600 миль), його сточище таке велике, як ціла Франція і значно більше від Німеччини. Допливів він має 1155. Узнявши їх разом, можна б опоясати ними одну третину земної кулі.

Поза межами України в Білорусі в Дніпро впадає з правого боку **Березина**, а з лівого **Сож** — два великі судноплавні допливи. В межах України першою вливається в Дніпро з правого боку велика ріка **Прип'ять**, що збирає води Полісся й Волині. Правобіч впадають у Прип'ять Турія, Стоход, Стир з Іквою, Горинь із Случею волинською, Уборть і Уж. Лівобіч приймає Прип'ять: Піню, Ясельду, Случ поліську і Птич.

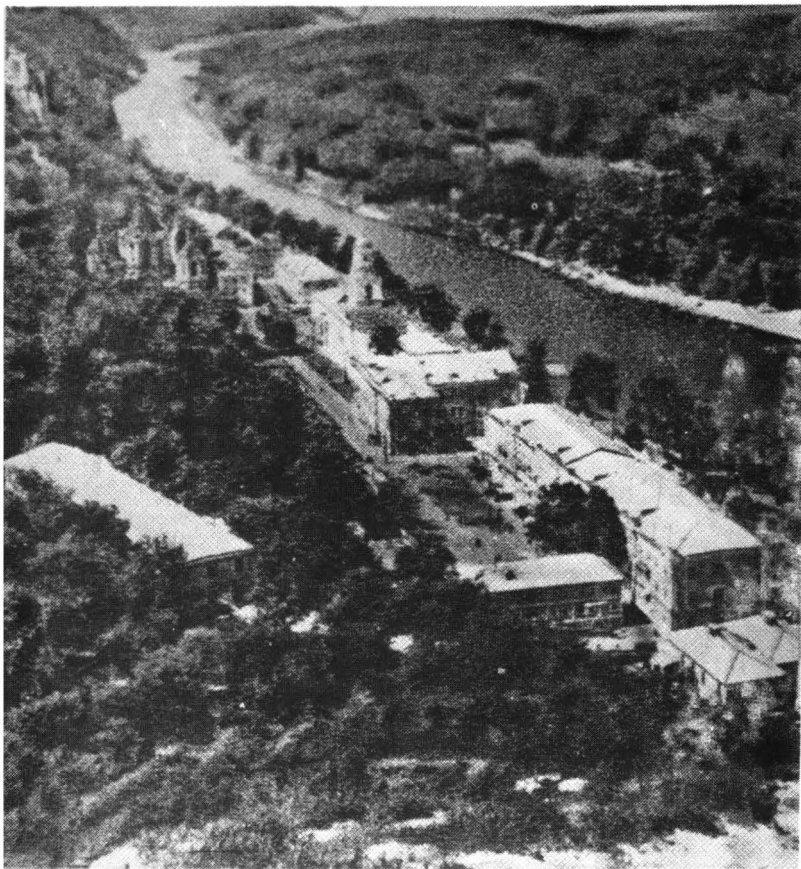
Прип'ять — ріка сплавна, по ній ходять пароплави і безліч сплавів, що везуть дерево з Полісся на степову, безлісну Україну.

Дальші праві допливи Дніпра: **Тетерев**, **Ірпень**, **Рось**, **Тясмин** та

Горішня течія ріки Кубані в Кавказьких горах.

На березі Північного Дінця місто Святогірськ.

Ігулець, до якого вливаються **Жовті Води**, невеликі й маловодні, але голосні в історії.

Найважливіші лівобічні допливи Дніпра, це судохідна **Десна** з Сеймом, **Сула** з Удаєм, **Псьол** з Хоролом, **Ворскла**, **Орель**, **Самара** і **Кінська**.

З невеликих річок, що пливуть із Донецької височини в **Озівське море**, найбільші **Молочна**, **Калміус** і **Міус**. На Криму є тільки одна більша річка — **Салгир**.

Дальша велика ріка України, це **Північний Донець**, ліва притока Дону. Дон належить до території України тільки частиною своєї долішньої течії. Північний Донець впливає на московських землях, у Белгородській області, а на Україні пливе середньою і долішньою течіями. Недалеко моря він впадає в Дон. Його правий берег високий, а лівий низький. Ширина не перевищує 100 метрів. Судноплавний він на довжині 302 кілометрів. Найголовніші притоки Північного Дінця, зліва: **Айдар** (Гайдар) і **Красна**, а зправа: **Оскіл**, **Торець** і **Луганка**.

Калміус починається між **Юзівкою** і ст. Ясинувата. Біля Маріуполя (Жданова) він впадає в Озівське море. Довжина його 209 кілометрів. З приток Калміюса найбільша права — **Кальчик**, колишня, відома з історії, **Калка**, над якою у 1224 року відбулася трагічна битва українських князів з татаро-монголами. Інші притоки Калміюса: **Берестова**, **Мокра Волноваха**, а ліві: **Суха Волноваха** і **Грузька**.

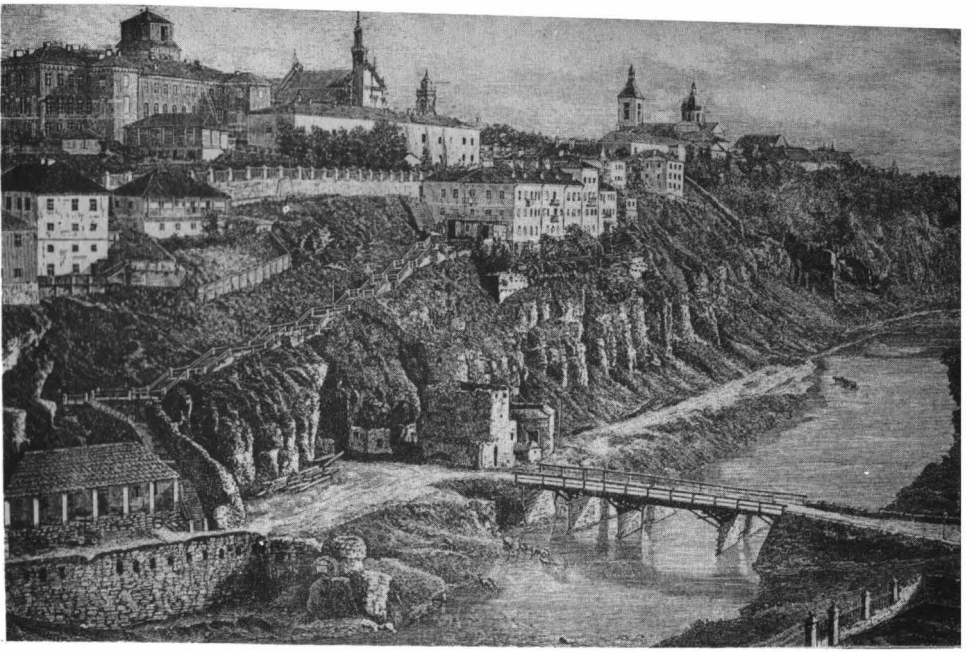
Останні ріки чорноморсько-озівської області, це невеличка степова річка **Єя** і велика ріка **Кубань**, яка випливає з Кавказу, як бистра верховинська річка. Вона швидко зростає через приплив інших гірських річок і виходить як велика сплавна ріка на підкавказьку низину. Тут приймає багато бурхливих кавказьких річок, між ними **Лабу** й **Білу**, творить величезні плавні й великою дельтою вливається в Озівське море.

Західні межі України належать до сточища Висли, що вливається в Балтійське море. З правих допливів Висли проходять по межах України **Дунаєць** з **Попрадом**, **Вислок**, **Сян** з **Вислокою**, гранична ріка України **Вепр**. Найбільший доплив Висли — це Західний **Буг** із допливом **Мухавцем**, що сполучений каналом із Прип'яттю. Починається на північно-західному схилі Волинсько-Подільської височини. Загальна довжина: 815 кілометрів.

Ріки України багаті в різнородну рибу, як лящі, лини, шуки, соми, судаки й багато інших. У Сяні й Бuzі зустрічаються й вугри, які заходять замолоду в ці ріки з далекого моря, а коли виростають, вертаються знову в море. В холодних гірських річках живуть пструги-форелі.

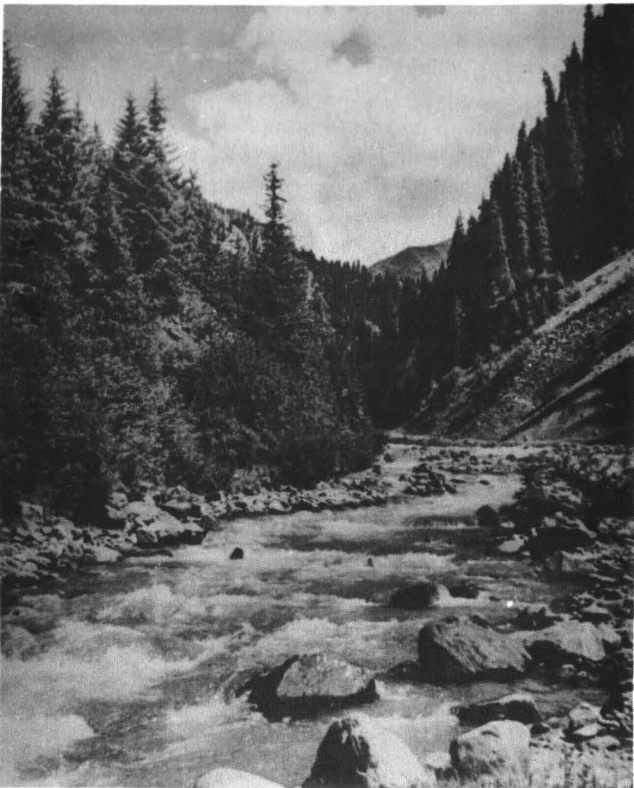
Запитання й завдання:

Покажіть на мапі вододіл між Чорним і Балтійським морем.
Покажіть горішню, середню і долішню течію Дністра, Кубані.
Які ріки пливуть на Волині? На Слобожанській височині?

Річка Смотрич під Кам'янцем Подільським.

Річка Прут у горішній течії в Карпатах.

Стоячі води

Крім пливучих вод на земній поверхні є ще й стоячі води — **стави**. Стави творяться там, де вода не може вільно відпливати, натрапивши на **заглибину**, або коли воді загородить дорогу якась **гребля**.

Люди часто самі стримують воду, копають для неї широкі й глибокі збірники — **саджавки**, або будують чи висипають уперек річки насип — **греблю**. Тоді твориться **став**.

Коли ж вода розіллється вже у природній заглибині, тоді твориться **озеро** — великий природний збірник стоячої води. Ставів та саджавок України багато, і в них люди годують всяку рибу.

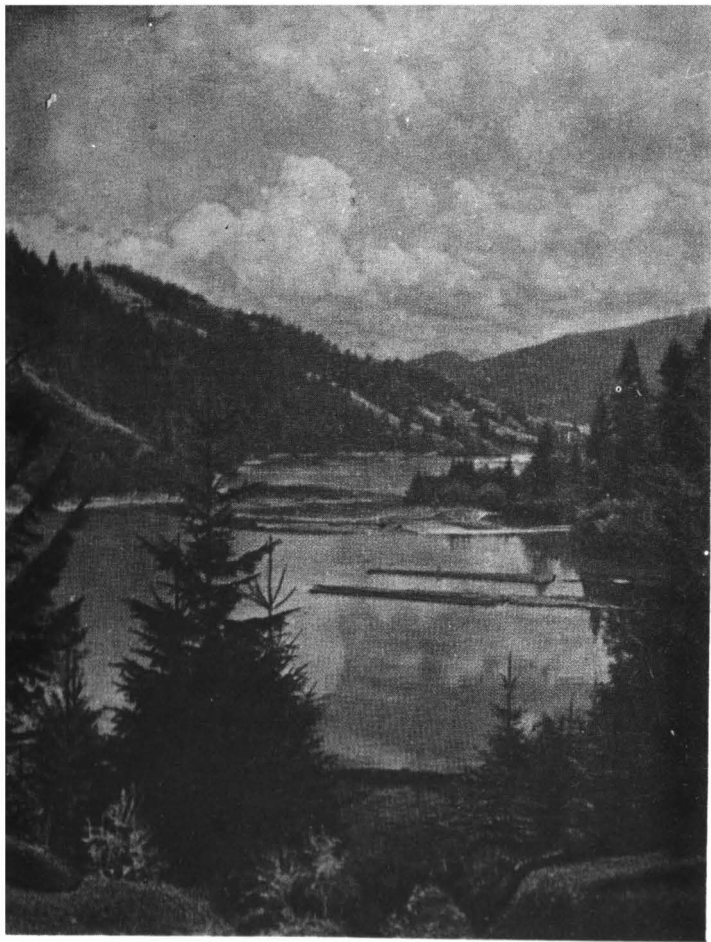
До озера, звичайно, вливаються потоки або річки. Відпливає вода з озера все однією струєю: потоком, рікою або підземною корою. Вода в таких озерах, що мають відплив, так само солодка як у ріках. Такі озера звано **річними озерами**.

Є теж озера **безвідпливні**, з яких вода не відпливає. Вода в таких озерах солона, не раз ще більше, як у морі.

Озера бувають і в верховинах, які от у Карпатах і на Кавказі, на височинах та найбільше їх по низинах.

Озеро Пулемцьке на Волині.

Синевірське озеро в Карпатах.

— 44 —

Поліські болота.

Коли вода не може вільно відпливати, а її замало, щоб утворити озеро, то вона розмочує землю і витворює грязюку. Такі місця — це **болота, багна або мочари**. Багна, порослі мохом та іншою болотяною рістнею, звуться **руди або рудавини**.

Найбільші багна України — на Поліссі, над Прип'яттю і її допливами. Це славні **поліські або пинські болота**. Їх щороку заливає повінь, так що з села в село можна дістатись тоді тільки човном. Весняну повінь приймає населення Полісся дуже радо. Весняні води приносять з собою багато урожайного мулу і залишають його на тих теренах, які вони заливали. Сіножаття, покриті принесеним мулом, дають багато сіна.

В місяцях, де вода залишається впродовж цілого літа, творяться грузькі болота, покриті мохом, шуваром, очеретом та лозами. Пройти через них може лише людина, що знає всяку стежину й купину серед болота. Тільки в дуже гострі зими болота замерзають, і тоді можна всюди вільно проходити чи проїжджати.

Запишіть, поясніть і запам'ятайте слова:

став, ставок
болото
озеро
багно
сіджавка
мочари

рудавина
безвідпливний
заглибина
гребля
відпливний
купина

сіножать
мох
шувар
очерет
лози
стежина

Підсоння

Коли спостерігаємо явища на небі, бачимо, що сонце щодня **сходить**, заточує великий лук над нашим небосхилом і **заходить**. Так постає зміна дня й ночі, які творять добу.

Бачили ми також, що лук, який заточує сонце, не є рівний. В один час він невеликий, сонце коротко, ледве 8 годин перебуває на небі, стає опівдні невисоко. День тоді короткий, соняшне проміння падає скісно на землю, не може як слід ogrіти її й повітря; тоді і є **зима** з снігами й морозами.

Але помаху починає соняшний лук на небі більшати, день продовжується, сонце щораз вище підноситься вгору, займає щораз вищу південну точку, раніше сходить, пізніше заходить і має час міцніше ogrіти землю. Тоді настає **весна**, будиться життя рослин і тварин.

Далі сонце щораз вище ходить по небі, щораз раніше сходить і пізніше заходить, а вполудне стає дуже високо. День тоді найдовший,

а ніч найкоротша. Сонце сильно ogrіває землю. Тоді маємо **літо** з його спекою. Та знову помалу починає соняшний дук меншати, сонце ходить щораз нижче по небі, пізніше сходить і раніше заходить. День стає коротший, а ніч довшо. Сонце має менше часу нагрівати землю, бо його проміння скісно падає на неї. Від того стає щораз холодніше. Тоді настає **осінь** з її мрякою й частими слотами.

По осені приходить зима і переміна починається наново. Тоді кажемо, що один **рік** скінчився, а другий почався.

Весну, літо, осінь і зиму називаємо **порами року**.

Переміна дня й ночі, переміна пір року дуже важні для людей. Ніч темна й холодна, день ясний і теплий, зима морозиста, літо гаряче. Все це спонукує людей будувати хати, сіяти весною, збирати літом і осінню, робити собі легкий чи тепліший одяг.

Всі ті переми́ни залежать від того, як сонце ходить по небі впродовж доби й року.

Люди довгі віки думали, що сонце справді кружляє по небі до-вкола землі — раз вище, раз нижче, та наука дослідила, що воно не так. Математик і астроном Коперник своїм твором про рухи небесних тіл доказав, що не сонце кружляє довкола Землі, а Земля довкола сонця і що Земля постійно обертається довкола своєї осі. Учені теж дослідили, що сонце, це розпалена і страшенно гаряча куля, понад мільйон разів більша від землі.

Підсоння, це пересічний стан повітря, а хвилинний стан повітря знемо **погодою** і кажемо, що погода гарна, коли небо синє, сонце гарно сяє, або вночі викотиться на небо срібний місяць та розжевріються зорі. Коли ж віють сильні вітри, небо заснується хмарами, ллє дош або мете сніг, тоді кажемо, що погода погана.

Найважливіше явище в повітрі — це тепло і холод. Його міряємо тепломіром або термометром. Скляна рурка, в яку налито ртуті, може мати поздовжню або круглу форму, як кому вигідніше. Стовець ртуті може висіти на стіні у вертикальному (прямовісному) положенні, або лежати на якомусь предметі у поземому положенні; це залежить від потреб людини. Головним елементом термометра є живе срібло (ртуть), метал дуже чутливий на зміну температури. З побільшенням тепла об'єм ртуті збільшується, із зменшенням тепла її об'єм зменшується. Використовуючи цю властивість живого срібла, вживають його до мірення тепла, до виробу термометрів, звідси й назва — тепломір або термометр.

Повітря прозоре; воно пропускає соняшне проміння вільно крізь себе й не нагрівається від нього. Своє тепло дістає повітря від земної поверхні. Соняшне проміння нагріває її, і вона, в свою чергу, нагріває повітря. Тому вгорі хоч там, здавалося б, ближче до сонця дуже холодно. У високих верховінах України, найбільше на Кавказі, високі верхи гір окуті вічною кригою та засипані цілий рік снігами.

Що стрімкіше падає сонячне проміння на поверхню землі, то сильніше земля нагрівається, а від неї й повітря. Знаємо, що наша земля є кулею. Посередині, де її оперізує велике коло, що зветься **рівник**, сонце стоїть опівдні цілий рік щонайменше так високо, як у нас улітку, або й вище, просто над головою. Країни, що лежать недалеко рівника, мають **підсоння гаряче**. Цілий рік там велика спека. На півночі від нас, недалеко північного бігуна, а так само й південного, лежать країни холодного — **полярного підсоння**. Там сонце навіть улітку мало що вище підноситься на небо, як у нас взимі. А зимою сонця там майже цілком не видно. На самих бігунах півроку триває ніч з великими морозами й метелицями (полярна ніч). Пів року, цебто вліті, триває день (полярний день). Тоді там так тепло, як у нас ьчасною весною або пізною осінню. Між ними, цебто між гарячим і холодним підсоннями, лежить смуга **поміркованого підсоння**.

Запишіть у зшитку слова, з'ясуйте їх значення і запам'ятайте:

рівник	весна	гаряче підсоння
підсоння	літо	полярне підсоння
клімат	осінь	холодне підсоння
тепломір	зима	помірковане підсоння
погода	пора року	

Запитання:

Що таке погода?
Що це підсоння?
Яке підсоння на бігунах?
Яке на рівнику?
Чому на високих горах так холодно?

Підсоння (клімат) України

Україна майже однаково віддалена як від гарячих країв, що лежать на півдні, у вирію, так і від холодних, що лежать на півночі. **Підсоння України помірковане**. Ні великої гарячі, ні великого холоду в Україні не буває, хоч нераз спека вліті, чи мороз узимі добре дошкулують.

Всюди в Україні маємо, як це звичайно буває в поміркованім підсонні, чотири пори року — **весну, літо, осінь і зиму**. Кожна з них приносить із собою зміну тепла й погоди, зміни в житті рослин, тварин і людей.

Українське підсоння дає нам упродовж року велику різноманітність тепла й погоди, — не так, як це буває в гарячих чи холодних краях.

Українська **зима** гостра, але морози звичайно не тривають довго. В південній Україні море злагіднює зиму, морська вода, як і всяка вода, помалу нагрівається, але й довго держить тепло і передає його повітрю восени і взимі. Тому в південній Україні зима триває два місяці. На південному березі Криму зимий майже немає, бо там Кримські гори захищають від північних студених вітрів. В інших — північніше положених землях України — зима триває більш як три або чотири місяці.

Весна в Україні буває коротка й тепла; по ній скоро приходить **літо**. Воно триває по всій Україні три до чотири місяці й завжди буває гаряче. В південній Україні буває нераз велика спека. Українська **осінь**, звичайно, гарна й тепла. Щоприкінці осені, в жовтні й листопаді приходять холоди й слоти, що тривають кілька тижнів. Потім настає зима.

В **українських горах** підсоння холодніше, як на долах і то впродовж цілого року. Підсоння в горах змінюється відповідно до висоти положення, тобто по вертикалі, а не позою, як на долах. В горах що вище, то холодніше, а вже на високих вершках гір так холодно, як у підбігунових околицях. Тому й не дивно, що на гірських верхах лежать вічні сніги.

Повітря дуже рідко буває цілком спокійне. Тоді кажемо, що є **тишина**. Звичайно повітря рухається, пливе струями в різні сторони, го сильніше, то слабше. Струї повітря звано **вітрами**.

Коли вітер слабенький, ледве ворухить листям, тоді кажемо, що це **легіт**. Сильніший вітер звано просто **вітром**, дуже сильний **вихром**. **Вихри** бувають дуже небезпечні, найбільше в південній Україні, де вони можуть свобідно розгулятися по широких степах. Узимі такі вихри наводять снігову метелицю, весною, в посушний час, вони розлівають родючу землю хмарами пилюки. Це **суховії**.

У повітрі все й усюди знаходиться вода в виді пари, цебто у виді мікроскопічних — для ока невидних — капиночок. Що тепліше повітря, то рідше розміщені ці мікроскопічні капиночки. Небо тоді ясне, ні хмаринки на ньому. Коли ж повітря стане холоднішати, тобто температура стане нижча, тоді ці мікроскопічні каплинки наближаються — гуснуть, а вкінці, коли охолодження продовжується, вони починають зливатися, цебто скроплюватися, а тим самим і збільшуватися і на землю падає вода в виді крапель. Це дощ. Коли дощ дуже сильний і яскравий, тоді це **злива**.

Коли повітря дуже холодне, тоді водна пара **замерзає**. Коли вона замерзне при земній поверхні, то постає **іней**. Коли ж водна пара замерзне **вгорі**, у хмарах, тоді з них падає на землю **сніг**. Сніг складається з дуже дрібеньких кристаликів замерзлої води. Він збивається часто у платочки. Часом замерзає водна пара на подобу **крупок**, що падають на землю. Влітку часом вода у хмарах замерзає на подобу

круглих ледяних кульок. Це **град**. Град постає звичайно при **громовиці**. У повітрі є багато електричності. Вона вилаadowується звичайно із хмар до землі великими іскрами, що їх називаємо **блискавками**. Блискавка, пролітаючи через повітря, спричинює його дрижання. Тоді чуємо **грім**. В часі громовиці віє, звичайно, сильний вихор, ллє струя-ми дощ, а часом і падає град.

Північна Україна має переважно **вітри від заходу**, вони прино-сять з-над океану дощові й снігові хмари. **Над Південною Україною** біють **східні вітри**, звичайно **сухі**, та приносять ясну погоду, влітку спеку, взимі морози. **Північні** вітри приносять на Україну холод і по-гану погоду, **південні** вітри -- від Чорного моря та від верховій -- тепло, деколи дощ, бурю з громами.

Підсоння України радше сухе ніж вогке. Одначе по всій Україні падає снігу чи дощу досить багато, тільки не скрізь однаково, рівно-мірно. В більш західних частинах України атмосферних опадів, тобто дощу, снігу, падає більше, ніж дальше на схід. На сході скількість опадів мєншає, а вже у південно-східних частинах України їх замало, невиспачально, тому там часто трапляються посухи. Це вже райони степів. Зате в українських верховіах, у Карпатах, у Кримських горах та на Кавказі дощу і снігу дуже багато. Там за рік впаде стільки води з повітря, що на долах України у двох або й трьох роках.

Українське підсоння одно з найкращих на землі. Тепле літо дозволяє людям вирощувати всіляке збіжжя, городину, садовину, го-дувати худобу; морозна зима гартує тіло й душу українця та не гні-тить його довгим морозом і темрявою, як зима холодних країв. Україн-ська весна тепла й соняшна з голубим небом і повітрям дала україн-цям тиху й лагідну вдачу; гарне гаряче літо й погідна осінь зробили українця хліборобом, а його землю найгарнішою країною.

Запишіть у зшитку слова, з'ясуйте їх значення і запам'ятайте:

злива	сніг	суховій
мряка	гровиця	іней
хмара	бліскавка	вітер
роса	грім	вихор
град	посуха	

Запитання і завдання:

- В котрому місяці найхолодніше, в котрому найтепліше?
Чому день узимі короткий, а влітку довгий?
Чому північний вітер приносить холод, а південний спеку?
Опишіть клімат тієї частини України, звідки ваша родина.
Порівняйте клімат південної України з кліматом тієї місцевости, де ви тепер живете.
Опишіть клімат Волині й Полісся.

Рослинність України

Кожна рослина потребує ґрунту, щоб на ньому рости, повітря, щоб ним дихати, тепла й вогкості, щоб тягти з землі поживу. Найбільше значення має тепло й вогкість. Де їх багато, там рослини буйно розвиваються; де цього замало, там рослини бідні.

Вся рослинність землі дуже міцно зв'язана з підсонням. На землі бувають усякі роди підсоння; тому й рослинність у різних краях нашої землі дуже різномодна.

В нашій Україні рослинність багата й буйна. Земля в нас гарна, родюча. Майже три чвертини всієї України вкриті **чорноземом**. Це чорна пухка земля, що від віків славиться своєю родючістю. Тільки північна й західна полоси України чорнозему не мають, та є всілякі глинки, досить родючі, особливо жовтий лес, який називають також **глеєм**. Це дуже урожайний ґрунт. Так само в горах України чорнозему немає. Українське підсоння дає доволі тепла й вогкості для розвитку рослин. Тому в Україні мало таких місць, де не росли б ніякі рослини. Все ж в Україні трапляються піски, особливо на північних теренах та вздовж великих рік, так звані **прибережні піски**. Вітри звивають їх у великі, досить високі насипи, так звані **кучугури**. Їх можна зустріти теж і деінде по Україні, на пустих місцях, де ніщо не родить. Такі місця називаються **неужитки**. Але їх буває небагато, бо українська земля дуже родюча і всюди на ній щось росте. Рослини рідко ростуть окремо, хіба десь на пустині або на найгірших неужитках, але, звичайно, вони ростуть великими громадами.

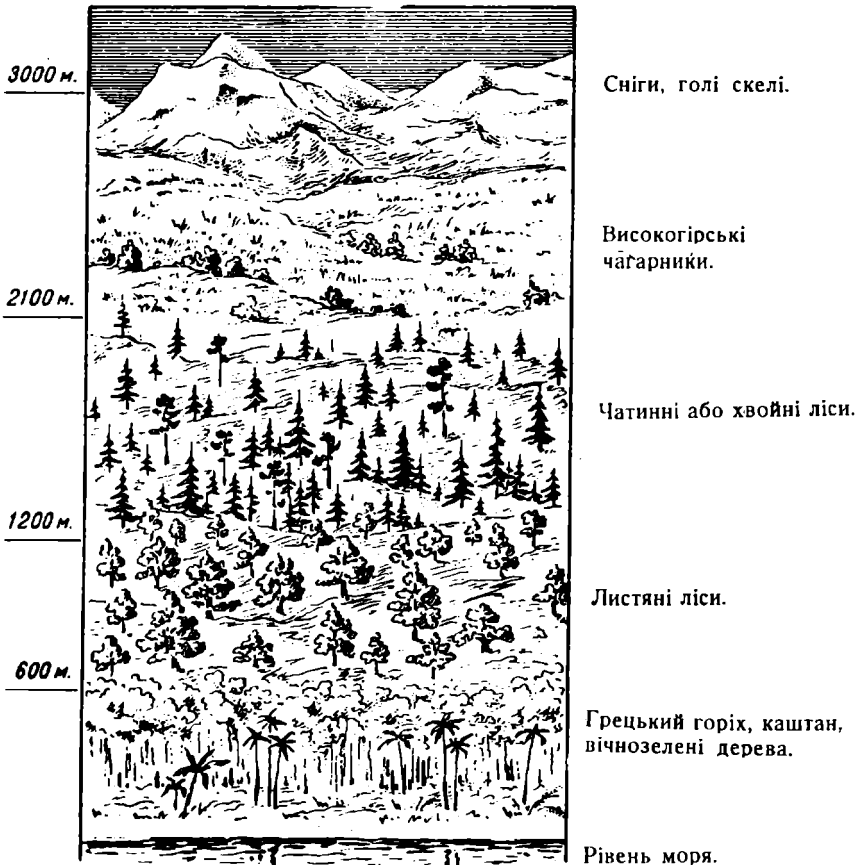
Вся територія України ділиться під оглядом рослинности на три великі частини або зони: **лісову, лісостепову і степову**. Окрему частину творять Карпатські і Кримські гори, де рослинність залежить від висоти місця, де вона росте.

Листяний ліс на півночі України.

ЛІСИ

Найбільша громада рослин, це ліси, де різні або однорідні високі дерева ростуть побіч різного роду низьких кущів. Колись Україна була дуже лісиста й виглядала інакше як тепер. Величезні ліси вкривали всю північну і західну Україну. Аж по Київ, Вінницю, Кам'янець, Чернівці шуміли величезні ліси, але сьогодні їх уже стільки немає. Найбільша частина лісів збереглася тільки на півночі України, на Поліссі й Підляшші та в Карпатських і Кримських горах. На Поліссі є різні ліси, мішані, тобто шпилькові (хвойні або чатинні) і листяні. Чисто соснові ліси (бори) трапляються рідко, переважно в північно-західному Поліссі. Найбільше поширені на Поліссі ліси з такими деревами, як сосна, береза, граб, дуб, вільха, осика, липа, в'яз, клен, ясен, а з кущів ліщина, горобина, малина і глід. В Карпатських і Кавказьких горах рослинність залежить від висоти місця, на якому вона росте. Наприклад, на схилах гір і на підгір'ю до 600 м. ростуть мішані ліси чатинні (хвойні) та листяні, нпр. ялина, смерека, бук і граб, вище, до 1200 м., букові ліси й мішані — бук, ялина, явір, береза, смерека, які ростуть 20—30 м. високо. Понад 1500 м. дерева стають щораз менші і вироджуються в великі куші, а на самих верхах гір дерев зовсім немає, тільки куші й трави. Це так звані **полонини**, де влітку гуцули випа-

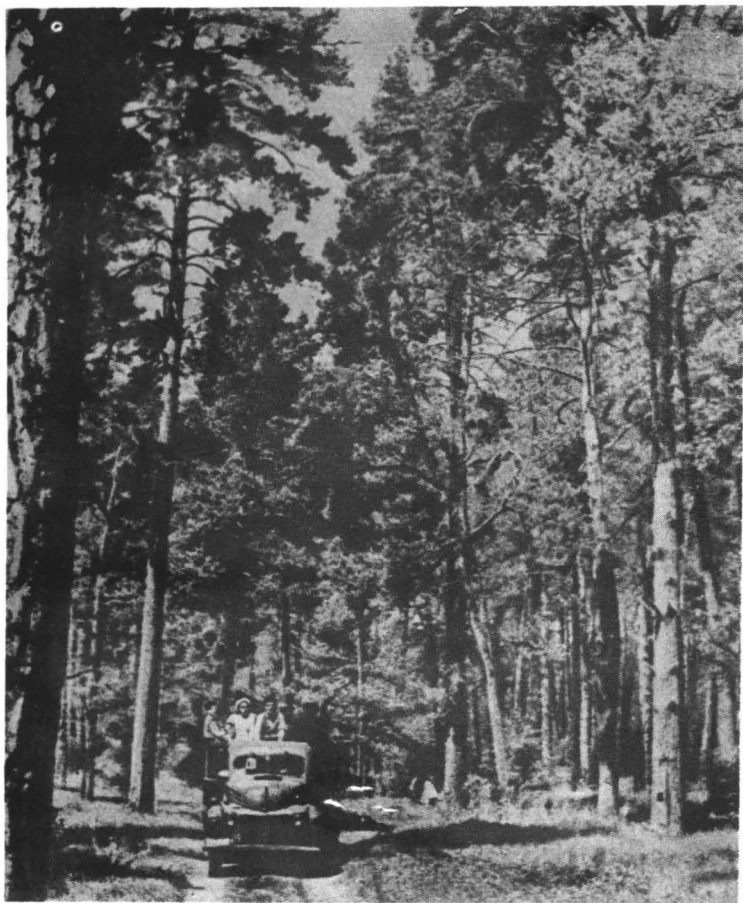

сають худобу, головню вівці. Подібно буває і в Кримських горах, з тим, що на південних схилах Кримських як і Кавказьких гір ростуть так звані південні рослини середземноморського типу: капариси, лаври, лавровишні, олеандри. Вони вічно зелені. Але щодалі на південь, то лісів меншає. Головна причина цьому підсоння. Воно що далі на південний схід, то менше має вогкості, до того ще й ґрунт переходить часто в солочанки; із землі виходить сіль та шкодить рослинам.

Та й люди поробили в лісах України багато змін. Тисяча років тому наші предки жили рідкими оселями серед лісів і над ріками. В степу було тоді дуже небезпечно жити, бо по степах південної України мандрували тоді різні дикі народи із своїми чередами худоби. Вони постійно нападали на оселі наших предків.

Коли людей в Україні ставало більше, вони корчували ліси, вирубували гаї й орали землю, щоб можна було більше сіяти збіжжя. Та найбільше лісу в Україні винищили поляки й москалі під час свого панування на Україні. Вони вирубували й випродували в чужі краї українські ліси і не насаджували нових.

Поліські листяні ліси.

Аж до цього часу триває велике нищення лісів в Україні. Ще тільки в українських верховинах, на Поліссі і на північній Волині є досить лісів. Усюди інде по Україні лісу обмаль.

Ліс дуже важний для України. Не тільки тим, що він дає дрова на опал узимі і будівельний матеріял, але й тим, що він злагіднює спеку вліті і мороз узимі. Ліс спиняє вітер, щоб не шкодив засівам, притягає вогкість до себе, в лісі найдовше лежить сніг і земля по дощі найдовше вогка. В лісових околицях завжди більше дощу і дощ падає рівномірніше, як у безлісних околицях.

Тому в лісових сторонах і джерела б'ють постійно й обильно, і криниці не висихають, і річки та ріки мають досить води. Ліси дають теж захист усіляким тваринам — різному птаству, що винищує шкідливі комахи.

Через нищення лісів Україна терпіла і терпить страшні шкоди. Не тільки опалу Україні не вистачає, але й те, що багато українських річок, які колись були добрими дорогами для всіляких суден, стали такі мілкі, що ледве маленький човник по них прохвизнеться. А скільки то джерел та криниць висохло! В наслідок такого стану лісів підсоння України загострилося, збільшилася спека вліті, мороз узимі. Дощі стали рідші та нагальніші; за тим прийшли великі повені по ріках України, що приносять щороку величезні шкоди.

Запишіть слова і поясніть їх значення:

полоніна
шпильковий
чатинний

рослинність
чорнозем
глей

хвйний
кучугура
неужитки

Залишіть і запам'ятайте назви дерев і кущів в Україні:

тополя
модріна
смерека
тис
каліна
верба
ялівець

сосна
береза
граб
дуб
маліна
горобіна
ліщина

вільха
осика
ялиця
липа
в'яз
клен
йсен

Карпатська смерека.

Сосна.

Ясень.

СТЕП

Що даліше на схід і південь то лісів менше, починаються степи і Полісся переходить у лісостеп, де трохи лісів, трохи степів. Лісостеп починається приблизно на лінії Володимир Волинський-Рівне-Житомир-Київ-Ніжин-Глухів. Лісостеп, це простір, де ділянки лісові чергуються з степовими. Кількість ділянок лісу зменшується з півночі на південь. У південній частині лісостепу ліси ростуть переважно по долинах і балках. Лісостепова частина України ділиться на менші частини, нпр. західний лісостеп, центральний лісостеп і лівобережний лісостеп. У всіх районах лісостепу ростуть такі дерева, як дуб, бук, граб, липа, рідко ясен і клен, інколи трапляються соснові бори.

ЛІСОСТЕП

Даліше на північ і схід від цієї лісостепової зони простягається степова зона. Вона починається менше-більше на лінії Балта-Кременчук-Полтава-Харків до передгір'я Кримських гір. Колись це був цілинний степ із високими травами (ковиль, типчак, тирса), але тепер там уже орна земля, бо люди щораз більше використовують степові простори на управу ріллі. Ліси в степу трапляються лише по балках та по долинах рік. Відповідно до рослинності, степ ділять на три зони: **різнотравний, типчаково-ковильний і полиновий**. В різнотравному росте переважно ковила (ковиль), типчак, тонконіг, воронець, горичвіт і шавлія. По балках і байраках ростуть діброви з дуба й береста. В типчаково-ковильному степу росте типчак, ковила, тирса, гвоздики, деревій і шавлія. У природному виді цей степ зберігся тільки в заповіднику Асканія Нова в Херсонській області. Полиновий степ займає приморську низинну смугу. Це найбільш суха частина степу, де росте здебільша полин, тирса, типчак або взагалі нічого не росте.

Український ковиловий степ.

Рослини гір

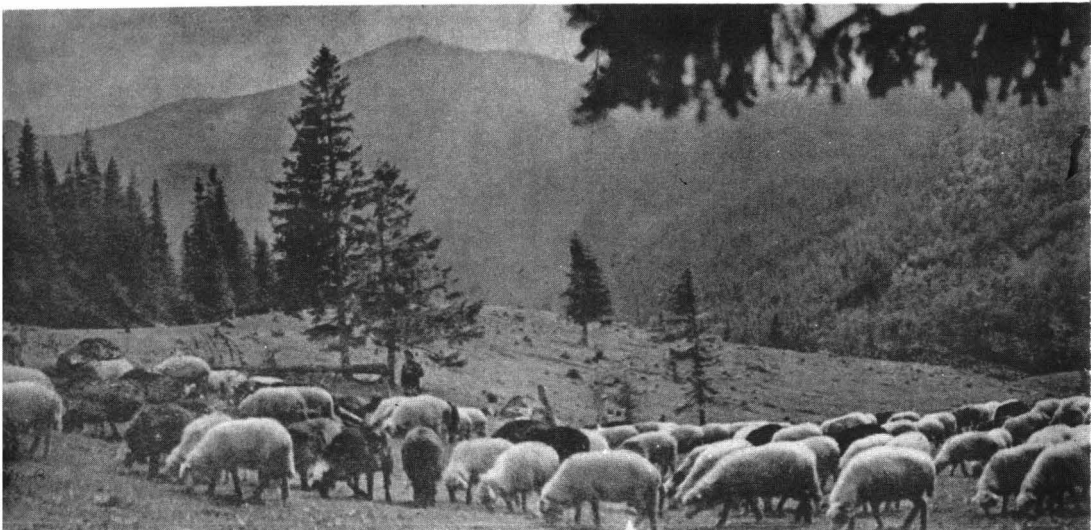
Починаючи з підніжжя гір, переважають у горах ліси. Найнижче положені листяні ліси — бук, граб, дуб, вільха, а в міру вищого положення переважають чатинні ліси — смерека, ялина. Вільні від лісів місця, так звані царинки, порослі буйними травами та дуже гарними квітками. Рілля тут дуже мало. Вище лісної межі є смуга чагарників — ялівець, карловата вільха й інші та царство верховійських пасовищ, званих **полонінами**. Через холодне підсоння тут деревина рости не може; всі простори зайняли тут трави.

Подібні полонини є і в Кримських горах і на Кавказі.

Люди багато дечого змінили в рослинності України. Корчуючи ліси, розорюючи степи, вони всюди поширили uprawу корисних рослин. В Україні дуже розвинене **хліборобство**. Пшениця, жито, ячмінь, озес, просо, кукурудза, гречка ростуть великими ланами по Україні. Є теж у нас багато всілякої ярини: бараболя (картопля), капуста, біб, квасоля, горох, гарбузи, дині, кавуни, огірки. По розкішних **садах** України ростуть яблуні, груші, вишні, черешні, сливи, горіхи, персики; в південній Україні росте винна лоза.

Є ще інші місця в Україні, де немає здавна лісу, тільки степові ділянки, або ж гаї, порозкидувані по степовому просторі. Ці ліси складаються головню з дуба й граба; на піскуватих ґрунтах росте сосна. По балках і ярах зустрічаються **байракові ліси** з дубів, грабів, кленів, берези, ясенів, липи, осики. Більше на південь від лінії, що веде від міст Ананьїв-Кременчуг-Харків, а далі на Саратов, ліси майже зовсім зникають, задержуючись лиш по балках і при річках степу. Тільки біля підніжжя Кримських гір та Кавказу простягається вузька смуга лісостепу.

Карпатські полонини.

Тварини України

Тварини також залежні від підсоння, але менше як рослини. Вони можуть багато легше перебувати зміни тепла й погоди. Вкриті взимі грубою, а влітку легкою шерстю чи пір'ям, вони можуть шукати собі всіякого захисту від холоду й негоди. Нані птахі на зиму відлітають у теплі краї, у вирій, і вертаються аж на весну, коли настане тепло.

Тварини залежні теж від рослин, бо більшість їх кормиться рослинами. Меншість, так звані хижаки, кормляться м'ясом. Тому там, де рослинність буйніша і підсоння тепліше, буває і тварин більше.

В лісах України живе й дотепер багато всіяких тварин. З великих хижаків — ведмідь, вовк, рись, дикий кіт — живуть тепер тільки в Карпатах; горностай, лис, куна, борсук живуть і по менших лісах. З гризунів найбільше зайців і білок. Бобри і видри трапляються рідше. З трав'яїдних тварин в Україні живуть: олень, сарна, дикий кабан, а зубр живе тільки в Біловезькій пущі. З птахів треба згадати сови́, пугача́, глухаря, тетерева, рябчика, вальдшнепа, дятля, а з гірських орла, сокола, яструба. Дуже багато в Україні всіякого дрібного птаства, що живиться комахами. З них найбільш люблені ластівки, солов'ї, зозулі.

В степах України дуже багато всіяких гризунів: мишей, хом'яків, ховрашків. Між степовою пташнею багато орлів, соко́лів, шулік. По плавнях над річками і морем тьма-тьменна усякої водяної та болотної пташні.

Серед вічнозелених рослин на півдні Криму та при кавказьких берегах Чорного моря є багато тварин, що живуть у теплих краях.

Тваринний світ України тепер дуже вбогий, а колись він був несказанно багатий. Чужинці, що їздили по Україні, не могли цьому багатству надивуватись. Ще перед 200—300 роками була в Україні така сила дичини й риби, що вся Запорозька Січ і велика частина городового козацтва ними кормилася. По лісах жило багато всіяких тварин, що давали дорогі хутра; бобріві гнізда були майже на кожній річці на півночі України.

По степах жили великі табуні диких коней — тарпанів. В українських степах жив дикий віл — тур. Гарною стоею поставою, ростом і силою не мав він собі рівні. Так само і величавий олень і антилопа-сайга або сугак і сарни жили вільно на наших степах. Але в міру розорювання степів і тарпані і могутні тури і всі інші великі тварини вигинули чи відступили на схід у райони Каспійського моря та Кавказу.

Кожної весни набирали хлопці повно яєць дикої пташні; риби роїлося по ріках несказанно багато. По всіх дуплах жили роями дикі бджоли. Зате бувало тоді теж багато сарані, що із сходу налітала на Україну цілими хмарами і робила хліборобам великі шкоди.

В Україні здавна розводять **домашні тварини**: рогату худобу, коней, овець, кіз, свиней, а на південній Україні також буйволів і верблюдів. Україна від давна славиться великою кількістю домашніх тварин. Колись вона була одною з найбагатших земель. Багато розводили на Україні і всілякої домашньої птиці: курей, гусей, качок, індиків, голубів. Пасік по всій Україні було теж дуже багато, і вони були славні своїм медом. Почали були теж розводити на Україні шовковиків.

Запитання:

Які домашні тварини знаєте?

Яких гризунів знаєте?

Яких диких звірів ви бачили?

Запишіть, поясніть і запам'ятайте назви тварин і птахів в Україні:

кунія
кулік
норка
горностай
білка
борсук
ховрах
видра
бобр
сугак
яструб

бабак
зубр
лось
тур
сарна
козуля
коза дика
вовк
рись
ведмідь
журавель

пугач
глухар
тетерев
рябчик
перепел
вальдшнеп
куріпка
дятел
кедрівка
орел-беркут
сокіл

мартин

куріпка сіра

перепел

дика качка

кедрівка

тетерев

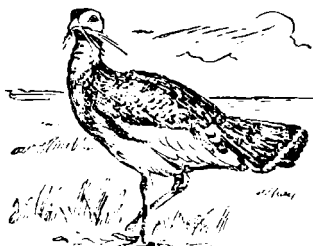
орел-беркут

журавель

Вальдшнеп.

Рябчик.

дикий кабан

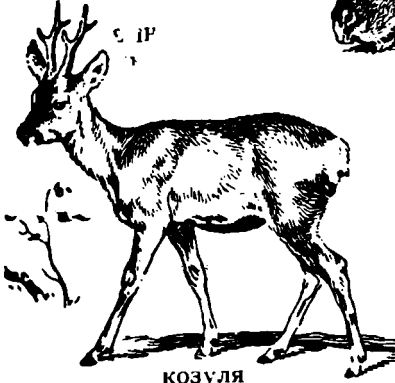
лисиця

вовк

заєць

козуля

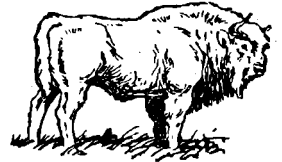
олень

лисиця

білка

зубр

ведмідь

лось

білка.

куниця.

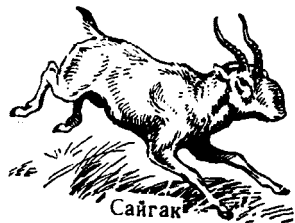
бобер

борсук,

Бабак.

Сайгак

Строкатка степова.

Норка.

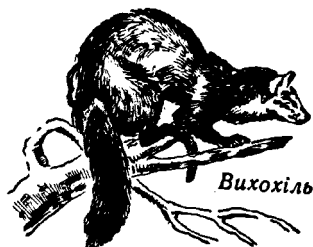
лісова куниця.

Ондатра.

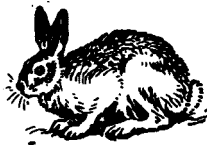
Соболь

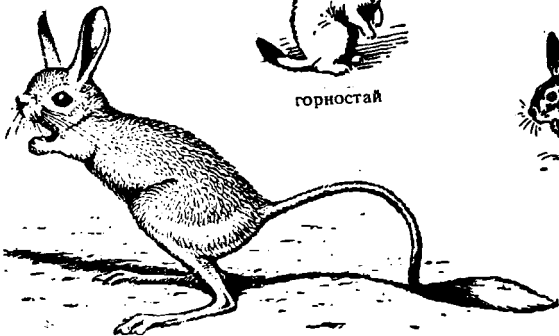
Вихохіль

горностай

заєць-русак.

Стрибак — земляний заєць.

ховрах

Населення землі — раси і народи

Людина живе майже по всій земній кулі. Тільки ті землі, що пологі не далеко бігунів, де підсоння дуже холодне, а також пустині й малі острови — безлюдні.

Людина теж залежна від підсоння, так само як рослини й тварини. Людину хоронить від холоду одяг, дім і вогонь. Завдяки цим засобам охорони людина може жити під усяким підсонням землі. Не тільки підсоння впливає на людину і робить її життя різним у різних місцях землі. Неоднаково живуть люди в горах, на долах, над морем, у лісі чи в степу.

Раси. В наслідок того потворилися на землі різні породи людей або **раси**. Вони різняться одні від одних будовою тіла, барвою шкіри, волоссям.

Українці і майже всі народи Європи належать до **білої раси**, яка має ясний кольор шкіри, м'яке волосся різного кольору; в чоловіків на лиці сильний заріст. Інша **раса** — **жовта**, має жовтий кольор шкіри, чорне, грубе волосся, скісні очі. З наших сусідів належать до неї татари, калмики, киргизи. Є теж **чорна раса** — з чорною шкірою і кучерявим твердим волоссям. До неї належать мурини або негри.

Люди одної раси не однакові. Ось українці належать до білої раси, до якої належать німці, вірмени, греки, румуни та інші. Кожний бачить, що вони різняться від нас. Найбільша різниця в мові. Їх мови ми не розуміємо, як і вони не розуміють нашої. Це тому, що ті народи належать до іншої групи серед народів білої раси.

Українці належать до **слов'янської** групи індо-європейської сім'ї народів. Слов'янська родина велика. До неї належать українці, білоруси, москалі, поляки, чехи, словаки, серби, хорвати, словінці, болгари. Але й серед одної родини народів люди не однакові. От візьмо українця й москаля. Українець, звичайно, високий, довгоногий, москаль присадкуватий, українець чорнявий, москаль білявий або рижий. Дуже відмінні у них і звичаї, інакша теж вдача.

Тому раси діляться не тільки на групи, але й передусім на **народи**. Народів на світі дуже багато, один із більших між ними — український нарід. Колись в Україні, на всіх українських землях, було понад 40 мільйонів душ українського населення, але нині там живе тільки понад 36 мільйонів, бо московські большевики велику кількість нашого народу виморили голодом, виселили далеко на заслання на далеку північ, а то й вигубили в різний спосіб. Якби не те, сьогодні було б в Україні не менше 60 мільйонів душ.

Запитання:

Яких знаєте людей іншої раси?

Вичисліть слов'янські народи.

— 62 —

Це українські селяни,

а це московські мужики.

Це українські дівчата,

— 63 —

А це московські девушки.

Віра й культура

Між людьми є теж великі різниці в вірі. Є народи, що вірять в багатьох богів і різних духів, яким ставлять святині й ідолів. Таких людей звуть **поганами**. Їх є ще тепер майже половина всього людського роду. Тисячу літ тому і давні українці були поганами, вони поклонялися Перунові, Дажбогові, Велесові й іншим божкам.

Більша частина людського роду вірить в одного Бога. Сюди належать: **християни**, **мохаммедани** (з наших сусідів: татари, киргизи, кавказькі народи) і **жиди**.

Українці є християнами візантійського обряду. Сім десятих нашого народу належить до православного обряду, решта до католицького і євангелицького. Та найбільші різниці між людьми бувають у **культурі**.

Є народи, що зовсім не мають постійних домівок. Де їх ніч захопить, там вони й ночують — під голим небом, або роблять собі шатра з галуззя чи звірячих шкір. Вони живляться звіриною й рибою, яку ловлять, збирають овочі, ягоди й корінці, одягаються в звірячі шкіри, а ті, що живуть у теплих краях, ходять майже нагі.

Такі народи, це **природні народи**, про них кажемо, що вони **примітивні** або **некультурні**. Мабуть колись і наші предки були таким природним народом. Та це було десятки тисяч літ тому. З тих давніх часів залишилися ще кремінні ножики, стрілки, сокири, які викопують нераз із землі.

Багато краще живуть ті народи, що мають багато домашніх тварин: коней, верблюдів, рогатої худоби. Ці народи живуть, звичайно, по степах і займаються головню скотарством. Ловля звірини й риби в них уже не має того значення, що в півдиких, природних народів. Домівки тих скотарських народів теж не постійні. Це шатра з різного матеріалу.

Коли стада худоби випасають степ, люди переходять на інше місце, або, як кажемо, кочують. Тому такі **скотарські народи** звуться кочовими народами або **кочовиками**. Вони мають небагато домашнього статку й знаряддя, хіба таке, що його можна легко возити з собою. Це **півкультурні** народи.

Таких кочових народів жило колись дуже багато на степах південної України. Кочували тут гуни, обри, хозари, болгари, мадяри, угри, печеніги, половці, татари, калміки. Всі кочові народи хижі й грабіжницькі, — їм треба хліба до м'яса й молока, всяких тканин на одержу і домашнього знаряддя; самі вони цього не виробляють.

Всі ті кочовики раз-у-раз **нападали на Україну**. Щороку, нераз по кілька разів на рік, набігала татарва на наші землі, грабила всяке добро, старих людей вбивала, молодих брала в неволю й продавала потім як невільників у далекі краї. Татарське лихоліття страшенно

ослабило український нарід. Тепер кочовиків на Україні вже нема. Татари стали мирним народом, так само кімліки й киргизи на східних землях України, над Каспійським озером.

Найвище між усіма народами стоять ті, що живуть у постійних домівках. Їх звуть **осілими народами**. Вони займаються хліборобством, орють землю й сіють або й садять всілякі корисні рослини. Тому їм треба багато менше як кочовикам, а вже без порівняння менше, як народам природи. Ті землі, на яких живуть кочовики, або народи природи, заселені дуже рідко, а де живуть осілі народи, там **густота населення** багато більша.

Південні й північні землі України заселені слабо, зате густіше заселені ті землі де розвинувся промисл і через які переходять залізничні шляхи, або над такими природними шляхами як ріки.

Осілі народи живуть густо і мусять добре дбати, щоб у такій тісноті вижити, тому мусять **працювати**. Вони управляють усяке збіжжя, городину, садовину, ведуть і скотарство, а де можна, то займаються ловецтвом і рибальством та розвивають ремесло і промисл.

Промисл, торгівля, комунікація

Осілі народи розвивають у себе **промисл**, цебто виріб усяких речей із різних сирих плодів природи, потрібних для людини: поживу, одержу, знаряддя і т. п.

Для цього осілі народи добувають із земного нутра всілякі метали, як золото, срібло, мідь, олово, залізо й інші мінерали: вуголь, сіль, нафту. Ця діяльність людей зветься **гірництво**.

Добувши управою землі й гірництвом всілякі потрібні **сирівці**, осілі люди переробляють їх або на малий розмір — **ремеслом**, домашнім промислом, або на великий розмір — у **фабриках**.

І домашнє ремесло і фабрики виробляють всі потрібні людям речі, тільки фабрики виробляють свої вироби у більшій кількості, скоріше й дешевше, а ремісники менше й помаліше.

Не всі осілі люди займаються тією самою роботою. Одні роблять коло хліба, другі коло лісу, треті роблять ткацьку роботу, інші ковальську, шевську та іншу й обмінюються своїми виробами. Хлібороб потребує взуття, цвяхів, коваль хліба, одержу і т. д. Такий обмін різним добром між людьми зветься **товарообміном**.

В некультурних і півкультурних народів буває ще **вимінна торгівля**, бо люди просто міняють одне за друге: звірину за хліб, шкіру за залізні вироби і т. п. Але така торгівля не вигідна, тому осілі народи злавани завели собі **гроші** і купують, що треба, за гроші. Тому їх торгівля називається **грошова**.

Для торгівлі треба комунікації. Навіть дикі народи й кочовики дбають, щоб їм легко було дістатись з місця на місце. Вони протоптують **стежки** по лісах і степах, шукають **бродів** по ріках. Ці стежки, це перші **шляхи сполуки**, які людина вже від найдавніших часів придумувала для своєї вигоди. Але по цих стежках можна ходити лише піхотою, або перевозити добро в'ючними звірятами.

Осілі люди мусіли подумати про кращі способи комунікації. Один із таких, це **віз** на колесах, **санки** в зимі. Для них проведено спершу тільки звичайні **дороги** (грунтові), але ці дороги для доброї комунікації не надаються, забагато на них болота, вибоїв, пороху, вони занадто втомлюють людей і тяглову худобу. Тому осілі люди почали **мостити** дороги камінням. Це **биті шляхи**, з ровами по боках, з мостами на потоках і ріках; вони дозволяють легко перевозити людей і добро з місця на місце.

Пізніше люди придумали ще кращий спосіб перевоження всілякого добра й людей — **залізниці** й **автобуси**. По залізних рейках **льокомотива**-паровіз тягне велику кількість возів (вагонів) за собою. На залізничні вози можна набрати багато всіляких речей і вигідно перевозити людей.

В останніх часах придумали люди також повітряну комунікацію — літаки, якими з великою швидкістю перевозять людей і невеликі тягарі.

Так само важні, як сухопутні, є й **водні шляхи**. Уже від багатьох тисяч літ навчилася людина плавати по морю, ріках, озерах. Навіть дикі народи плавають по водах своїми човнами, видовбаними в пнях дерев або зроблені з кори чи шкіри.

Культурні народи вже від давна вживають **вітрильні судна** (парусні), які гонить по морю вітер. В останнім столітті завели вже **пароплави**, які тепер головню служать до водної комунікації.

Водні шляхи подекуди навіть вигідніші за сухопутні, бо вони дешевші й дозволяють перевозити більшу кількість всілякого добра, ніж залізниці. Тому в усіх культурних краях будують **пристані**, **кораблі**, поглиблюють і розчищують **річні корита**, будують **канали**.

Щоб передати скоро думку з місця на місце, культурні народи вживають **пошти**, **телеграфу**, **телефону** й **радія**. Поштові посилки перевозять нині головню залізницями, пароплавами й літаками.

В осілих народів, яких звемо теж культурними народами, розвинулися теж дуже високо духові здібності людини. Культурні народи винайшли **письмо** й **друк**, створили **письменство**, розвинули різні **науки** й **мистецтво**. Науки вчать людину пізнавати природу й людей, мистецтво уприємнює й ублагороднює людське життя.

Запитання:

Що це торгівля?

Що таке заміна торгівля, а що грошова?

Які є роди комунікації?

Де і як їх добувають?
Чим займається промисл і торгівля?
Яка різниця між християнами й поганами?
Які знаєте засоби транспорту?
Що це сирівці?

Запишіть, поясніть і запам'ятайте слова:

мостити	суходільний шлях	льокомотіва
гірніцтво	корабэль	прістань
сиоівéць	транспорт	канал
ремесло	сухопутний	комунікація
фабрика	залізниця	биті шляхи
торгівля	річне коріто	промисл
паропла́в	вітрильник	

Людські оселі й держави

Навіть примітивні народи рідко коли живуть одинцем, звичайно, і вони живуть громадою. Оселі народи ще менше живуть одинцем, по са́мітних двори́щах і хуторах.

Звичайно домівки осілих людей згуртовані в більші або менші громади, які називаються **присілками, селами, містечками, містами-го-родами**, відповідно до того, які вони великі і як розбудовані.

В останніх часах всюди розростаються великі міста, куди стягається щораз більше народу з сіл і містечок. Та хоч по селах хати бувають малі й низькі, будовані з дерева або ліплені з глини, часто і со-ломою криті, а в містах великі муровані будинки, вигода життя більша, то зате життя по містах нездорове й дуже миршавить нарід.

На українських землях одна третина людности живе по містах. У 1956 р. було на українських землях 26 великих міст з населенням понад 100 тисяч. До більшого розвитку дійшли вони останніми часами в південно-східній Україні, де розвинулася промисловість, та в надморських місцевостях, де розвинулася торгівля.

Більшість людности українських земель живе по селах, де головним зайняттям населення було здавен-давня хліборобство. Положення осель на Україні різне. На Поліссю оселі лежать на вищих і сухіших місцях, отже далше від річок, на Поділлю оселі розміщені переважно в ярах, бо там і до води близько і яри захищають перед вітрами. Якщо яр дуже вузький, тоді оселі лежать трохи вище. Міста творилися переважно на перехресті шляхів і над ріками.

Увесь гурт людей, що замешкує якусь країну, творить її **суспіль-**

ність. В суспільності є різні **стани** або **верстви**: хлібороби-селяни, робітники, міщани, духовенство, купці та освічені люди, як інженери, адвокати, професори, лікарі і люди, що займаються наукою й мистецтвом.

Осілі народи завжди творять **держави**. Держава, це зв'язок людей, що осіли на якимсь докладно відмежованим просторі землі, мають однакові закони і підчинені найвишій владі.

Є різні форми держав. Коли державою править дідичний або спадковий володар, наприклад, король, цар, цісар, князь, то така форма держави називається **монархія**. Коли король або цар керує при допомозі окремої ради, що складається з представників народу, тобто **парляменту**, то така форма держави називається **конституційна монархія**. Коли державними справами кермує вибраний голова, що називається **президентом**, або як колись було в Україні — **гетьманом**, то така форма держави називається **республіка**. Але є й такі держави, де керує одна людина, при допомозі, очевидно, відданих собі підлеглих людей, які лише виконують, що вона загадає, то така форма держави називається **диктатурою**. Є ще й такі держави, в яких усіми справами керує якась одна і єдина **політична партія**, на чолі якої стоїть так званий **генеральний секретар**, що має також диктаторську владу. Це також диктатура, бо нарід не має ніякого голосу в своїх справах, тільки мусить слухати, що вирішить партія і накаже диктатор. На українських землях тепер власне і є така диктатура московсько-большевицької партії, яка називається, для замилення очей, **комуністична**, а в дійсності це партія московська і в ній керують москалі, які ведуть завойовницьку і поневолюючу політику, бо хочуть загарбати весь світ під своє панування.

На українських землях, окрім українського народу, живуть ще й інші народи, як москалі, поляки, жида, білоруси, румуни, греки, болгары, словаки, мадяри, вірмени, молдавани, татари, турки, татарські верховинці та інші. Україна має сьогодні **41,869,000** населення, як показує найновіший перепис, а в тому **32,158,000** українців, 7,091,000 москалів а решта інших народів.

Всяка держава обов'язана дбати про фізичне й духове добро своїх людей, які в ній живуть. Вона повинна дбати, щоб усі її громадяни мали вистачальний прожиток, щоб мали добрі закони, щоб усі ділянки людської праці розвивалися якнайкраще, щоб громадяни держави мали школи і були всі освічені і щоб громадяни мали від держави захист від внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Запишіть у зшитку слова, з'ясуйте їх значення і запам'ятайте:

суходільний шлях	жид	християнин
водний шлях	осілий нарід	гріництво
повітряний шлях	мохаммеданин	транспорт
поганин	густота населення	

Український нарід, українська мова

Географія вчить нас про різні народи світу. **Найбільшим обов'язком кожної людини є пізнати свій рідний нарід.** Серед рідного народу кожна людина виростає, мова рідного народу, це її рідна мова, звичаї її народу — це її рідні стародавні звичаї. Все, що наш рідний нарід пережив у своїй історії, дороге нашому серцю. І кожен з нас повинен такого майбутнього хотіти, якого хоче увесь нарід.

Український нарід — це зовсім **окремий нарід**, інший від московського, білоруського, польського й інших народів. Він жив на своїх землях споконвіку своїм окремим життям і тепер він бажає жити своїм самостійним життям серед інших культурних народів світу.

Український нарід виразно відрізняється від своїх сусідів. Вже з вигляду можна відрізнити українця від поляка або москаля. Українці різняться від сусідніх народів передусім **будовою тіла**. Щодо будови тіла, то українці одна з кращих пород людей. До того український нарід кременний, міцний та витривалий.

Важливим чинником самостійного народу є його **мова**. Мова, це найважливіший видимий знак окремішності народу. По мові пізнають у цілм світі, хто до якого народу належить. Найважливіше те, що **рідна мова, це єдиний спосіб освіти народу**, єдиний засіб його поступу. Тільки рідною мовою можна дати освіту народові і повести його шляхом поступу в усіх ділянках людського життя.

Кожний українець, селянин чи міщанин, знає, що його рідна мова є цілком відмінна й окрема від усіх інших мов у світі. Щоправда, українець може трохи розуміти чеську, польську, болгарську і московську мови, бо всі слов'янські мови мають подібні слова — вони ж ниводяться з одної спільної всім слов'янам т. зв. праслов'янської мови. Проте аж донедавна москалі говорили, що нема української мови, тільки т. зв. малоруське наріччя. Вони не тільки не дозволяли українцям мати свої українські школи й говорити своєю рідною українською мовою, а навіть забороняли щонебудь по-українськи друкувати, щоб **український нарід не міг освічуватися рідною мовою**, а вчився говорити, читати й писати по-московськи. Яких 30 літ тривала ця заборона. Подібної заборони ніде в усьому світі не було й нема. В наслідок того, що українська мова була в усій Україні заборонена, потерпіла дуже народна освіта в Україні. Навчання відбувалося по всіх школах України малозрозумілою московською мовою.

Найгіршим наслідком цього було те, що національна свідомість серед українського народу не була загальна. Частина населення лиш підчувала, що вона щось інше від москалів або поляків, чи румунів, але не знала, як і що робити, щоб стати господарями на своїй рідній землі.

Щоб вирватися з неволі, в яку його пхнули вороги, треба було,

щоб усі українці, бідні чи багаті, вчені чи невчені, шанували свою рідну мову, дорожили нею і все та всюди її уживали.

Українська мова заслуговує на те, щоб її шанувати й нею дорожити. Не тільки тому, що вона наша рідна, але й тому, що вона між усіма мовами світу одна з найкращих.

Українська мова дуже одноцільна. Українець з-над Сяну розуміє кожне слово українця з-над Кубані, хоч ділить їх дві тисячі кілометрів.

Українська мова несказанно **багата й гнучка** — всяку думку висловити нею дуже легко, **звучна й мила** для вуха.

Український народ має **велике і гарне письменство** або літературу. Її творив частинно самий нарід — це **усна словесність**, а частинно письменники й поети — це писана **література**. Українська народна словесність одна з найбагатших серед народів світу. Скільки в нас давніх дум, думок, козацьких, чумацьких і інших пісень, скільки приказок, казок!

Та є в нас і великі письменники й поети. Найбільші, це **Тарас Шевченко, Іван Франко й Леся Українка**.

В українській мові розвивається теж від дуже давніх часів наука. На Україні вже 900 років тому були школи, писались книжки. Українська держава була тоді найкультурнішою державою в Європі.

Запитання:

Поясніть різниці між українцями й іншими сусідніми народами.
Чому москалі забороняли друкувати українські книжки?
Чому треба нам завжди та всюди вживати рідну мову?

Наша рідна історія

Важливу роль у житті кожного самостійного народу відіграє його минувшина. Український нарід має велику й славу минувшину і славних великих героїв, яких пам'ять і до нині живе в народі. Про це розкаже нам українська історія.

Вже тисяча літ тому мав український нарід свою велику й могутню **державу**. На золотокованому престолі сиділи в Києві великі князі. Вони володіли не тільки всією нинішньою Україною, але й Білоруссю та Московщиною. На Московщині жили тоді малокультурні фінські племена. Між ними осіли деякі слов'янські племена й поселенці, і так почав творитись **мішаний** слов'янсько-фінський **нарід москалів**.

Київська держава досить довго держалась. Вона **воювала** степових кочовиків, але коли князі почали ділити її між себе, то й ослабили її. А потім москалі зросли в силу та й почали війни з українськими князями.

Яких 700 літ тому зайшли в наші степи найпоганіші кочовики — **татари**, що нападали на українську державу. Від заходу нападали поляки і від півночі литвини й москалі. Український нарід не мав сили проти стільки ворогів і підпав під чужу владу.

Але все таки український нарід створив собі охорону власними силами, а саме — **славне запорозьке козацтво**. Це було військове братство, що поклато собі завдання боронити Україну проти всяких ворогів. Славні були бої наших козаків з поляками, москалями, татарами й турками, на суші й на морі, за волю України. Запорозькі козаки були вільні й рівні між собою, старшину вибирали вільними головами, вся влада була в руках громади. Це був тодішній **український демократичний лад**, перший в Європі. Тоді різні стани населення лучилися з козаками й боролися проти польської шляхти, що гнобила український нарід і українську віру.

Вкінці весь український нарід під проводом гетьмана Богдана Хмельницького визволився з-під польського панування і заснував свою власну гетьманську державу.

Але ні поляки, ні турки, ні москалі з тим погодитися не хотіли. Вони встрявали в українські справи та не давали українському народові спокою. Тоді гетьман Богдан Хмельницький заключив договір з московським царем у Переяславі 1654 року.

Та цар московський, зрадливий, не дотримав договору і почав **Україну поневолювати**. Він вислав свої війська в Україну, обдирав нарід, закріпощував його, забороняв українську мову, гнобив українську віру. Тоді великий гетьман **Іван Мазепа** старався при допомозі шведів визволити Україну з-під московського ярма, але шведська поміч не прийшла на час.

Потім москалі скасували гетьманщину, зруйнували Січ і силоміць

прилучили Україну до Московщини. Все українське селянство зробили вони невольниками-кріпаками, що їх пани могли наче худобу продавати й купувати.

Школу, церкву, уряд змосковщили цілком, український нарід держали в темряві, а щоб він не міг сам освічуватись, заборонили навіть українську мову.

Та в 1917 році повстав український нарід проти московського панування, визволив Україну й створив нову **українську державу**. Але на неї знову напали московські большевики і знову поневолили український нарід.

Але український нарід хоче вже раз назавжди бути господарем на своїй рідній землі. Тому всі українці, багаті чи бідні, вчені чи невчені, мусять згуртуватися в одну велику **одностайну громаду**, щоб **визволити Україну і зробити її великою і сильною державою**. Добро українського народу мусить бути для всіх українців важніше ніж добро окремого стану чи окремих людей.

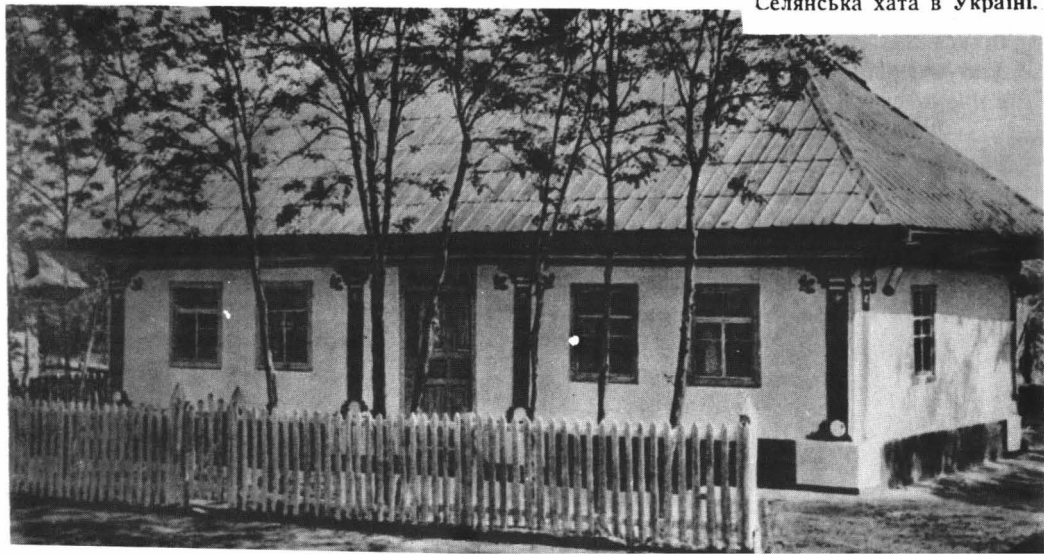
Наша рідна культура

Культура — це все те, що ми дістали в спадщині по наших предках. Культура проявляється в усім, що робимо руками: в хліборобстві, промислі, торгівлі й у всім, чим виявляється наш розум, духовість: у вірі, письменстві, науці, в мистецтві, в поведінці з іншими людьми.

Наша загальна народна культура і своєю давниною, і різноманітністю, і своїм народним мистецтвом, і прадавніми звичаями, і своїм високим релігійним життям стоїть на рівні культури інших європейських народів, а багато в дечім їх перевищує.

Наш нарід може бути гордий, що він мимо всього духово не зало-

Селянська хата в Україні.

мився, а разом з іншими народами Європи йшов уперед. Він справді з піднесеним чолом, хоч і при матеріяльних злиднях, пройшов цілі віки і сміло може глянути в очі всім іншим, більш щасливим, народам.

Українська **хата** все добре обгороджена, чистенько вибілена, всередині гарно вдержана й чиста.

Українська **народна ноша** мальовнича. Зокрема жіночі одяги, чудові вишивки, дивують своєю красою всіх культурних чужинців.

Український **нарід** споконвіку найбільше любить хліборобство. Українець багато кращий хлібороб, ніж його сусіди. Про висоту нашої народної культури свідчить також наш домашній промисл: українські килими, полотно, ганчарські вироби та дерев'яні вироби, писанкі.

Та ще краще, ніж у вітворі рук, виявляється наша культура в **творчості ума**. Українець бачить в кожній людині собі рівного і шанує її. Він свободолюбний. Тому українці хотіли споконвіку, щоб усі мали рівні права в державі. Свободолюбність українців виявляється і в родині. Жінка має в родині пошану і значення.

Українці зберегли дуже багато народних звичаїв та обрядів. Вони всі дуже гарні і мають своє глибоке значення, тому треба їх і далі зберігати. Найгарніші звичаї й обряди в нас на Різдво, Новий Рік, Щедрий вечір, на Великдень, на Купала.

А вже найвище піднеслася українська народна культура в **українській пісні**. Де на світі знайти таку гарну народну пісню, як українська? Де знайти таких народних кобзарів, як у нас, що оспівують під звуки бандури славу предків?

Самодіяльний хор в українському селі

Вироби килимів і ліжників у косівській кооперативі народної творчості.

— 74 —

Вироби майстрів народної творчості.

Ансамбль пісні і танку з Добрівлян на Дністрі.

— 75 —

Ансамбль бандуристів промислової кооперації м. Харкова.

Сільське господарство в Україні

Тепер будемо обговорювати всі ділянки господарства України і розглядати як український нарід користується багатствами своєї землі. Почнемо від найголовнішого — сільського господарства.

Сільське господарство, це споконвіку **найважливіше і найбільш улюблене заняття українського народу**. На десятиох українців вісім займалося колись хліборобством. **Українська земля найбільше родюча** між усіма землями Європи; українське підсоння дуже пригідне для всякого збіжжя. Тому споконвіку славилася Україна як постачальниця збіжжя та інших хліборобських продуктів для старовинного середземноморського світу, а пізніше стала на довший час головним постачальником хліборобських продуктів для Західної Європи. Тоді представляли собі Україну як землю дуже багату, землю, що „тече медом і молоком“. Щороку сотні великих кораблів і тисячі залізничних валок везли українське збіжжя в усі сторони світу.

Приглянемось різним ділянкам сільського господарства в Україні.

ЗЕРНОВІ РОСЛИНИ

Головні зернові рослини в Україні, це пшениця, кукурудза, жито, ячмінь, овес, гречка і просо.

Пшениця, це найважливіша і найбільше поширена зернова рослина в Україні. Вона займає нині майже половину, 40%, усієї посівної площі, при чому більшість тієї площі займає озима пшениця, яку пових районах України, хоча в останніх часах сіють її також і на півсіють восени. Озиму пшеницю сіють переважно в степових та лісостепох, в поліських районах. Найбільше поширена вона на Правобережжі.

Ярої пшениці сіють значно менше і то переважно в східних областях, де клімат для неї відповідний.

Кукурудза, це сьогодні друга зернова рослина по пшениці; з неї люди одержують борошно, крупи, крохмаль, який переробляють на спирт, патоку, целюлозу, цукор та інші продукти. Кукурудза, це харчова і кормова рослина, тобто годуються нею люди й худоба.

Жито стоїть на третьому місці, бо його сіють багато менше, як пшениці й кукурудзи. Воно може рости і на бідніших ґрунтах та в холоднішому кліматі. Найбільше жита сіють на Поліссі і в лісостеповій полосі.

Ячмінь, це здебільша кормова рослина, для худоби, хоч уживають його багато для виробу пива і на крупи, тому він і називається круп'яна рослина. Ячмінь сіють по всій Україні, хоч і не багато.

Гречка, це так само круп'яна рослина. Гречані крупи — дуже поширена в Україні їжа. Але це в той же час і одна з найбільше медоносних рослин, з якої користають під час цвітіння бджоли, збираючи з цвіту мед. Гречку сіють найбільше на Поліссі і в лісостепових районах України, головню в Чернігівщині, Житомирщині, Сумщині, Черкащині і на Волині.

Овес, це здебільша кормова рослина для худоби. Роста добре і на піскових ґрунтах, головню в Карпатах та в північно-західній, північній і центральній Україні.

Збирають кукурудзу.

Просо теж круп'яна рослина, яка росте здебільша в південних степових областях, як Миколаївська, Луганська, Кіровоградська та Черкаська.

Риж, що є головною харчовою рослиною південних і східних країн Азії (Індії, Китаю, Кореї, Японії), також сіють в Україні від деякого часу, головню в долішній течії таких рік, як Дніпро, Дністер, Дунай та Південний Буг.

ЗЕРНОБОБОВІ РОСЛИНИ

Окрім зернових рослин управляють в Україні ще так звані **зернобобові** рослини, як біб, горох, квасоля, сочевиця, вика, конюшина, люцерна, еспарцет. Деякі з цих рослин служать за харч людям, а деякі за корм худобі. Сіють ці зернобобові рослини по всій Україні, а головню в Вінницькій, Хмельницькій, Київській, Черкаській, а також частинню в Чернігівській та Сумській областях.

Соя — досить недавно почали управляти в Україні соєю, з якої насіння виробляють олію, борошно, молочні продукти тощо, а молодю рослиною сої кормлять худобу. Вирощують сою в південній Україні — бо вона любить тепло — в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Дніпропетрівській, Запорізькій, в південних частинах Черкаської, Вінницької, Полтавської та в західній частині Харківської областей.

ТЕХНІЧНІ АБО ПРОМИСЛОВІ РОСЛИНИ

Це такі рослини що дають сирівець для промислу, як напр. цукровий буряк, соняшник, коноплі, льон, тютюн, рицина, гірчиця, хміль, етероолійні та лікарські рослини як троянда, лаванда, м'ята, коріандр, шалвія та далматська ромашка. Управляють ці рослини по всій Україні. Найбільше розводили колись і розводять тепер цукровий буряк, з якого виробляють цукор, а відходами кормлять худобу. Найбільше цукрових буряків сіють у лісостеповій частині України.

Льон і коноплі також дуже поширені рослини в Україні. Вони дають прядиво на полотно, волокно на шнури і подібні вироби та й олію. Коноплі сіють переважно на Сумщині, Чернігівщині, а також на Полтавщині, Харківщині, Київщині, Житомирщині та Хмельниччині. Льону дають найбільше північні і степові райони України.

Соняшник, це майже національна рослина України, — бодай кільканадцять стебел росте завжди коло кожної хати. Виробляють з нього олію. Після цукрового буряка, це друга в Україні рослина, яка най-

Збирають льон.

більше в Україні поширена. Соняшник любить тепло і сухість, тому найбільше соняшника сіють в степовій частині України.

Тютюн управляють на Полтавщині, Чернігівщині, Сумщині, Черкащині і Київщині. Найбільші осередки тютюну (махоркового), це Прилуки, Ромни, Черкаси, Кременчук. Цигарковий тютюн сіють у південній і південно-західній Україні.

Управляють в Україні теж рицинову рослину, гірчицю і хміль, якого суцвіття вживають до виробу пива, а стебло до виробу волокна й паперу. Найбільше хмелю розводять на Житомирщині, Рівенщині, Київщині, Львівщині, Тернопільщині, Вінничині й Дрогобиччині.

Харчова промисловість

Подібно, як з легкою промисловістю, діється в Україні з харчовою промисловістю. Вона недостатньо розвинена. Після того, як московсько-большевицька влада перевела „колективізацію“, значить, забрала в селян землю і все їхнє господарство, мусів змінитися і виріб харчових продуктів. Цей виріб перейшов із місцевого на масовий, фабричний спосіб. Тоді як в Україні в давніші часи випікали хліб чи заготовляли м'ясо й молоко селяни у власних господарствах та невеликих приватних або кооперативних (спількових) підприємствах, то за большевицької влади майже все виробництво харчів переводиться в фабриках. Це вигідно для большевицької влади тим, що всі харчові

багатства знаходяться в її руках і є власністю держави. І тільки за дозволом держави населення може купувати призначену державою кількість харчів для власного вжитку. Це звичайно дуже невиспачальна кількість харчів для населення. Решту продуктів союзу держава вивозить в інші частини Союзу, головню в Москoвщину, що має далеко менше від України харчoвих сирівців (зерна, молочних та інших продуктів). Частину продуктів експортують (вивозять) за границі Союзу, добуваючи за це гроші для своїх большевицьких цілей. Всіма цими справами керує провід комуністичної партії в Москві, а не в Україні, тому й на тому терпить українське населення. Україна має всі основні сирівці для виробу харчів, тому у власній вільній державі мала б усього подостатком.

Найбільше розвинені галузі харчoвої промисловості — це **цукроварництво і мучні вироби**.

Цукрова промисловість. Найдавнішою і найбільшою в Україні ділянкою харчoвої промисловості є цукроварення або цукрова промисловість, для якої сирівцем є цукрові буряки. Перший цукроварний завод в Україні був збудований в 1822 році в Канівському районі. В 40-х роках 19 ст. було в Україні вже 192 цукроварень, головню в Київській, Подільській та Чернігівській губерніях. Цукор ішов не тільки на власні потреби, але й на вивіз до чужих країн — по дуже низьких цінах.

Цукрова промисловість розміщується сьогодні в районах, де сіють буряки, щоб недалеко перевозити їх до цукроварні, бо це збільшує кошти продукції. Для одної тонни цукру треба 7—8 тонн буряків. Сьогодні цукрова промисловість зосереджена переважно в лісостеповій зоні, в Вінницькій, Черкаській, Хмельницькій, Полтавській, Харківській, Сумській областях та в південній частині Київської, Житомирської, Чернігівської, Тернопільської, Рівенської, Дрогобицької, Львівської, Станіславської та Чернівецької областей. Тепер є в Україні 162 великі цукроварні. Большевики ще збільшують цю кількість цукроварень і організують нові, бо хочуть якнайбільше використати всі багатства України для своїх цілей.

Мучна, або як її називають, **борошномельна промисловість** грає теж велику ролю в господарстві України. Вона займає друге місце по цукровій промисловості. Перед першою світовою війною в Україні було 700 великих млинів, околo 10 тис. середніх і до 120 тис. дрібних — водяних і вітрових. Сьогодні кількість млинів очевидно менша, як була перед війною, бо тепер уже немає в Україні приватних млинів — все державно-партійне, в руках москалів. І ці млини мелють не для потреб українського народу, але для потреб большевицької партії. Українському народові доводиться часто голодувати і крадьки молоти зерно на жорнах.

Основні „борошномельні“ підприємства працюють у таких областях як Дніпропетровська, Одеська, Харківська, Полтавська, Луганська, Київська, Запорозька, Черкаська, Сумська, Миколаївська, Львівська та ін. Найбільші млини розміщені в великих містах, портах, пристанях і залізничних вузлах.

Олійна промисловість. Виріб олії був здавна дуже поширений в Україні. Олію виробляють із соняшника, льону, конопель, ріпаку, сої, гірчиці, рапсу, рідини та ін. Підприємства, що виробляють олію, є всюди, але найбільші з них знаходяться переважно по великих містах південної і південно-східної України, нпр. у Вінниці, Полтаві, Дніпропетровську, Слов'янську, Запоріжжі, Чернівцях та ін.

Крім олійної промисловості розвинулося в Україні і виробництво маргарини в таких містах як Харків, Київ, Запоріжжя, Львів, Одеса, Ужгород. Олію використовують теж у міляному промислі.

Спиртово-горілчана промисловість розвинулася в Україні також уже здавна. Колись фабрики спирту й горілки, так звані гуральні, перед першою війною були в руках поміщиків і жидів, а тепер у руках большевицької партії. Сировиною для цієї промисловості є головню картопля, але використовують для виробу спирту й горілки зерно кукурудзи, ячменю та відпадки цукрової промисловості. Спиртово-горілчані заводи розміщені головню в районах посіву картоплі і цукрових буряків, тобто переважно в лісостеповій і степовій зонах. Продукти споживання із спирту — горілка, парфюми, ліки — виробляють у великих містах, як Київ, Харків, Одеса, Львів, Дніпропетровське, Миколаїв, Полтава, Симферополь, Луганське та ін.

Пивоварна промисловість розміщена переважно в великих містах та промислових центрах.

Виноробна промисловість так само в руках партії й держави. Колись вино виробляли приватні підприємства, навіть дрібні селянські господарства, головню з овочів, а тепер виробляють його колгоспи та радгоспи з доручення партії. Найбільше вина виробляють тепер у південних областях України, головню на Криму, де є великі плянтації винограду, але і в інших областях. Найбільші осередки виробу вина сьогодні в таких містах: Ялта, Теодосія, Симферополь, Одеса, Миколаїв, Херсон, Ізмаїл, Білгород-Дніпровське, Артемівське, Чернівці, Мукачів, Київ, Львів, Ужгород, Берегів.

Консервна промисловість розвивалася в Україні теж до першої світової війни — тоді було в Україні щось 12 консервних підприємств, які виробляли річно понад 12 мільйонів овочевих консерв. Сировиною консервної промисловості України є овочі, молоко, риба, м'ясо, ягоди садів у Кримській області і лісостеповій частині України, де вони та ін. Овочеві консервні заводи розміщені головню на півдні України, в таких містах, як Одеса, Херсон, Бердянське, Мелітополь, Симферо-

поль, Джанкой, Вінниця, Краматорське, Кам'янець Подільський, Черкаси, Ніжин, Біла Церква. Рибоконсервні заводи розташовані в портових містах на Чорному та Озівському морях: Керч, Одеса, Херсон, Миколаїв, Очаків, Жданов, Бердянське, Генічеське, Теодосія, Ялта, а також на Дніпрі, Півд. Бузі та Дністрі. Окрім того в Україні працюють і м'ясоконсервні та молочні консервні заводи.

М'ясна промисловість переробляє тваринну сировину, тобто м'ясо рогатої худоби і безрог на харчові м'ясні вироби, як м'ясо, ковбаса, шинка, вудженка, консерви та технічні фабрикат, як шкіра, технічний товщ, кишки, шетина, альбумін, роги тощо. М'ясна промисловість дає теж кормові продукти (кров'яне й кісткове борошно), добрива і лікувальні препарати.

Рибна промисловість розвинулася в великих портових та приморських містах, як Керч, Одеса, Євпаторія, Херсон, Миколаїв, Ізмаїл, на основі вилову цінних пород риби.

Молочно-масляна і сироварна промисловість розвинулася головню в містах Полісся, в лісостепових і степових районах та по великих промислових містах України ще здавна. Тільки колись це були більші й менші приватні підприємства, а тепер цим займаються виключно колгоспи й радгоспи, а нарід мусить тепер купувати те, що колись сам продавав. Сьогодні в Україні працює заледве 60 молочних і около 110 сир- та маслоробних заводів.

Хлібопекарська промисловість розміщається в центрах споживання хліба. Колись в Україні хліб випікали в кожному господарстві, а по містах в більших або менших пекарнях, а тепер хліб випікають тільки державні чи колгоспні пекарні. І люди по селах мусять купувати собі хліб як і по містах, бо пекти самим нема з чого.

Тютюново-махоркова промисловість вартістю своєї продукції посідає значне місце в харчовій промисловості України. Махорку виробляють з місцевої сировини, а цигарки з місцевої і частинно з довезеної. Посіви махорки зосереджені в Чернігівській, Сумській, Полтавській, Черкаській та Київській областях. Тут теж зосереджена махоркова промисловість. Тютюн довозять головню з Болгарії та з Кавказу й Середньої Азії. Цигарки виробляють у великих містах: Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Львові, Кременчуку, Кам'янці Подільському, Мукачеві, Винниках к. Львова, Симферополі, Теодосії й Ялті.

Щодо промисловости взагалі, то треба сказати, що в Україні намагаються розмістити різні види промислу рівномірно і цим збільшити його видайність. Ми бачили це при розгляді гірничого промислу і металургії. Металургічні заводи розміщені близько від джерел сировини — гірничих осередків, копалин. Там також розміщене хемічне виробництво, що користає з тих же матеріалів. Легка і харчова про-

мисловість розміщені головню там, де є великі скупчення населення, тому що в них є найбільша потреба великої кількості харчів, одягу, взуття і т. п.

КАРТОПЛЯ Й ГОРОДИНА

Картопля, це одна з найважливіших сільсько-господарських городних рослин — дуже поширений продукт харчування і корм для худоби, головню свиней. І виробляють ще з картоплі спирт і крохмаль. Росте вона по всій Україні, але найбільше садять картоплю в північній і середній частинах України — на Поліссі і в лісостеповій частині та в Карпатах. Але помалу картопля поширюється і в південних степових областях.

Огірки та інші городні рослини, як морква, цибуля, редька, капуста, помідори, салата, хрін, щавель, пастернак поширені в усіх областях України. **Помідори** мають і промислове значення, як сировина для консервної промисловости. Найбільше помідорів вирощують у південних областях — Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій та ін. А перець, баклажани, цукрова кукурудза поширені в південних районах Придністров'я і пониззях Дунаю.

Кавуни і дині, це так звані баштанні рослини, їх вирощують переважно у степових і лісостепових областях України.

САДІВНИЦТВО Й ВИНОГРАДНИЦТВО

Садівництво й виноградарство, це дуже важна ділянка сільського господарства України від давніх часів. Українець любить деревину коло хати і має хочби маленький садок. Найбільше садів було колись у Бесарабії, Таврії, Кримі, на Поділлі, у Київщині, Переяславщині, Слобожанщині, Підкарпатті й Закарпатті. Найбільш поширені садові

дерева, це яблуні, груші, вишні, черешні, сливи. Сьогодні найбільше зосереджені в прирічкових і приморських районах. Але багато садів є і в західних областях, особливо в Підкарпаттю й Закарпаттю та в Чернівецькій області. В північній і північно-західній частинах переважають яблуні сливи й вишні, а на півдні й південному заході груші черешні, абрикоси, яблуні. На присадибних землях переважають здавна вишні і сливи.

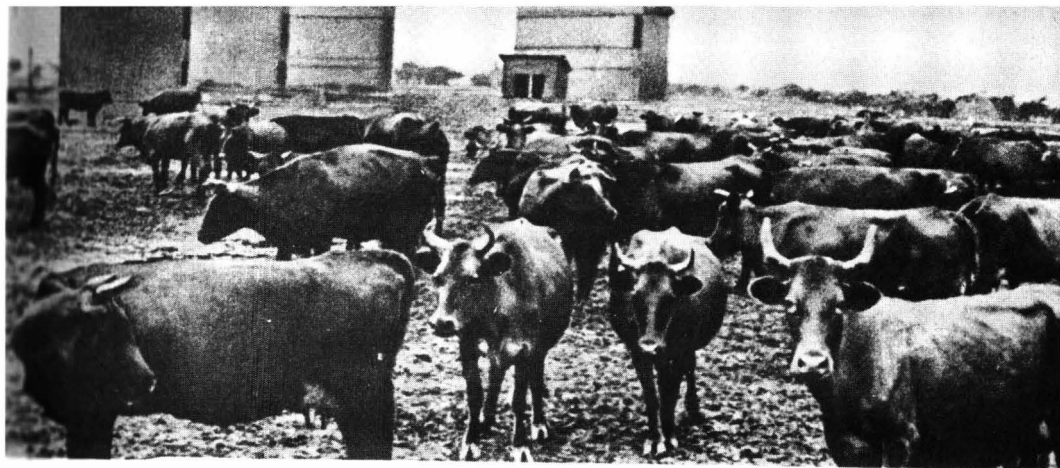
Виноградництво розвинулося перш за все на Криму, та в південних і південно-західних областях України, Донщині й Підкавказзю, в Одещині й на Закарпаттю.

Запитання:

В яких місцевостях найбільше садів?
З яких рослин люди дістають харчі?
Які зернові рослини в Україні найважливіші?
Які знаєте технічні рослини, де вони ростуть?
Назвіть технічні рослини.
Які знаєте кормові рослини?
Які зернові рослини сіють в Україні?
Назвіть місцевості, де найбільше зернових рослин.
Які знаєте овочеві дерева?
Де росте виноград в Україні?

Тваринництво України

Від найдавніших часів Україна славиться домашніми тваринами. Донедавна по українських ще не зовсім розораних степах паслися великі табуни коней, стада корів, волів, великі череди овець. Але коли степ почали замінювати на рілля, ці степові тварини помалу перевелися. Та ще багато залишилося було в Україні великих пасовищ, лук, сіножатей, і скількись худоби по Україні хоч трохи зменшилась, та все таки ще дуже була велика до першої світової війни. Колись мала Україна понад 45 мільйонів голів рогатої худоби, і не тільки сама споживала м'ясо, але й вивозила до інших країв. Та під час першої світової війни поголів'я худоби дуже зменшилось і вже ніколи не піднеслось до передвоєнного рівня, бо большевики завели так звані тваринні колгоспи, в яких змушували українських селян працювати майже задармо, а селяни не хотіли віддавати свою худобу в колгосп і різали її та сами їли. І що не робили большевики, але вже не змогли розвести стільки худоби як було перед війною. І сьогодні в Україні, заледве 15.1 мільйонів голів рогатої худоби різних порід, як наприклад **червона степова** порода — найбільше поширена сьогодні в Україні, особливо в південних степових областях: Миколаївській,

Червона степова порода рогатої худоби в Україні.

Запорізькій та Дніпропетровській: **симентальська порода** поширена переважно в лісостепових областях — Вінницькій, Київській, Черкаській, Сумській, Харківській, Полтавській, Луганській та Чернігівській; **білоголова українська порода**, поширена в районах Правобережного Полісся й Лісостепу, **сіра українська порода** виводиться в Полтавській, Дніпропетровській, Харківській та Луганській областях, **лебединська порода** поширена в Сумській та суміжних областях.

Овець також колись було в Україні більше як тепер. Найбільше розвинене було вівчарство на Кубанщині, в Бесарабії, Чернігівщині та в Карпатах. Сьогодні найбільше вівчарство розвинене в степових частинах України. Смушкові і молочні вівці є в Полтавській, Запорізькій, Дніпропетровській, Херсонській, Миколаївській, Харківській та зокрема в західних областях, особливо в Карпатах. Славна є порода **решетилівських овець** на Полтавщині та вівці гірських районів Кримської, Закарпатської, Чернівецької, Станіславівської і Дрогобицької областей. Здавна заводять у нас заграничні тонкорунні породи овець.

Конярство. Коней було колись в Україні теж дуже багато. Найкраща порода коней, це **чорноморська**, що пішла від давніх козацьких коней, і гуцульська порода — малих верховинських коників. Сьогодні в Україні коней дуже мало. В 1956 році їх налічували всього-на-всього 2 міл. 265 тис.

Свинарство відграє й нині велику роль у забезпеченні населення продуктами харчування. Колись безроги були майже в кожному господарстві, але тепер годують їх тільки по колгоспах, і з них здебільша користають московські більшовики. Сьогодні в Україні є всього 16 міл. свинських голів.

Птахівництво. Дуже багато розводило українське селянство дрібного домашнього птаства, яке дає яйця, м'ясо, пух, пір'я. Найбільше було в Україні курей, гусей, качок, менше пантарок, індиків

Стадо великої рогатої худоби симентальської породи.

— 86 —

Асканійські тонкорунні вівці.

Бронзові індики.

і голубів. Сьогодні в Україні розводять найбільше курей, качок та індиків. Годівля домашнього птаства сьогодні зосереджена теж у колгоспах так званих птахофермах на американський лад. Колись з годівлі домашнього птаства користало перш за все українське селянство, а сьогодні, коли українських хліборобів загнали в невідільничі колгоспи, занепало й вільне українське хліборобство. Все що діється в колгоспах, йде на користь Москви, а Україна має з того дуже мало.

БДЖІЛЬНИЦТВО І ШОВКІВНИЦТВО

Бджільництво, це здавна улюблене заняття українського народу. Воно дає великі прибутки з меду і причинюється в інший спосіб до більшої врожайності рослин, наприклад гречки, яку сіють для бджіл, бо це медоносна рослина, а гречка від запилення цвіту бджолами дає кращий урожай, майже вдвоє більший. Бджільництво було колись найбільше поширене в лісовій частині України, головню на Поліссі, де бортники осаджували рої бджіл по дуплястих деревах, але тепер бджільництво поширене і в лісостепових районах України в окремих пасіках, яких найбільше на Кубанщині, Полтавщині й Чернігівщині і трохи менше в Харківщині, Київщині й Галичині.

Шовківництво розвинулося найбільше в Карпатській Україні й Буковині, а трохи менше в Черкаській, Вінницькій, Хмельницькій, Запорізькій і Чернігівській областях. Широко розвинене воно і в південних приморських областях.

Підземні багатства України

Головне багатство України, це її родюча земля — чорнозем. Якби й не розвинувся промисл і торгівля в Україні, то вона все одно залишилась хліборобською країною і тільки на другому місці буде в неї стояти промисл, хоч Україна має дуже багато підземних багатств або корисних копалин. Одні з них мають тільки місцеве, а деякі світове значення.

Найбільше має Україна таких копалин, як залізна, марганцева і титанова руда, кам'яне і руде вугілля, нафта, природні горючі гази, вапняки, крейда, сіль, торф, будівельні матеріяли, тощо. Та найбільше є залізної й марганцевої руди, кам'яного вугілля, нафти й соли. Щоправда, є в Україні потрохи золота й срібла, але вони не мають великого значення. Важніше є живе срібло або ртуть, яку добувають у Микитівці, коло Бахмута, на Донецькій височині. Крім того відкрили ртутні родовища і на Закарпатті, в районі Вишкова. Недавно відкрили також і велике родовище титанової руди в Дніпропетровській та Житомирській областях.

Мідь добувають на Донеччині, в Херсонщині, Таврії й на Кавказі, а в останніх часах відкрили мідну руду і в деяких місцях Тернопільщини, Рівенщини й Закарпаття. Так само недавно відкрили нікельову руду в Дніпропетровській і Кіровоградській областях.

Залізна руда залягає найбільше у таких басейнах, як Криворізький, Керченський, Кременчуцький, а потрохи і в Донецькому, Підкарпатському й Закарпатському районах. Найбільше однак родовища заліза знаходиться в Криворізькому, Кременчуцькому й Керченському басейнах.

Марганцеву руду добувають головню в Дніпропетровській області, біля міста Марганець, Нікопольського району. Це родовище марганцевої руди є одним з найбільших у світі, а друге на Сході Європи. В останніх часах відкрили марганцеву руду на лівому березі Дніпра. Це так званий Великотокмацький басейн. Невеликі родовища марганцю є і в інших частинах нашої землі, нпр., на Закарпатті, в Криворізькому районі та на Прилуччині.

Кам'яного вугілля Україна має дуже багато. Воно знаходиться в двох головних басейнах — Донецькому і Львівсько-волинському. Найбільші поклади високоякісного вугілля зосереджені в Донецькому басейні. До України належить тільки західна частина цього басейну, розташована в трьох областях, Сталінській, Дніпропетровській, і Луганській. Східна частина, в Ростовській області, належить до московської держави, але й українське вугілля в більшості все одно вивозять на Московщину. Кам'яне вугілля вживають для залізниць, кораблів, фабрик і заводів як погінний матеріял і як сировину для хемічного промислу.

Волинсько-львівський кам'яновугільний басейн, де вугільні родовища відкрили тільки недавно, займає північно-західну частину Львівської і південно-західну частину Волинської областей. Якість волинського вугілля трохи нижча від якості Донецького.

Буре вугілля добувають переважно на Правобережжі, в Олександрійську Кіровоградської області. Але є ще буре вугілля і на Черкащині (в Звенигородському районі), в Київщині (біля Вишгорода) Дніпропетровщині, Житомирщині, Тернопільщині, Львівщині, Станіславщині, на Буковині, Закарпаттю, на Криму і в Харківській області. Найкраще буре вугілля знаходиться на західних областях України. Вживають його для місцевих потреб населення як паливо та погінну силу в місцевих електростанціях та промислових підприємствах.

Торф використовують теж як паливо в домашньому господарстві. Поклади торфу зосереджені переважно у північній і північно-західній поліській частині України, тобто у Волинській, Рівенській, Житомирській областях та на півночі Київської й Чернігівської областей. Найбільшими торфовищами, що мають промислове значення є Ірдинь (Черкаська область), Бучанське (Київщина), Замглай і Неданчичі (Чернігівщина) та Шосткинське (Сумщина).

Нафта, це друге по кам'яному вугіллі головне підземне багатство України. Головні родовища нафти розміщені в Карпатах і на Підкарпатті, головню в Станіславщині (Долина, Битків) і в Бориславсько-Дрогобицькому районі. Це найбільші родовища нафти в Європі (Борислав, Тустановичі, Східниця і Мразниця). Не диво, що всі наші сусіди так зазіхають на ці землі, головню Польща. Певні запаси нафти вчені геологи виявили і на Буковині й на Закарпаттю, на Сумщині й Полтавщині, де знаходиться так звана біла нафта, дуже високоякісна.

Горючі природні гази. Велике господарське значення мають тепер природні горючі підземні гази, що вживаються як паливо для промислових і господарських потреб та як сировина для хемічного промислу. Головні родовища горючих підземних газів розміщені в чотирьох районах: **Підкарпатському** — в таких місцях як Дашава, Стрий, Опари, Калуш, Косів; **Харківському**, **Полтавському** та **Приозівському**. Найбільшим родовищем Приозівського району є **Мелітопіль**, а в Харківському **Шебелин**. В останніх часах відкрили гази і в інших частинах України, як нпр. на Криму (Керченський півострів) та в Дніпропетровській, Запорізькій і Сумській областях.

Сіль. Багато має Україна і соли. На солоних озерах над Чорним морем добували її так, що випаровували морську воду, а сіль осідала. З-над Чорного моря привозили колись сіль чумаки, які великими валками розвозили її майже по всій Україні. Найбільшим родовищем кухонної соли є Артемівсько-Слов'янське на Донеччині. Це одно з найбільших родовищ на Сході Європи. Але є джерела соли і на Підкар-

паттю й на Закарпаттю, головно кухонної і калійної соли (Калуш, Солотвина) та на Сумщині й Полтавщині.

Окрім цих найважливіших копалин, Україна має ще багато інших підземних скарбів, як от **фосфорити**, **боксити**, **каолін**, **мергаль**, **графіт**, **озокерит**, **самородна сірка** та різного рода будівельні матеріали, як **сірий граніт**, в Житомирській і Запорізькій областях, **червоний граніт**, у Хмельницькій, Тернопільській і Житомирській областях, **гранодіорит** в Вінницькій області, **діорит**, який уживають на виготовлення сходів у будинках, на Кримському узбережжі, **лабрадорит** в Житомирській, Київській, Черкаській, Запорізькій, Хмельницькій та Кіровоградській областях.

Як будівельний матеріал, використовують теж **базальти**, різновидні **вапняки**, — з них такі рідкі види, як **літографічний вапняк** — що виступають на Поділлі, також різновидні **мармури** — на Закарпатті знайшли навіть шляхетний **білий мармур**, рід карарського, що високо ціниться в різьбарстві.

На Підкарпатті й Донеччині є багато **гіпсу**. **Фосфорити** для здобрювання землі добувають на Поділлі. На Запоріжжі є **лупак** на таблички. На Волині, Київщині й Запоріжжі є трохи **графіту** на олівці.

Як сировину в металургії вживають **доломіти**, **кварцити** та ін.

Дорогоцінні камені теж є на Україні, нпр. **топаз**, **моріон**, **кварц**, **гірський криштал**, **агат**, **опал**, **халцедон**, **гранат**, **яшма**, **турмалін**, **лабрадор**. Найбільшим родовищем дорогоцінних каменів є Житомирська область, зокрема Володарсько-волинське родовище, та Криворізька й Приозівська височини.

Мінеральні джерела. Україна славиться теж своїми мінеральними джерелами, які мають лікувальну вартість. Таких джерел є дуже багато, але найбільш відомі з них на Закарпатті — Свалява, Поляна, на Підкарпатті — Трускавець, Моршин, Підлюте, Яремче, Ворохта; на Полтавщині — Миргород, на Київщині — Миронівка, на Харківщині — так звані березівські води, на Вінничині й Житомирщині та ін. областях.

Словом, підземні багатства України величезні, але ними, на жаль, користується не український нарід, а окупант — московські більшевики.

Запитання й завдання:

Які важніші підземні багатства має Україна?

Де добувають в Україні вугілля?

Які дорогоцінні камені добувають в Україні?

Які роди будівельного матеріалу є в Україні?

Вичисліть місцевості, де є мінеральні джерела.

Комунікація і транспорт в Україні

Для промислу й торгівлі треба комунікації, тобто шляхів сполуки і транспорту — засобів пересування. Навіть дикі й кочові народи дбали, щоб їм легко і скоро було пересуватись з одного місця на інше. Вони протоптували собі стежки по лісах чи степах та шукали бродів по ріках. Ці стежки — це перші шляхи сполуки. По них можна було ходити лише піхотою або перевозити добро в'ючними тваринами, як це роблять і сьогодні у горах, де ще немає добрих битих шляхів.

Найдавнішим і може найлегшим шляхом сполуки був і є водний шлях — по більших і менших ріках та морем. Для плавби водою зразу люди вживали човнів, лодок та чайок, потім придумали вітрильники чи вітрильні судна всякої величини, які гнав по морі вітер, а тепер до водної комунікації служать головню пароплави. Але пароплавам потрібно десь приставати, тому люди й почали будувати пристані й порти, а для плавби ріками поглиблювати річкові корита і будувати канали між двома більшими і сплавними ріками, щоб скоротити дорогу, як де треба.

На суші вживають для перевозу людей і всяких речей домашніх тварин, як коні, воли і корови, а подекуди навіть собаки, яких запрягають до більших та менших возів і візків, або до саней і санок узимі. Для кращого пересування на суші люди почали проводити спершу звичайні дороги (грунтові), але тому, що ці дороги для доброї комунікації не дуже надаються, бо забагато на них буває болота, вибоїн, куряви, то люди почали мостити дороги камінням. Це биті шляхи, з ровами по боках, з мостами на ріках і потоках. По битих шляхах легше перевозити людей та всякі речі з місця на місце. Тепер будують асфальтові дороги для механічного колового руху. Окрім того люди придумали ще залізниці або залізні дороги, по яких їздять залізні поїзди з великою швидкістю. На залізничні вози можна набирати багато товарів і возити на дальшу віддаля.

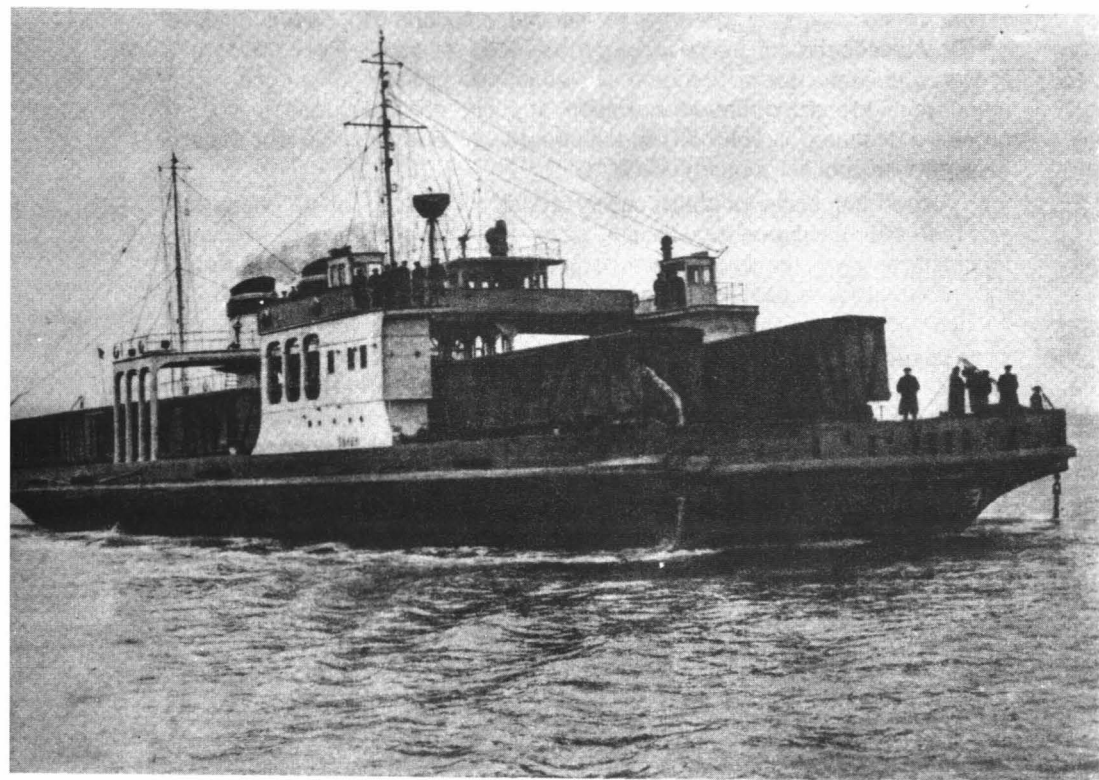
А щоб передати скоро людську думку з місця на місце, люди придумали собі телефони, телеграфи, радіо і телевізори. Пошту сьогодні посилають уже не як давно поштовими диліжансами або кінними післанцями, а залізницями, транспортними автами, пароплавами і найскорше літаками.

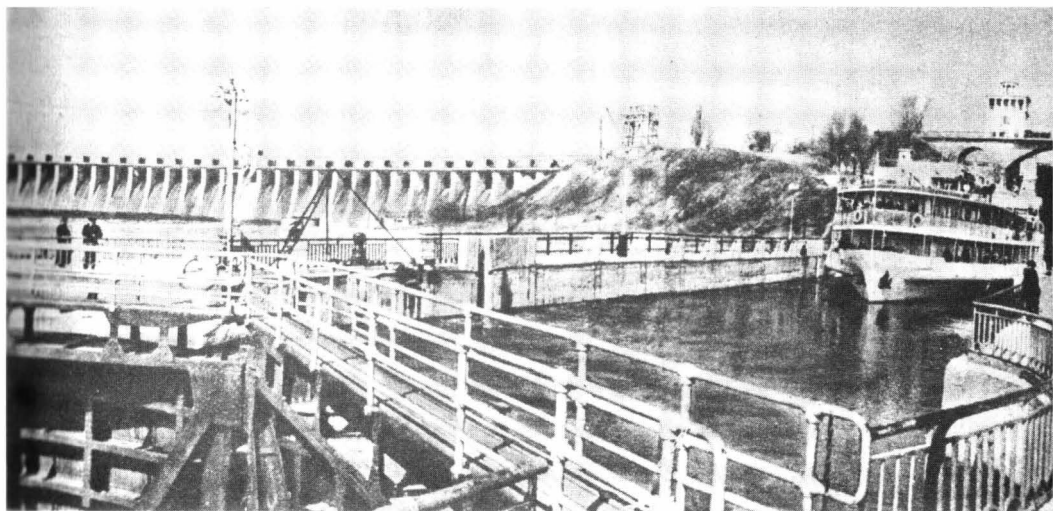
Транспорт розвинувся в Україні вже давно, але в останніх десятиліттях, разом із розбудовою промисловости, розвинувся ще більше. Засоби перевозування товарів конечно потрібні при великому виробництві: до фабрик треба довозити сировці, готові товари з фабрик треба перевозити до їх споживачів, в міста і села або в інші країни. Транспорт, як і виробництво, в Україні тепер змеханізований. Є декілька видів транспорту: залізничний, річний, морський, автомобільний, і повітряний.

Залізничний транспорт. Залізниці почали будувати в Україні ще в 60-х роках XIX століття, головню для перевоження товарів з України, як збіжжя, вугілля й ін., в Московщину та для торговельного зв'язку з сусідніми державами на Заході. В порівнянні із станом перед першою світовою війною кількість залізничних шляхів в Україні збільшилась, бо введено нові механічні улiпшення. Більшість залізниць і дотепер порушується паровозами; на деяких шляхах збудовали вже електричні поїзди; вони їздять швидше і вживання їх дешевше, тому що електрична енергія дешевша від кам'яного вугілля, яким порушують паровози. Головна сітка залізничних шляхів сполучає українські промислові центри (Донбас, Кривий Ріг і ін.) з Московщиною; цими шляхами вивозять большевики велику кількість багатств України на північ (поза межі України). Тепер Україна має приблизно 34 кілометри залізничного шляху на 1 тис. кв. кілометрів. Найгустіша сітка залізниць є в промислових районах країни. В Україні є цілий ряд залізничних вузлів (багаторейкових перехресть) у великих містах. Має Україна також розвинений пасажирський рух особових поїздів. Цікавим явищем в Україні є вибудований в 1955 році електричний пором (рухливий міст для переправи по воді); він курсує між Кримом і Кубанню через Керченську протоку. В Криму на цей пором в'їжджає поїзд і пором, порушуваний електрикою, переправляє його по воді до Кубані впродовж 20 мін., тоді як переїзд залізницею сушею довільною дорогою з Криму на Кубань займав дві доби.

Електричний пором перевозить залізницю через Керченську протоку.

— 92 —

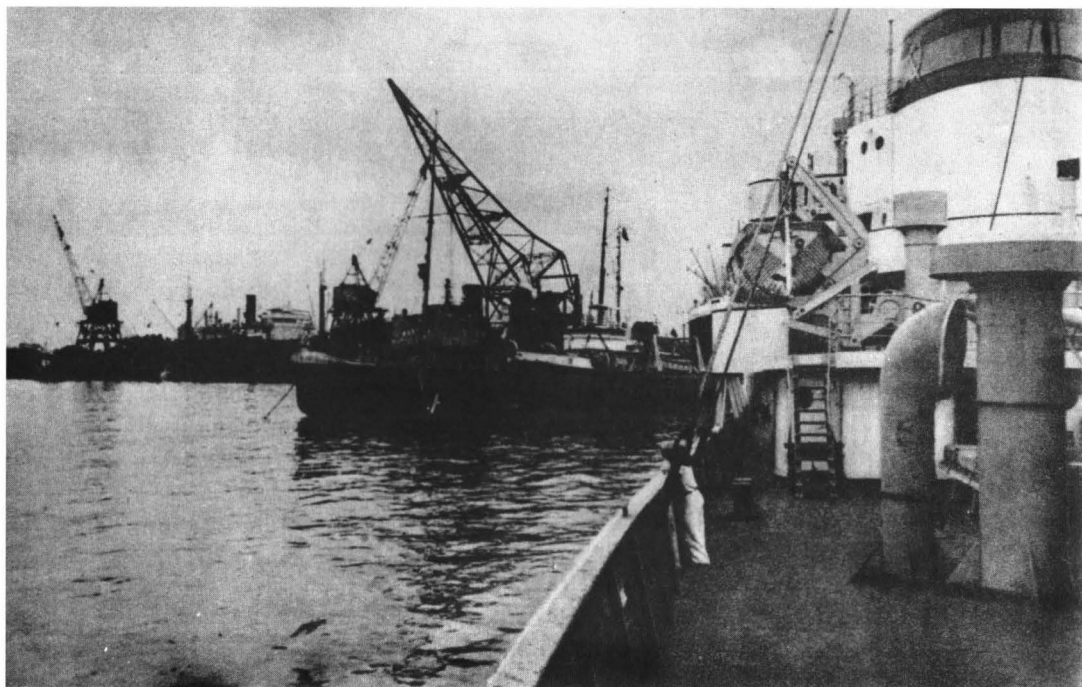
Окремим каналом побіч греблі на Дніпрі проходить пароплав униз по течії.

Річковий транспорт суднами, це найстарший транспорт України. Він і найдешевший. Використовують його і тепер великою мірою для перевезення товарів з одних промислових центрів в інші, а також до моря. Найбільший водний шлях України, це Дніпро. Дніпром перевозять товари вниз по течії і вгору проти течії. По Дніпрі плывуть великі вантажні і пасажирські пароплави. Після вибудування двох великих гребель на порогах Дніпра, плавба по ріці стала безперервною, бо вже не треба тепер перед порогами вивантажувати товари і перевозити сушею, як колись, а можна плисти Дніпром свobodно аж до самого моря. Через вичищування дна, Дніпро поглиблюється, і по ньому можуть плавати ще більші судна.

Другий річний шлях України це **Південний Буг**, по якому плавба суднами можлива на довжині 105 кілометрів.

Важливим для плавби є нижній Дунай та Дінець. Судноплавними ріками є також частинно Дністер, Сула, Псьол, Самара, Рось, Тетерів, Конка, Інгулець і Тиса. Найбільші річкові порти, це Київ, Черкаси, Кременчук, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Нікопіль, Кахівка, Херсон; на Південнім Бугі — Миколаїв, на Дунаю — Ізмаїл, на Дністрі — Білгород.

Морський транспорт. Чорне й Озівське моря уможливають Україні зв'язок з іншими країнами світу. Морські шляхи використовують для торговельних транспортів різних товарів в інші країни, також для доставки промислових матеріалів попри українські береги, наприклад, коли корабель їде з Кавказу до Одеси, Криму чи гирла Дунаю. Чорне море майже не замерзає, тому суднопластво по ньому можливе майже впродовж цілого року. На Озівськiм морі плавба можлива впродовж 8-9 місяців. Порти Чорного й Озівського морів обслуговують імпорт (ввіз) і експорт (вивіз) України. Найбільші порти на Чорному морі такі: Одеса, через яку приходить половина вантажу всіх українських портів, Миколаїв у гирлі Південного Буга, Херсон

Одеський порт.

у гирлі Дніпра, що є зараз річним і морським портом, Севастополь, Керч, Теодосія і Ялта, що головню обслуговують населення курортів (літниськ). Головні порти Озівського моря, це Жданов і Бердянське. Всі ці порти мають велике значення для морської риболовлі. Через ці порти проходять головню такі товари, як кам'яне вугілля, залізна і марганцева руда, збіжжя, сіль, овочі, цукор, чай, тютюн, нафта, риба, метал, машини, будівельні матеріали і хемічні вироби.

Автомобільний транспорт сильніше розвинувся в останні часи. Для його розвитку потрібні добрі асфальтові дороги, шосе, автостради, яких в Україні мало. Тепер іде розбудова битих шляхів в Україні.

Авіаційний транспорт тепер душе поширився і в Україні. Він також служить господарським цілям. Тепер є кілька пасажирських ліній. Великі летовища є в містах: Київ, Харків, Сталіно, Дніпропетровське, Луганське, Одеса, Львів, Чернівці, Херсон, Миколаїв, Жданов, Станіславів, Ужгород і Симферопіль.

Міський транспорт, цебто трамваї й автобуси, теж розбудували в Україні. Особливо розвинулось трамвайне сполучення в містах Донбасу. В 1953 році тільки 23 міста в Україні мали трамвайне сполучення, але нарід домагався поліпшення міського транспорту, і тепер споруджують і поширюють трамвайні лінії по всіх майже містах.

ЕТНОГРАФІЧНІ ГРАНИЦІ УКРАЇНИ

Земля, на якій живе український нарід, дуже велика. Україна — це одна з найбільших країн Європи. Такі великі й могутні держави, як Німеччина або Франція, менші простором від України. Зате населення України значно рідше, як у західно-європейських державах, але густіше ніж у Московщині. На Україні живе сьогодні, за советськими обрахунками з 1. січня 1965 р. понад 45 міль. душ, в тому українців 76,8%, а решта різні чужинці, між якими найбільше москалів, близько 17% всього населення.

Границі, що відмежовують терени, заселені якимсь народом, називаємо **етнографічними**, границі ж, що відмежовують державні терени, це **політичні** границі. Етнографічні границі не завжди покриваються з державно-політичними границями, наприклад, політичні границі таких держав, як Швеція, Норвегія, Данія, Італія сходяться з їхніми етнографічними границями, інші ж держави Європи мають або більші державні границі від етнографічних, або менші. Українські державні границі не сходяться з етнографічними; вони обмежують значно меншу територію від тієї, яку заселює справді український нарід. Отже, є землі, замешкані українським народом, які не входять у границі сучасної нібито держави, яка називається Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР). Зрозумілим прагненням кожного українця є, щоб у майбутньому в границі вільної української держави входили всі українські землі, замешкані українцями. Політичні границі сьогоднішньої советсько-української „держави“ тільки на відтинку сусідства з румунами й мадярами менш-більш покриваються з етнографічними, але й тут обабіч границі трапляються місця, що заселені одним або другим сусіднім народом. Великі терени **Пряшівщини** припали Чехословаччині; вся Лемківщина і все Надсяння, а далі вся Холмщина та ціле Підляшшя припали Польщі. Вся Берестейщина припала Білорусі, а вже дуже великі українські етнографічні простори припали Московщині: північна Чернігівщина, так звана Гетьманська Стародубщина, Південна Курщина, Південна Вороніжчина, цебто значна частина нашої Слобожанщини. За границею з землею донських козаків маємо великі етнографічні простори, як наслідок нашої новішої колонізації. На Північному Кавказі попри етнографічно мішані терени займає наш нарід усю надозівську частину, так звану Кубанщину.

Деякі наші західні етнографічні терени відрізані від решти українських земель уже в новіших часах, нпр., **Пряшівщина** по першій світовій війні, **Лемківщина**, **Холмщина**, **Підляшшя** — по другій світовій війні, на основі польсько-московської угоди, що сталась **проти волі українського народу**.

В дальшому будемо говорити про етнографічні границі України, не зважаючи на те, що, наприклад, такі наші землі, як Лемківщина, не

мають уже українського населення, бо поляки його насильно виселили, але це відвічні українські землі, які скорше чи пізніше вернуться до України.

Південну границю України творять Чорне й Озівське моря. **Південно-західна** границя, з румунами, починається від гирла Дунаю і йде Дунаєм аж до гирла Пруту. Звідси звертає на північний схід і доходить до Когильника, тут звертає на схід до Дністра, який вона переходить повище його лиману і продовжується здовж його лівого берега — у віддалі 5—20 км. від ріки — в райони вище Рашкова, звідкіля границя тягнеться вже самим лівим берегом. Вище Могилева границя переходить з Дністра на Прут і в околицях Чернівців звертає з Пруту на південь. Пройшовши Буковину й Карпати, входить в долину Тиси і попри Сигіт заходить в райони міста Севлюша, де на південний схід від нього кінчається границя з румунами і починається з мадярами. **Українсько-мадярська** границя йде весь час долиною Тиси здовж залізничного шляху до станції Чоп, де починається границя із **словаками**. Початковий напрям північний попри Ужгород до Сніни, а звідси, часто міняючи напрям, проходить коло міст Яблінки, Ганушовець над Топлею, Зборова, Сабіни, Ольшаниці, Липника, де починається сусідство з поляками.

Границя України з польськими землями йде з-під Татрів попри містечка й міста: Шавниця над Дунайцем, Дукля, Риманів, Сянік, Динів, Радимно, Ярослав, Синява і переходить над річкою Сяном до Холмщини та проходить попри місцевості: Тишівці, Войславичі, Павлів, Вільховець, Опілля, Янів над Бугом, далі здовж Буга до Дорогичина і до Лісної над Нарвою. Тут кінчається границя України з Польщею, а починається її межа з білоруською землею; вона завертає звідси на схід.

Границя України й **Білорусі** йде попри міста Пружани, Картузька Береза, озеро Вигонівське, Люссин, Турів, здовж Прип'яті до Дніпра, а далі вгору Дніпром до Лёва і Мглина. Тут починається границя України з **Московщиною**. Вона найдовша з усіх і найбільше повигинана; йде попри міста Середина, Буда, Рильське, Суджа, Миропіль, Корча, Новий Оскол, Острогозьке, Бутурлінівка і Новохоперське. Тут починається границя з землями **донських козаків**. Вона тягнеться на південь через райони міст Калач, Богучар, Мілерове, Луганськ, попри Шахти до Озівського моря на схід від Таганрогу. Другий південно-східний відтинок нашої етнографічної границі з донськими козаками йде через Новобатійське до Мечетинської, звідси на південь через Тихоріцьке і Ладівське до Кубані. Звідси через східну Кубанщину підходить до головного хребта Кавказу. Пройшовши трохи на захід здовж нього, завертає на південь, перетинає Чорноморщину і коло Джубги доходить до Чорного моря. Від Джубги по дельту Дунаю південною границею України, як вже було сказано, є наші моря — Чорне й Озівське.

Це та велика і гарна земля, яку суцільним гуртом замешкує український нарід. Та він живе не лиш на Україні. Утиски чужинців погналі українців з рідного краю в далекі землі. Розбрівся український нарід майже по всіх частинах світу, по різних далеких землях, де лиш підсоння для наших людей більш-менш пригоже. Вони осіли на тих землях більшими і меншими громадами. Ці оселі українців на чужій землі звано українськими колоніями.

Деякі українські колонії розміщені недалеко від України. Багато таких колоній є між волохами в Басарабії і в Молдавії, в Добруджі і в південній Буковині, між москалями в Курціні, Вороніжчині, над Доном і Волгою, коли Саратова, Самари, Астрахані, в Кавказьких краях між різними кавказькими народами.

Інші українські колонії знаходяться дуже далеко від рідної землі. Довжезним рядом простяглися вони здовж південних границь азійської Росії аж по Тихий океан.

Великі українські колонії знаходяться в закаспійській області, в Туркестані, в киргизьких степах, Акмолиської області, в алтайських горах на границях Китаю, на „Зеленому клині“ над Амуром, над Тихим океаном коло Владивостока і ріки Уссурі. Так само далеко як на схід зайшли українці із своїми колоніями також і на захід, до Сполучених Стейтів Північної Америки, до Канади, Бразилії й Аргентини. Доля кинула українців і до південної Азії, і до Африки, і до Австралії.

Всюди, де поселяться українці, приносять вони з собою свою мову, свої звичаї і держаться їх міцно. Українські біленькі хатки, українські одяги, українську пісню можна знайти і по найдальших українських колоніях.

ПОДІЛ УКРАЇНИ

Україна — це велика й досить однорідна країна, одначе окремі її частини трохи відмінні одна від одної. Кожна з них має відмінну будову поверхні — одна гориста, друга височінна, третя низинна, кожна має інші води, трохи відмінний клімат і рослинність, і в кожній живе інше плем'я єдиного українського народу. В кожній частині української землі трохи відмінно живуть люди, в кожній є інші міста й села та інші пам'ятки славної бувальщини.

Поділ країни на губернії, краї й повіти, чи області, райони не політичний або адміністративний поділ. В географії не конче треба його держатись. Ми будемо описувати Україну за тим поділом, який зробила сама природа. Вона поділила Україну на певну скількість земель, які називаємо **природними краями**, тісно пов'язаними з життям та історією українського народу.

Серце України і її державний та культурний осередок — це **Київщина**. З нею тісно пов'язана **Гетьманщина**.

На півночі України розпостерлися низинні лісові околиці **Підляшшя** і **Полісся**. Ця низина продовжується через Гетьманщину далі на південь, де розтягнулася велика смуга південних українських низин.

Пояс височин займають **Холмщина**, **Розточчя**, **Волинь**, **Поділля**, **Придніпровська кристалічна плита**, **Бесарабія**, **Слобожанщина**, **Донецчина**. Високим муром на півдні українських земель стоять **гори Карпати**, **Кримські** й **Кавказькі гори**, з їхніми підгір'ями.

Доступ у світ відкриває **Чорне море** з **Озівським**, що творять межу України на півдні.

СУЧАСНИЙ АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ

Кожна держава ділиться, відповідно до потреб, на більші і менші частини, які мають різні назви. Такий поділ називається політично-адміністративним. Він може нераз змінюватися. Сучасна Україна, що є нібито окремою державою, але не самостійною й незалежною, тільки окупованою Москвою й поневоленою, поділена на більші і менші адміністративні частини, з яких більші називаються областями, а менші районами. Україна має тепер 25 областей, які діляться на райони, яких разом є 394. Цей новий поділ переведено в 1965 році. Статистичні дані про кількість населення походять з 1. січня 1965 р.

назва області	населення	головне місто	населення
Вінницька	2,147	міл. Вінниця	148 тис.
Волинська	962	„ Луцьк	75 „
Дніпропетровська	3,087	„ Дніпропетровськ	774 „
Донецька	4,720	„ Донецьк	809 „
Житомирська	1,591	„ Житомир	128 „
Закарпатська	1,022	„ Ужгород	58 „
Запорізька	1,642	„ Запоріжжя	550 „
Івано-Франківська	1,194	„ Івано-Франківськ	82 „
Київська (з Києвом)	3,141	„ Київ	1332 „
Кіровоградська	1,273	„ Кіровоград	153 „
Кримська	1,509	„ Симферополь	213 „
Луганська	2,732	„ Луганськи	330 „
Львівська	2,336	„ Львів	496 „
Миколаївська	1,082	„ Миколаїв	280 „
Одеська	2,193	„ Одеса	735 „
Полтавська	1,673	„ Полтава	170 „
Рівенська	1,002	„ Рівне	86 „
Сумська	1,518	„ Суми	130 „
Тернопільська	1,142	„ Тернопіль	65 „
Харківська	2,650	„ Харків	1070 „
Херсонська	938	„ Херсон	210 „
Хмельницька	1,627	„ Хмельницький	81 „
Черкаська	1,503	„ Черкаси	115 „
Чернівецька	823	„ Чернівці	172 „
Чернігівська	1,593	„ Чернігів	126 „
Всього	45,100	міл.	

Окрім адміністративного поділу Україна поділена ще на 7 економічних районів, до яких входить по кілька областей.

Донецький район (обл. Донецька і Луганська).

Київський район (обл. Київська, Житомирська, Чернігівська і Черкаська).

Львівський район (обл. Львівська, Волинська, Рівенська, Івано-Франківська і Закарпатська).

Подільський район (обл. Вінницька, Хмельницька, Тернопільська і Чернівецька).

Придніпровський район (обл. Дніпропетровська, Запорізька-Кіровоградська).

Харківський район (обл. Харківська, Полтавська і Сумська).

Чорноморський район (обл. Одеська, Миколаївська, Херсонська і Кримська).

Сьогоднішня територія України займає площу **603.5** квадратних кілометрів

Природа її багата, різноманітна і мальовнича. На півночі білоруські лісові пуші поступово переходять в українське Полісся з його сосновими борами, дубовими і грабовими лісами, тихими повноводними ріками й озерами, розлогими луками і болотами. Далі на південь місцевість набуває лісостепового характеру з хвилястим рельєфом, дібровами, гаями, перелісками, річками з білою швидкою течією і порогами, з великими неозорими ланами та нивами.

Більша частина території України має рівнинну поверхню. Вона простягається від заходу на схід на 1316 кілометрів, а з півночі на південь 893 кілометрів. Саме це і зумовлює тут неоднаковість природи і клімату. Коли в лісах північних районів України ще білють сніги, то на півдні вже цвітуть сади і зеленіють посіви.

ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ

Український нарід живе на своїй землі від непам'ятних часів. Вже найдавніші вістки, які збереглися про наш нарід у старовинних рукописах і книгах, подають, що наш нарід жив у Карпатах, над Бугом, Дністром, Прутом, Прип'яттю, Дніпром, Південним Бугом, Доном та Чорним морем, ген-ген аж під Кавказ. Є сліди, що предки нашого народу жили на нашій теперішній землі ще перед народженням Христа.

Українська земля, це споконвічна батьківщина і власність українського народу.

Коли англійці, французи, італійці споконвіку задержали в своїх руках і захищали від ворогів свої землі, то це не було тяжко. Їх землі відділені від сусідів глибокими морями і ріками, високими горами, закритими льодами.

Українці не мають такого щасливого положення. Україна — це багата, родюча нива та необгороджена, при битому шляху. Багато літ докучали Україні степові кочовики своїми нападами, але не зломили української сили. Могутньою ногою станув український нарід на своїй рідній землі. Кочові орди розбивалися об груди українського народу наче об могутню скелю морські хвилі.

Українці захищали грудьми всю Європу, її культуру, християнство і пережили страшне лихоліття, але вдержалися на своїй землі. Вдержалися, але безконечна боротьба з степовими народами ослаблювала Україну. З цього користали наші сусіди, поляки й москалі, які старалися всіми силами затримати український нарід під своєю владою.

Тепер небезпеки від кочових народів уже немає. До Чорного моря, куди довгі віки не допускали українців кочовики, доступ знову свободний. Чорне море лучить Україну з найдальшими культурними краями землі. Дуже легке получення України з усіма сусідніми землями. Україна може торгувати своїми великими багатствами з усіма краями, бо вона лежить на великому торговельному шляху, який веде з промислових і торговельних країв Європи на схід до багатих країв Азії.

КИЇВЩИНА

Осередок і серце України лежить над середньою течією Дніпра, правобіч його, це правобічне Придніпров'я. Воно все височинне; ця височина виглядає наче поздовжний неправильний чотирикутник.

На півночі Київщина граничить з Поліссям, на півдні з Запоріжжям, на заході її границею є долина Півд. Бугу, від сходу обмежує її Дніпро.

Майже всю поверхню Київщини займає Придніпровська чи Правобічна височина; вона рівнинна, розділена ріками — Россою, Тясмином, Синюхою на кілька частин. Річні долини широкі, то болотяні, то залиті ставами, то знову виходить на верх скеля на берегах і в кориті ріки. Тверда скеля, що творить підложжя правобічної височини, звється **граніт**.

Найгарніші **краєвиди** правобічної височини бачимо над Дніпром. Там опускається височина до ріки стрімким берегом. Розритий доли-

нами й проваллями цей берег виглядає неначе гори. Це т. ск. святі гори, на яких розташувався золотoverхий Київ; ще дорожчі для кожного українця канівські гори, де спочив у могилі Тарас Шевченко.

Коли вийдемо від Дніпра на верхи цих гір, бачимо перед собою тільки одностайну, легко хвилясту височину. Тільки тут і там здіймаються круглі горби й пологі узгір'я. Цілими милями тягнуться по хвилястій рівнині „змієві“ валі, тут і там розложилися старі городища. Це все укріплення, що їх збудували давні українці для оборони від хижих кочових орд. Ріки української крові плили тут колись. Тепер лише високі могили громадами чорніють на тих місцях. Тут лягли спочити в своїй кривавій славі наші великі прадіди. Від них повинні учитися й ми, їхні правнуки, що за рідну землю почесно й життя своє віддати!

Колись, перед тисячу роками, сиділи на цій землі давні українські племена: під Києвом поляни, здовж Дніпра і Південного Бугу уличі. Тепер живуть тут їхні потомки — **правобережні українці**. Це високі ростом, гарні люди, стрункі, чорняві. Їх гарна ноша поширена скрізь, по всій наддніпрянській Україні.

Чоловіки носили короткі сорочки з низьким вишитим коміром, пазухою і рукавами. Широкі штани різного кольору, часто сині, впушені в чоботи, куртки без рукавів, чумаркї або свитки короткі до колін. На холод чи слоту вбирають наддніпрянці широку кирею або довгий кожух. Голову накривають широким капелюхом (брилем), узим високою баранячою шапкою. Останніми часами перед першою світовою війною були вже дуже поширені московські „картузи“, фабричного виробу.

Жіноцтво ходило у довгих, гарно вишиваних сорочках, різновзорих запасках і плахах або частіше в новітніх купованих спідницях, корсетках і хустинах. Гарні намиста й черевики доповняють стрій дівчат. Дівчата ходили гарно завітчані.

Хаті наддніпрянців тільки на межах лісової країни дерев'яні. Всюди інде вони були ліплені з глини, криті соломою, чистенько вимазані й вибілені. Хати наддніпрянців завітчані квітниками, замаєні садками; подвір'я просторі, чисті, обставлені господарськими будівками. Села скрізь великі, багатолюдні. Остеронь від них, під гаями, багато хуторів і пасік.

Та ця мальовнича картина в давніших часах сильно змінилася. Большевицька влада будує замість окремих хат спільні мешканеві будівлі в системі створеного нею на Україні колгоспного господарства, яке впроваджено проти волі і помимо сильного спротиву народу.

Населення Київщини займалося і займається головню хліборобством, скотарством і садівництвом. Багато управляється тут цукрових буряків і тютюну. Домашній промисл тут значний — гончарство,

дерев'яні віроби, килимі. Дуже багато людей працює тут по фабриках.

Серед міст Київщини є багато старовинних, городів із часів Київської держави. Багато теж давніх міст, що вславилися в козацьких часах України. Вони разом із давніми городищами, валами й могилами нагадують на кожному кроці велике і славне минуле України.

КИЇВ — СЕРЦЕ УКРАЇНИ

Над Дніпром, де до нього вливається Десна, розлігся на останніх горбах правобічної височини величавий город **Київ**. За даними археологів, перші київські городища виникли ще в перших століттях по Христі. Назва міста походить начебто від імені першого князя слов'янського племені полян — **Кия**. У 8-9 віках Київ був головним містом полян, а в другій половині 9. і 10. ст. слов'янські племена, що були нашими предками, об'єдналися в великий і могутній державі Київській Русі. Київ був столицею цієї держави, яка в той час грала велику роль в Європі. Після запровадження християнства в Київській Русі, в Києві збудовано багато церков, між ними величавий Софійський собор, збудований князем Ярославом Мудрим на місці розгрому киянами печенігів. В 11-12 століттях Київ був одним з найбільших міст Східної Європи.

Велику роль відігравав Київ у ширенні письменности, літератури й культури серед населення староукраїнської держави. При Софійському соборі, монастирях і князівському дворі існували бібліотеки і школи, писалися літописи, релігійні й світські твори. На початку XII

Київ. Вид з літака на центральну частину міста.

ст. монах печерського монастиря літописець Нестор звів давні літописи в один збірник і дав йому назву „Се повість временних літ, откуду єсть пошла русьская земля“.

Та з середини 12-го ст. Київ, на жаль, перестав бути столицею Київської Руси, тільки був осідком Київського Великого Князя.

На початку грудня 1240 року татаро-монголи на чолі з Батием напали на Київ і зруйнували його, спалили князівські палаци і тереми, Десятинну церкву і багато будинків, де жили люди. Потім, у 1482 році на Київ напали кримські татари, зруйнували його знову і вигубили багато населення. Треба було кількох поколінь, щоб піднятися з тяжкого упадку. Потім прийшли козацькі часи, і Київ знову почав підноситися і став осередком торгівлі, промислу, ремесла та шкільної освіти. В 1615 р. група письменних міщан утворила на Подолі при Богооявленському монастирі братство, яке поставило собі за мету освіту. Воно організує братську школу, яка згодом стає Києво-Могилянською Академією, звідки культура й освіта ширилася на всю Східну Європу.

В Київській Академії вчилося тоді і пізніше чимало і чужинців, між ними „відомий“ російський поет і вчений М. Ломоносов. З цієї Академії вийшли такі наші видатні люди, як український філософ Григорій Сковорода, історик Д. Бантиш-Каменський, архітектор І. Григорович-Барський і багато інших діячів науки й культури.

В 1846 р. у Києві постало Кирило-Методіївське Братство, до якого належав і Тарас Шевченко та інші українські діячі того часу. В другій половині 19. ст. в Києві виникли десятки фабрик і заводів. Головними промисловими районами були Поділ, Шулявка і та частина міста, що близько залізничної станції.

З 1892 року по вулицях Києва почав їздити перший електричний трамвай, що був не лише в Україні перший але й у тодішній російській державі.

В 1917 році в Києві постала Українська Центральна Рада, що проголосила в 1918 році 22 січня на Софійській площі українську незалежну державність, а в 1919 соборність усіх українських земель в одній незалежній українській державі.

Своїми національними, культурними й державними традиціями Київ це справжня столиця українського народу від найдавніших часів і до сьогодні. Він завжди напереді усіх історичних, державних і культурних подій нашої батьківщини. І сьогодні він, хоч і не в вільних українських руках, все таки є осідком багатьох наукових і навчальних установ, в яких працюють українські науковці. Багато їх московські більшовики знищили, але є ще в Києві Українська Академія Наук, Академія Будівництва й Архітектури, Академія Сільсько-господарських наук, Київський Університет, що має 11 факультетів — історико-філософський, економічний, фізичний, механіко-математичний, геологічний, біологічний, філологічний, юридичний, географічний, хемічний та журналістичний — 70 кафедр та понад 6 тис. студентів,

— 105 —

Володимирський собор у Києві.

а далі й багато інших наукових і високошкільних установ, до яких належить і **Київський політехнічний інститут**, що має 9 факультетів — механічний, хемічного машинобудування, кіноінженерів, хеміко-технологічний, металургійний, гірничий, теплотехнічний, радіотехнічний і електротехнічний — а також **Ботанічний сад**, в якого одній частині ведеться науково дослідна робота.

В Києві є понад 940 бібліотек, між ними і **Бібліотека Академії Наук**, що має около 5 мільйонів томів книжок та около 200 тисяч рукописних творів від найдавніших до сучасних.

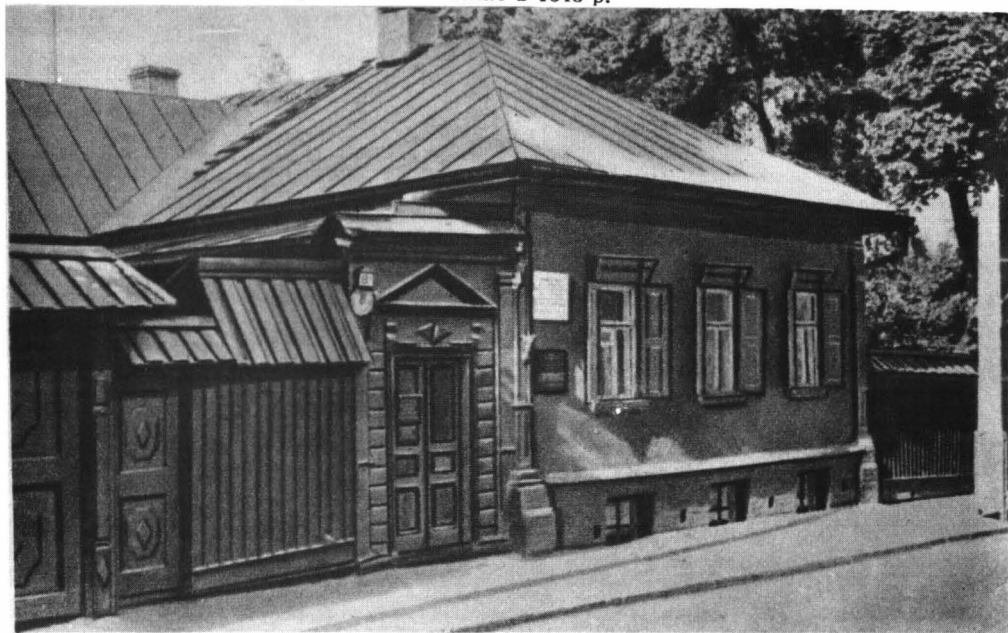
Київ має аж шість музеїв, між якими є музей Т. Шевченка Академії Наук, де зібрано понад 4 тисячі експонатів — поетових картин, портретів, рисунків, офортів, скульптур, книг. Серед них близько 800 оригіналів написаних і намальованих самим поетом. В Музею західного і східного мистецтва можна побачити твори античних часів, малярство й скульптура періоду італійського Відродження, праці видатних майстрів італійського, голландського і флямандського малярства тощо.

В Музею українського мистецтва виставлені зібрані кращі зразки українського малярства, скульптури, графіки. Тут є картини Т. Шевченка, І. Ріпина, М. Мурашка, О. Шовкуненка, С. Васильківського, М. Пимоненка, В. Касіяна та багатьох інших.

У Києві в різний час жили і працювали відомі діячі української літератури: Марко Вовчок, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, Леся Українка, М. Коцюбинський, А. Тесленко та багато новіших письменників і поетів. Кілька місяців жив тут у 1846 р. і Тарас Шевченко в будинку ч. 8 в Хрещатицькому провулку, що нині носить поетове ім'я. Тепер у цьому будинку меморіальний музей Шевченка. В кімнаті, де він жив, зібрані його особисті речі.

— 106 —

Дім у Києві, в якому жив Т. Шевченко в 1846 р.

Київський театр опери и балету ім. Т. Шевченка.

— 107 —

Будинок Музею українського мистецтва в Києві.

Київський університет ім. Т. Г. Шевченка.

— 108 —

Одна з найкращих вулиць Києва Хрещатики.

Вид на нижню частину Києва — Поділ.

Київська Печерська лавра XI—XVIII ст., тепер історико-архітектурний заповідник.

— 109

Здавна славиться Київ своїми театрами. Одним із кращих є **Київський академічний театр опери й балету ім. Т. Шевченка**. Є ще й **український драматичний театр ім. І. Франка**, і **київський театр музичної комедії** та ін., далі 44 кінотеатри, між ними і стереокіно, два широко-екранні стереофонічні кінотеатри, філармонія, хори, музичні студії.

Колись було в Києві багато церков. Деякі з них, стародавні і цінні, більшовики зруйнували, а деякі стоять і досі, тільки перемінені в музеї, як напр. старовинний собор св. Софії, Печерська Лавра та Андріївський собор.

Сучасний Київ займає територію близько 750 квадратних кілометрів. Околиці міста зливаються на сході з великим Броварським лісом, на півдні — з Голосіївським лісопарком, на заході — з лісами Святошино, на півночі з літніськовою місцевістю Пуща-Водиця.

Причиною скорого росту і багатолюдності Києва є його дуже догідне положення для торгівлі. Тут Дніпро, прийнявши Прип'ять і Десну, стає великою рікою, що лучить водні шляхи з заходу, півночі й сходу. Торговий осередок Києва був колись на Подолі, у північній частині Києва, найстародавнішій частині міста. З часів Київської Русі і до наших днів на Подолі зберігся **Житній базар** (давніше він звався Житнім торгом). До Подолу примикає річковий порт на Дніпрі, де причалювали в давнину різні судна, пароплави і плоти, а сьогодні звідти відправляються пасажирські пароплави вниз по Дніпру до Черкас, Дніпропетровська, Запоріжжя і Херсону, і вгору до Чернігова, Чорнобиля, Гомеля.

Недалеко Києва лежить багато місцевостей, багатих історичними споминами, між ними Видубицький і Межигірський монастирі.

З давніх княжих городів залишились тепер такі міста і села: Васильків, Вишгород, Білгород, Хвастів, Трипілля.

Вишгород — одне з найстаріших поселень слов'янського племені полян, наших безпосередніх предків. Розташоване на правому березі Дніпра, вище Києва, на горі. Із знайдених решток городища видно, що Вишгород був колись великим поселенням. Як свідчать літописні документи, тут була літня резиденція княгині Ольги. В часі Київської Русі це місто було міцно укріплене оборонними спорудами. Під час нападу орди Батия в 1240 році, Вишгород був дуже зруйнований. З того часу він, як місто, перестав існувати. Тепер це село Києво-Святошинського району. На його території збереглися руїни **старих** княжих будівель, якими завідує Академія Наук у Києві.

При границі Київщини, Волині й Поділля лежить досить велике місто Бердичів, а в сточищі Росі лежить місто **Сквира** і старе козацьке містечко **Чигирин**.

Бердичів — місто, на берегах річки Голоп'яті, притоки Тетерева, відоме своїми підземними хідниками, збудованими кілька століть раніше. Вони проходять у різних напрямках і були колись сховищем різних

товарів і скарбів. Сьогодні місто є значним промисловим осередком, де працюють машинобудівельні, шкіряні і рафінерні заводи та підприємства легкої і харчової промисловости.

Біла Церква. Вперше згадується Біла Церква в історичних документах 16 ст. Під час визвольної війни Хмельницького тут формувалися військові загони його армії. В 1702 р. Семен Палій повів тут боротьбу проти поляків. Центром повстання було укріплення на „Паліївій горі“.

Сьогодні Біла Церква одне з більших міст Київської області. Тут є кілька заводів і фабрик, як кравецька, шевська, мебльова, цегельна та ін. Поблизу Білої Церкви є парк-заповідник „Олександрія“ створений у 18 ст. польським дідичем Браніцьким. Парк розташований на березі річки Рось, на площі 180 гектарів. В ньому ростуть понад 110 порід дерев, між ними деякі дуже рідкісні породи, як червоний дуб, еспанська і каліфорнійська смереки, японська софора, віргінський ялівець, канадська стуга, веймутова сосна, тюльпанове дерево та багато інших.

Недалеко лежить мале містечко **Трахтемирів**, колись гетьманська столиця. Старе козацьке місто **Черкаси** має велику пристань на Дніпрі.

Черкаси, обласне місто, постало в 14 ст., а в 15 ст. стало центром українського козацтва. В ті часи козаків називали черкасами або черкашенами, звідси й походить назва міста. До половини 17 ст. Черкаси були місцем перебування українських гетьманів. В 1843 і 1859 роках в Черкасах перебував Тарас Шевченко, що написав тут кілька творів.

Сьогодні Черкаси центр області тієї ж назви і значний осередок промислу й культури. Тут є підприємства і завод, що виробляє машини для харчової промисловости.

Черкаси славляться теж своїми кліматичними санаторіями, що

Обласне місто Черкаси — одна з кращих вулиць.

розташовані в сосновому гаю на високому березі Дніпра, в місцевості, що називається „Соснівка“.

Приблизно в самій середині України, так само далеко від північних як і південних, від західних і від східних меж України лежить містечко **Чигирин**. Тут була столиця великого гетьмана Богдана.

Чигирин, одне з найстаріших міст України, розташоване на правому березі річки Тясмин, притоки Дніпра. Вперше воно згадується в документах 1592 року, коли йому надано право на самоврядування.

Чигирин відіграв важливу роль в часи визвольної війни українського народу, під проводом Богдана Хмельницького (1648-1654). Місце розташування Чигирини було дуже вигідне у воєнному відношенні: з півдня його захищала висока замкова гора, яку нарід назвав Богдановою.

Після перенесення гетьманської резиденції до Глухова, а потім до Батурина, Чигирин втратив своє значення. В 1843 р. в Чигирині побував Тарас Шевченко, він зробив тут кілька малюнків з видами Чигирини і офорт „Дари в Чигирині“. Нині Чигирин районове місто.

Суботів. За 6 кілометрів від Чигирини на правому березі Тясмину лежить село Суботів — колишній хутір і резиденція гетьмана Богдана Хмельницького. Садиба гетьмана була відбудована після 1648 року і була своєрідним замком, що був оточений глибоким ровом і високими стінами. По смерті гетьмана замок був зруйнований. Зате збереглася збудована гетьманом 1653 року Ільїнська церква, в якій він і був похований. Сьогодні Суботів — велике село.

Кирилівка і Моринці, це два села, тісно зв'язані з життям Тараса Шевченка. Кирилівка, нині Шевченкове, було рідним селом Тараса, де пройшли його роки дитинства, коли він „пас ягнята за селом“.

За кілька кілометрів від села Шевченкового на пагорбі лежить село **Моринці**, де Тарас народився. Тут нарід поставив поетові пам'ятник на місці, де була колись хата його батька.

Південна смуга правобічної височини лежить уже в сточищі Південно Буга. Козацьке місто **Умань** пам'ятне з гайдамацьких часів.

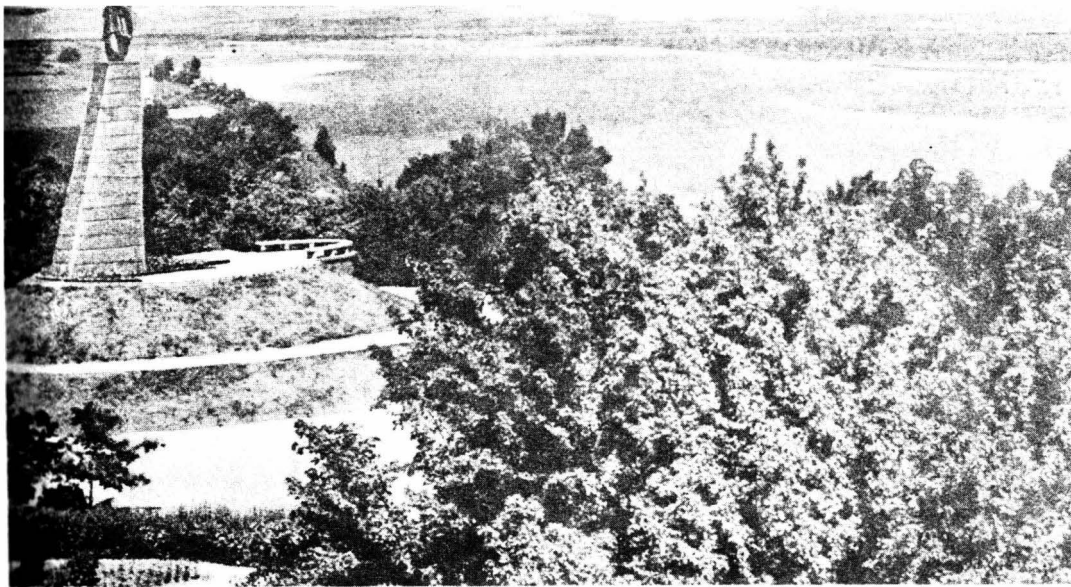
Умань — славне повстаннями українського народу проти поляків. Особливо велике було повстання, що розгорілося в травні 1768 року, відоме в історії під назвою „Коліївщини“. Воно почалося з Мотронинського монастиря, недалеко Черкас, і швидко набрало величез-

Хата дядя, в якій вчився Шевченко в селі Кирилівці (нині село Шевченкове).

Відкриття пам'ятника Т. Шевченкові в селі Шевченковому 1957 р.

Канів. Могила і пам'ятник Т. Шевченкові на Тарасовій горі.

ного розмаху. Очолював його відомий **Максим Залізняк**. В червні 1768 р. повстанські загони Залізняка пішли на Умань, яка на той час була недоступною фортецею польських військ.

Сьогодні Умань — одне з найбільших міст області. Тут працюють маслозаводи, цегельні заводи, борошномельні заводи та інші. З уманських особливостей варто згадати парк „Софіївку“, збудовану колись графом Потоцьким для своєї дружини. Тепер цей парк став заповідником різnorodних рослин, близько 250 видів.

Корсунь, тепер **Корсунь-Шевченківський**, старовинне українське місто на річці Рось, відоме вже в часах Київської Русі. З Корсунем тісно зв'язана історія визвольної війни Богдана Хмельницького проти поляків, яких армію гетьман розбив на голову під Корсунем в 1648 р.

Недалеко від Корсуня лежить село **Стеблів**, де народився письменник Іван Нечуй-Левицький. Він написав тут повісті: „Кайдашева сім'я“ й „Микола Джеря“.

Інше село Хмельницької області, **Тростянець**, славиться парком-заповідником, що розтягнувся на просторі 200 гектарів. Це один з кращих зразків садово паркової культури. Тут росте багато рідкісних рослин, що акліматизувалися на Україні. Парк постав у 19 столітті. Передтим тут була рівнина, де росло кілька дубів і протікала річка Тростянець. У 1834 році в балці „Боговщина“ почалися перші дослідження садження дерев. З деяких посаджень виросли дерева до 40 метрів висоти. В парку ростуть рідкісні в наших умовах породи дерев, як сибірський кедр, каштанolistий дуб, жовта береза та інші. Частину парку займає гарне „Лебедине озеро“.

Парк-заповідник „Софіївка“ в Умані.

— 114 —

„Лебедине озеро“ у Троянецькому парку-заповіднику.

ГЕТЬМАНЩИНА

Гетьманщина — це стара назва **Лівобічного Низинного Придніпров'я**. Лівобічна наддніпровська низина тільки над самими Дніпром рівнинна. Що далі від Дніпра, низина поміалу підноситься щораз вище. У північній частині наддніпрянська низина має багато лісів і болот, наче Полісся. Південна частина стає спершу лугом, а потому поміалу переходить у степ. Долини лівобічних допливів Дніпра мають всюди праві береги високі, розриті водами, ліві береги пологі, піскові або болотяні. Підсоння трохи гостріше, як на правобічній височині.

І на лівобічній низині багато старих валів, городищ і могил — свідків славної бувальщини. Населення Лівобережжя — це справжні наддніпрянці. Їх будинки, ноша такі ж як у Київщині, їх мова й пісня стали завіні для всього українського народу.

Колись тут сиділо старовище українське плем'я **сіверян**; потім тут дуже лютувало татарське лихоліття. Після Хмельниччини переселилися на Лівобережжя великі громади українського народу, що втікали від польського панування. Тільки на Лівобережжі вдержалося українське **козацтво з його гетьманщиною** аж до її упадку,

Населення лівобічної низини займалося головню хліборобством, скотарством та домашнім промислом, що розвивався тут дуже гарно. На півночі в лісовій частині гетьманщини розвинувся був деревний промисл.

Головне місто північної Гетьманщини — це старовинний город **Чернігів**, може й ровесник Києва, з багатьма історичними пам'ятками. Початки Чернігова сягають глибокої давнини. Колись він був містом

Чернігів, вулиця Шевченка.

Спаський собор у Чернігові.

слов'янського племені сіверян. Назва міста, за переказами, пішла від Чорної могили, що височить тут поруч із Єлецьким монастирем. В цій могилі похований сіверянський князь Чорний. Інший переказ каже, що Чернігів узяв свою назву від чорних непрохідних лісів, які оточували колись місто.

В 10 столітті в Чернігові була розвинена міжнародна торгівля. За договорами руських князів з Візантією, місцеві купці користувалися в X ст. правами безмитної торгівлі.

В 1239 році Чернігів зруйнували орди Батия, а в 1482 і 1497 руйнували кримські татари. На самому початку 16 ст. Чернігів ввійшов до складу Московської держави, а в 1612 припав Польщі. В 1648 році Богдан Хмельницький визволив це місто від Польщі, і воно стало опірною точкою Чернігівського полку ім. Б. Хмельницького.

Сьогодні Чернігів столиця області. Тут працюють меблева і кравецька фабрики та фабрика музичних інструментів, в якій виробляють піаніна марки „Україна“.

В місті збереглося багато історичних та архітектурних пам'яток, як вали стародавньої Чернігівської фортеці, Спасо-Преображенський собор, який почав будувати ще Мстислав Володимирович в XI ст., Борисоглібський собор, дзвіниця і будинок кол. Чернігівської колегії та літературно-меморіальний музей Михайла Коцюбинського; в цьому будинку проживав письменник 15 років. Тут збереглася частина меблів, якими він користувався, бібліотека й інші речі. Тут він написав низку своїх творів як „Фата Моргана“, „Інтермеццо“ та ін.

В Чернігові зупинявся теж і Тарас Шевченко, в готелі „Царград“ — він приїжджав сюди для вивчення чернігівських історичних пам'яток. Тут він намалював кілька портретів і карикатуру на дворянський бал.

З Черніговом пов'язана теж літературна діяльність письменника **Леоніда Глібова**, який прожив у цьому місті 35 років. Тут він працював учителем гімназії і писав свої байки. Впродовж двох років він видавав газету „Чернігівський листок“, в якій виступав за розвиток української мови й літератури. Похований Глібов на Болдиній горі, в Троїцькому монастирі.

На північних межах Гетьманщини лежить велике місто **Гомель** і старі городи: **Мглин, Стародуб, Новозибків, Новгород Сіверський, Глухів**.

Новгород-Сіверський — старовинне українське місто, що ще в 10 столітті було осідком Сіверського князівства. Тут був князем відомий із „Слова о полку“ Ігор Святославич, що започаткував невдалий похід на половців 1185 року.

В місті є монастир, збудований у 17 ст., де настоятелем був відомий письменник і культурний діяч **Лазар Баранович**, що відкрив тут 1663 року друкарню, в якій друкував книги церковного і світського змісту.

Глухів — старовинне місто над річкою Есмань, було колись резиденцією українських гетьманів. До історичних пам'яток Глухова належить церква св. Миколая з 17 ст., Троїцький монастир з того ж століття та Тріумфальна арка з 18 століття. Сучасний Глухів — центр конопляного промислу.

Любеч — одне з найстаріших міст України. Воно згадується ще в літописах IX століття, коли ним оволодів князь Олег, який звільнив місто від данини хозарам. В ті часи Любеч був багатолюдним містом і в договорі Олега з Греками згадується поруч Києва і Чернігова. В 1097–1135 роках тут відбувалися „вершинні“ з'їзди князів Київської Русі, на яких вони намагалися домовитися про припинення міжусобних воєн.

Тепер Любеч звичайне містечко з судноремонтною майстернею і плодосушильним заводом.

Батурин був колись гетьманською столицею, та за часів гетьмана Івана Мазепи москалі зруйнували його. Недалеко **Бахмач**, важний залізничний вузол та **Ніжин** — старовинне місто.

Місто **Ніжин** триста років тому було полковим містом одного з найбільших козацьких полків Богдана Хмельницького. В 1820 р. в Ніжині була заснована гімназія, де здобували освіту **Микола Гоголь**, **Євген Гребінка**, **Леонід Глібов**. В Ніжині жив і працював якийсь час і маляр **Сошенко**, до якого приїздив сюди Тарас Шевченко. Тепер Ніжин звичайне місто, якого жителі займаються городництвом. Є тут теж кілька заводів легкої промисловости.

Конотоп — славний перемогою гетьмана Івана Виговського над москалями. Вперше згадується в документах 1647 року. В 1648 р. Богдан Хмельницький визволив його від польського ярма. Потім Конотоп став сотенним містом Ніжинського полку.

За гетьмана Івана Виговського під Конотопом відбулася відома велика українсько-московська битва, в якій українські війська розгромили дощенту московську армію. Сьогодні Конотоп індустріальне місто з паровозним, вагоноремонтним та електромеханічним заводами. Тут виготовляють електричну апаратуру й устаткування для механізації й автоматизації добування вугілля. З культурних установ тут є гідний уваги краєзнавчий музей.

Над річкою Трубайлом зустрічаємо старовинний город **Переяслав**, нині **Переяслав Хмельницький**, що його оснував ще Володимир Великий. Про походження назви міста існують різні легенди, з яких одна каже, що тут, на берегах річки Трубіж, у 933 році відбувся великий бій Володимира з печенігами. За тодішнім звичаєм, бій почався єдиноборством між найсильнішими воїнами обох ворожих таборів. В цій боротьбі син ремісника Кожем'яки переміг печеніга, скинувши його з сідла. Таким чином молодий Кожем'яка „перей славу от печенегов“, а звідси й назва Переяслав. Після розпаду Київської Русі на окремі удільні князівства, Переяслав став столицею удільного переяславського князівства. У XII ст. тут князував Володимир Мономах.

Багато разів це місто зазнавало знищень від різних кочовиків. В 11-12 ст. на Переяслав нападали половці, в 1239 р. місто зруйнували і спалили орди Батия.

Пізніше, в 17 ст., Переяслав був вогнищем визвольних змагань з-під польського ярма. Тут, між іншим, Тарас Трясило розгромив польську армію, звідси почалося повстання Острянців і тут зробив велику помилку Богдан Хмельницький, що, шукаючи союзників проти Польщі, підписав договір України з Москвою. Від того часу й почалося постійне поневолення України Москвою.

У 18 ст. Переяслав став торговельно-господарським містом. З попередніх століть тут залишилося декілька монументальних будов, як Михайлівський монастир, Успенська церква, Вознесенський собор з 1695-1700 років.

Переяслав-Хмельницький — площа в центрі міста.

В одній із тутешніх міських колегій викладав у другій половині 18 ст. філософ **Григорій Сковорода**. У 1845 р. в Переяславі жив у свого друга міського лікаря Козачковського **Тарас Шевченко**. Тут він написав свій „Заповіт“, „Наймичку“ і „Кавказ“.

Сьогодні Переяслав районний осередок. Большевики перезвали його на Переяслав-Хмельницький.

В сточищі Сули находимо торговельне містечко **Ромни**, де добували нафту. Над річкою Удаєм лежить містечко **Прилуки**, що торгувало колись тютюном, і старовинні козацькі городи **Пирятин** і **Лубни**.

Місто **Ромни** відоме з того, що тут археологи відкрили слов'янське поселення назване „Монастирище“, де знайдено багато предметів матеріальної культури наших предків. Їх забрали москалі до Ленінграду. Тепер Ромни промислове місто, районний осередок. Тут працює завод паперорізальних машин, шкіряно-взуттєвий комбінат, текстильно-галантерейна та махорчана фабрики.

Прилуки належать до старовинних українських міст. Вони згадуються ще в заповіті Володимира Мономаха. Тепер Прилуки залізничний вузол і промисловий центр. Тут працюють панчішна, взуттєва, кравецька і махоркова фабрики та кілька заводів.

В Прилуках був два рази Шевченко, в 1845 році, як член київської Археографічної комісії, і в 1859 р. після повернення з заслання. В місті є краєзнавчий музей, де виставлені матеріали про перебування

Переяслав-Хмельницький. Вознесенський собор.
Рис. архіт. В. В. Гурського

Переяслав-Хмельницький. Успенська церква.
Рис. архіт. В. В. Гурського.

Шевченка в Прилуках, як нпр. аквареля Густинського монастиря, виконана поетом 1845 р.

В цьому районі, в селі Мар'янівці, народився письменник **Євген Гребінка** (1812), що жив і працював довший час у Лубнах. Тут він і похований у своїй садибі. В 1843 році сюди до нього приїжджав Тарас Шевченко, який жив тоді в Яготині.

Лубни, історичне місто. В стародавніх літописах згадується, що в 1107 р. під Лубнами русичі розбили половців. Вже на той час Лубни були одним з важливих прикордонних міст Переяславської землі. В 20-х роках 18 ст. в Лубнах постала була перша в Україні аптека. Пізніше при цій аптеці були створені т. зв. „лікарські городи“ або аптекарський сад, де вирощувались лікувальні рослини.

Нині Лубни районний центр Полтавської області з розвинутою промисловістю. Тут є махоркова, суконна, мебльова фабрики та інші підприємства, як верстатобудівний, ливарно-механічний заводи.

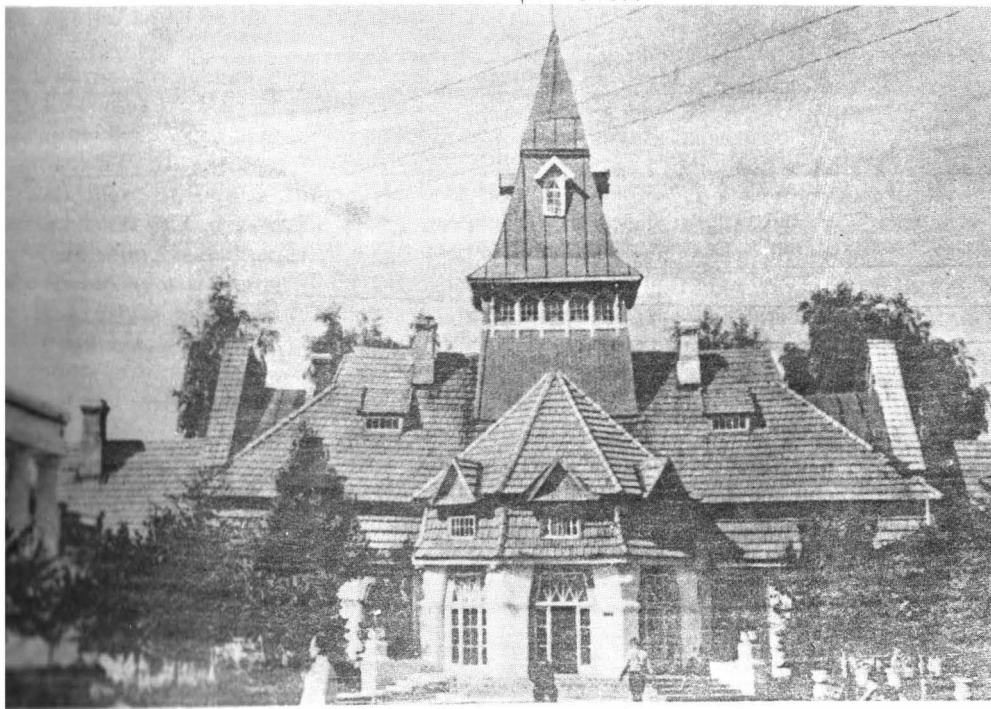
Недалеко від Лубен знаходиться **Гребінка** теж районний центр.

В сточищі річки **Псла**, над річкою **Хороблом**, лежать старі козацькі міста **Миргород** і **Хорол**.

Миргород згадується вперше в літописах 15 ст. як сотенне, а потім полкове місто. В 1638 році Миргородський полк брав участь у повстанні під проводом гетьмана Остряниці проти поляків.

В Миргороді в різні часи жили різні культурні діячі, між ними й визначний грузинський поет **Давид Гурамішвілі**, який тут і похований. Миргород відвідував український письменник і філософ **Григорій Сковорода**, а деякий час жив і **Тарас Шевченко**, в 1845 р., що

Санаторія в Миргороді.

працював тут як член відомої Археографічної Комісії. В Миргороді народився письменник **Панас Мирний** і жив деякий час мистець **О. Сластьон**.

Сьогодні Миргород санаторійне місто, бо тут є мінеральні води з радіоактивними речовинами, гарні парки, мальовничі береги Хоролу та чимало лікувальних приміщень. З них одначе мало користує український нарід, більше советські вельможі.

Хорол – місто, про яке згадується ще в літописах XI століття. Під час походу на половців київські князі Святослав та Ігор громили орди хана Кончака. Тепер Хорол районний центр Полтавської області. В Хорольському районі є село Мелюшки, де народився і жив український поет **Левко Боровиковський**. Бував тут і Т. Шевченко.

Містечко **Опішня** відоме своїми гончарськими виробами. Опішнянський посуд гарно розписаний українським орнаментом. Керамічний промисл Опішні має довгу історію. Під час розкопок старогвинних курганів тут знайдено вироби скитських часів. Сьогодні в Опішні працює керамічний завод і кілька промислових кооператив, де молодь вчиться мистецької кераміки.

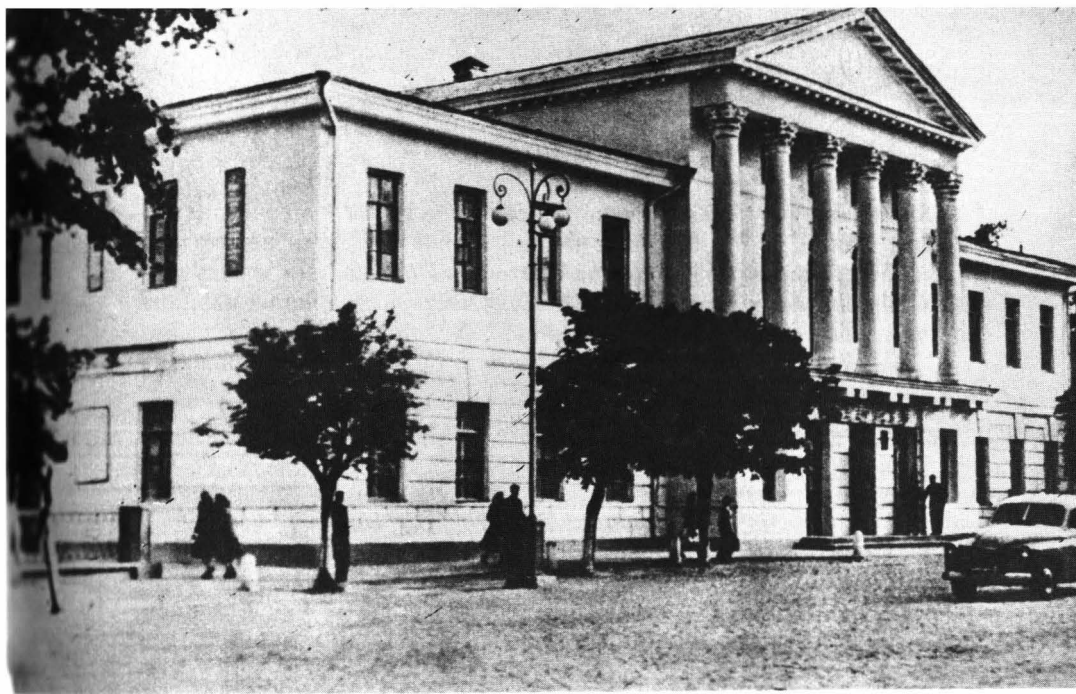
ПОЛТАВА

Над Ворсклою, на її правому крутому березі, положене одне з найстаровинніших міст України, Полтава. Як показують археологічні розкопки, на місці теперішньої Полтави ще у 8-9 століттях існувало слов'янське селище, знищене під час монгольсько-татарської навали.

В стародавніх літописах Полтава називалася „Лтава“ або „Олтава“. Згадується, що в 1174 році під Лтавою військо князя Ігора Святославича здобуло перемогу над половцями.

В 14-му ст. місто ввійшло до складу великого князівства литовського. Назва Полтава уперше згадується у 1430 р. в грамоті великого литовського князя Витовта. На початку 17 ст. Полтава була сотенним, а згодом полковим містом української козацької держави. Під Полтавою відбулася 27. червня 1709 року трагічна для України Полтавська битва гетьмана Мазепи з московським царем Петром І. Але Полтава єдина з усіх міст України за царської Росії була найменше змосковщена. Тут українці поставили величавий пам'ятник батькові нової української літератури **Іванові Котляревському**, авторові славетної **Енеїди** та **Наталки Полтавки**. Котляревський тут і народився і брав активну участь в організації першого театру. В Полтаві жив і працював український маляр **С. Васильківський** та відомий письменник **Панас Мирний**.

Полтава, подібно як і Гуцульщина, високо поставила українське народне мистецтво. Тут також відновлено український будівельний

Полтава — будинок обласних організацій.

стиль. Він увіковічений в чудовій палаті так званого Полтавського земства. Національний, культурний, мистецький та історичний вплив Полтави глибоко відчуває вся Україна. Полтавський діалект української мови разом із київським став основою української літературної мови.

Великою особливістю Полтави є її сади. Тут розвинулася була харчова промисловість, що переробляла сільсько-господарську сировину. Пізніше Полтава стала великим промисловим містом з великими підприємствами харчової, текстильно-трикотажної і машинобудівельної промисловості.

Остер — це невелике старовинне міст, розташоване при впадінні річки Остер у Десну. Остер заснований Володимиром Мономахом ще в 1098 році і згадується в старовинних літописах як місто „на Вєстрі“. В 1136 році він перейшов під володіння сина Мономаха Юрія Долгорукова. Пізніше Остер називався в літописах **Гюргевим** містечком.

Правобічне й лівобічне Подніпров'я творить осередню частину України. Тут була споконвіку найбільша сила українського народу. Але Наддніпрянщина творить тільки частину України. Ще багато малих земель вона має. Вони розкинені далеко від берегів Дніпра. Будемо їх тепер по черзі описувати.

ХОЛМЩИНА

Холмщина — це найдаліше на захід висунена гранична земля України. Вона в своїй південній частині височинна. Туди переходить горбувата, лісами вкрита височина **Розточчя**. Її долини досить широкі й глибокі, місцями забігнені. Північна частина Холмщини низинна і має невеличкі лісисті узгір'я. Земля тут смугами то родюча, то піскувата. Від сходу суднохідний Буг. Підсоння Холмщини лагідніше та вогікше як на наддніпрянській Україні.

Холмщина — це споконвічна українська земля. Старинне українське плем'я бужан сиділо тут і в давні часи сягало аж до самої Висли. Їх головне місто було **Червень** — тепер село Чермно. Галицько-волинські князі володіли Холмщиною й обороняли її від нападів поляків.

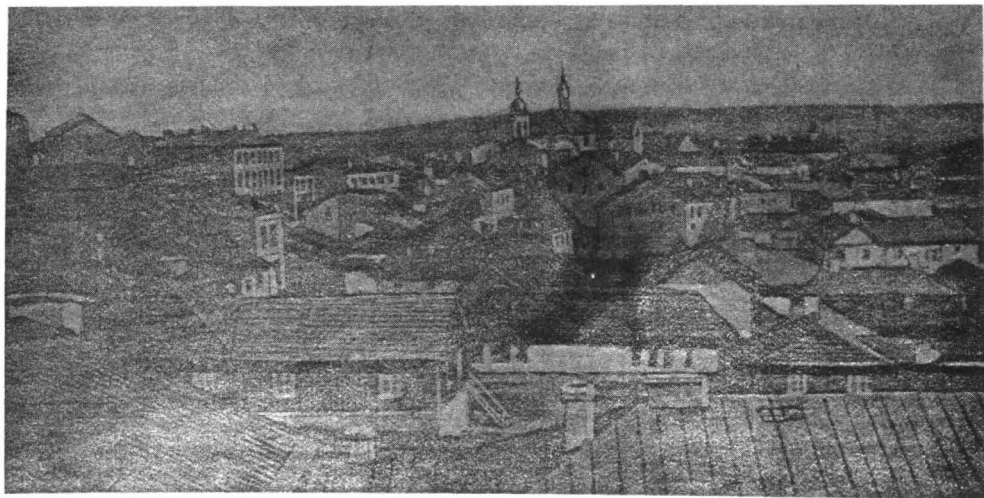
Та коли українська держава впала, Польща захопила Холмщину, і дуже багато поляків почало поселюватися на українській землі і відпихати українців далі на схід. Та мимо всього Холмщина залишилася й до нині українською землею. Холмщани дуже міцно тримаються свого народу й віри.

Холмщани середнього росту, коренасті, більше біляві, як наддніпрянці. Чоловіки ходять у білих полотнянках або свитах, жінки в спідницях, катанках і хустках. Хати дерев'яні, виліплені глиною й білені, криті соломою. Села звичайно великі, широко розкинені, з багатьма присілками й двірищами.

Холмщина має свою назву від міста Холму, яке збудував як західну твердиню король Данило Галицький. **Холм** невелике місто, воно торгувало деревом, збіжжям і худобою. Крім Холму бачимо на Холмщині тільки невеликі містечка: **Щебрешин, Красноста́в, Тарно́город, Білгоро́й, Томаші́в, Грубе́шів** і невелике місто **Замос́тя**, що його колись облягав гетьман Хмельницький. Всі ці терени належать тепер до Польщі.

Холмщина — це наче погранична твердиня України на заході. Вона важна і дорога нам усім, як і всі інші землі України.

Холм.

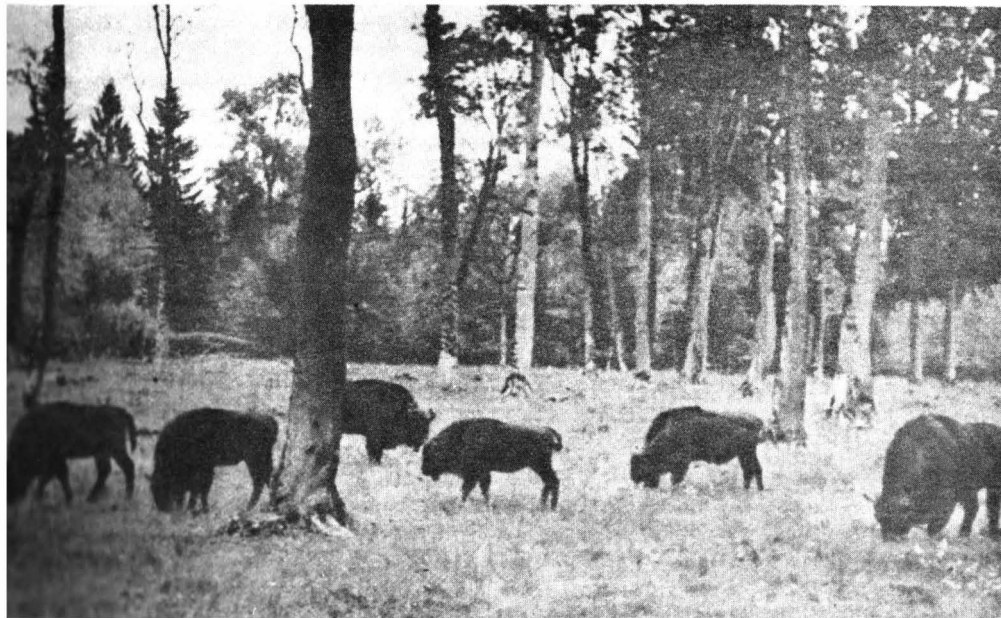
ПІДЛЯШШЯ

Підляшшя це невеличка низинна країна. Низина Підляшшя дуже рівна, тільки місцями трохи хвиляста, простягається над річкою Бугом і горішнім бігом річки Нарви. Її ґрунт піскуватий, місцями глейкий, ріки розлиті широко, береги болотяні. На Підляшші є багато озер і ставів, підмоклих лук, дугів і лісу. В північно-західнім куті підляської землі вдержався донині славний **Біловезький праліс-пуша**, де задержалися ще зубри, лосі й інші лісові тварини. По другій світовій війні цю частину українських земель, де Біловезька пуша, прилучили до Білорусі.

Населення підляської землі те саме, що й на Холмщині, тільки що життя-буття його більше зв'язане з лісом. Тут люди живуть по малих сілках і самотніх дворіщах серед лісів.

Найважливіше місто Підляшшя, це **Берестя**, одне з найстарших міст України, колись дуже торговельне. Тут заключила українська Церква 1596 р. унію з Римом і тут заключила Україна 1918 р. т.зв. Берестейський мир з Австрією й Німеччиною, Туреччиною й Болгарією. Дуже старі є теж інші міста й містечка Підляшшя: **Кам'янець Литовський, Кобрин, Володава й Дорогичин**, в яким князь Данило коронувався на короля. Новіші містечка **Біла й Більське** мали невеличку торгівлю. Деякі з цих міст приділені Польщі (Біла, Дорогичин, Більськ), а деякі Білорусі (Берестя, Кобринь).

На галявині Біловезької пуші пасеться табун зубрів.

ПОЛІССЯ

Полісся — північна земля України, гранична з Білоруссю. Полісся лежить на схід від Підляшшя, на північ від Волині й тягнеться на схід аж до Дніпра.

Полісся дуже цікава країна. Це низина, вгнута наче велетенське плескате корито. Її дно дуже рівне, підмокле, тільки тут то там трохи вище, піскувате. Все Полісся вкрите величезними болотами, підмоклими лісами, моховими рудавинами. Воно перерізане безліччю рік, річок, рукавів, засіяне озерцями й каліжами.

З весною, коли снігові води підуть Прип'яттю і її допливами, або влітку, коли випаде довга слота, тоді всі річки Полісся виступають з берегів і заливають широко всю землю. Тоді видно лише небо, воду й ліс. Тільки де-не-де стоїть поліське сільце на пісковій кучугурі.

Дороги на Поліссі і в суху пору погані, а в часі повені можна проїхати з села в село хіба човном. Є й такі села на Поліссі, що до них можна дістатись тільки взимку, коли річки й багна замерзнуть.

Між деякими річками Полісся прокопано канали; ними можна переплисти з Балтійського моря через Прип'ять — Дніпро до Чорного моря.

Живучи у неприступних болотах і лісах, задержали **поліщуки** багато старовини в мові і звичаях. Хліборобство тут дуже бідне; вже більшу користь давала худоба, бо лугів і пасовищ тут багато. До того кожний поліщук добрий стрілець і рибалка. Поліщуки найкращі керманичі на сплávaх і інших суднах, що плавають по Прип'яті й Дніпрі.

На Поліссі сіють головню жито, гречку, коноплі й льон та садять картоплю.

Лісові простори Полісся, як і Підляшшя, дали населенню можливість розвинути деревообробну промисловість, головню мебльову. Де-не-де населення добуває з землі твердий камінь на будову та пісковик на вогнетривалу цеглу для фабрик.

Поліщуки середнього росту, кремезні, круглолиці, чорняві. Вбрання чоловіків — це чорна або сіра євितка, коротка „куртка“ і червоний пояс, чоботи або личаки. Жіноцтво ходить у довгих вишиваних сорочках, спідницях та куртках — синіх або червоних. Хаті поліщуків дерев'яні, великі. Села звичайно невеликі, багато присілків і відокремлених дворись.

Серед міст Полісся найбільше **Пінське** — велика пристань над суднохідною Піною. Важне воно своїм деревним промислом і торгівлею. В **Давидгородку** робили річкові судна. Прадавні княжі городи над Прип'яттю **Турів** і **Мозир**, це тепер малі містечка. Багато більший торговельний **Чорнобиль**. Всі ці міста належать тепер до Білорусі.

Поліський краєвид продовжується і на лівий берег Дніпра; ця частина має назву **Чернігівського Полісся**.

ВОЛИНЬ

На південь від Полісся простяглася широко **Волинь**. На заході межує вона з Холмщиною (ріка Буг), на сході з Київщиною (ріка Тетерев), на півдні з Поділлям.

Волинь — це плоска височина, розділена широкими багnistими долинами рік **Стиру, Ікви, Горині** на кілька частин. Найвище підноситься волиньська височина над Іквою коло Крем'янця і в горбов'яні коло Дубна.

За княжих часів творила Волинь разом з Холмщиною, Підляшшям і частинами Галичини й Полісся Галицько-володимирське князівство. Нинішнє населення Волині походить від давніх українських племен **волин'ян і дерев'лян**, що жили колись у тутешніх великих лісах.

І тепер ще досить багато лісів на Волині, та волин'яни мало займаються лісом, полюванням і рибальством: вони більше люблять хліборобство. Села тут більші, як на Поліссі, розкинені мальовничо по гробах і долинах. Хати великі, дерев'яні або ліплені, окружені садами й городами; є й добрі господарські будинки. Одежа переходить помалу з поліської в надніпрянську: в чоловіків широкі штани в чоботях, сіряк, світла чи опанча; в жінок крім спідниць запаски й плахти. По містах і містечках задержалися ще подекуди гарні міщанські одяги.

Волинь заселена далеко густіше як Полісся. Тут багато сіл і містечок, але мало більших міст. На Волині було багато млинів, тартаків та цеголень.

Над річкою Стиром, на південь від Луцька, стоїть сумної пам'яті містечко **Берестечко**, засноване в 1546 р. На кілька кілометрів на схід від нього, поблизу села Пляшеве в червні 1651 відбулася відома в історії визвольної війни українського народу битва Богдана Хмельницького із 100-тисячною польсько-шляхетською армією. В цьому бою військо Хмельницького потерпіло невдачу через зраду татар, які були союзниками козаків, і в критичній хвилині не тільки покинули поле бою, але й захопили з собою самого гетьмана, що пробував умовляти хана додержати вірності. В цій битві військо Хмельницького виявило небувалий героїзм і відвагу, які нарід оспівав у своїх думах і піснях, у легендах і народніх переказах. І Шевченко написав на цю тему вірш п. з. „І чого ти почорніло, зеленее поле“, коли подорожував по Волині і побував на місці боїв.

Козацькі могили, це храм-пам'ятник, шість кілометрів від міста Берестечка, між селами Пляшеве й Острів. Історія подає, що коли на початку 20 століття через місцевість, на якій 1651 року відбулася одна з найбільш геройських, хоч і трагічних, битва військ Богдана Хмельницького з поляками („під Берестечком“) будували шосейну дорогу, викопали велику кількість людських кісток, зразки козацької

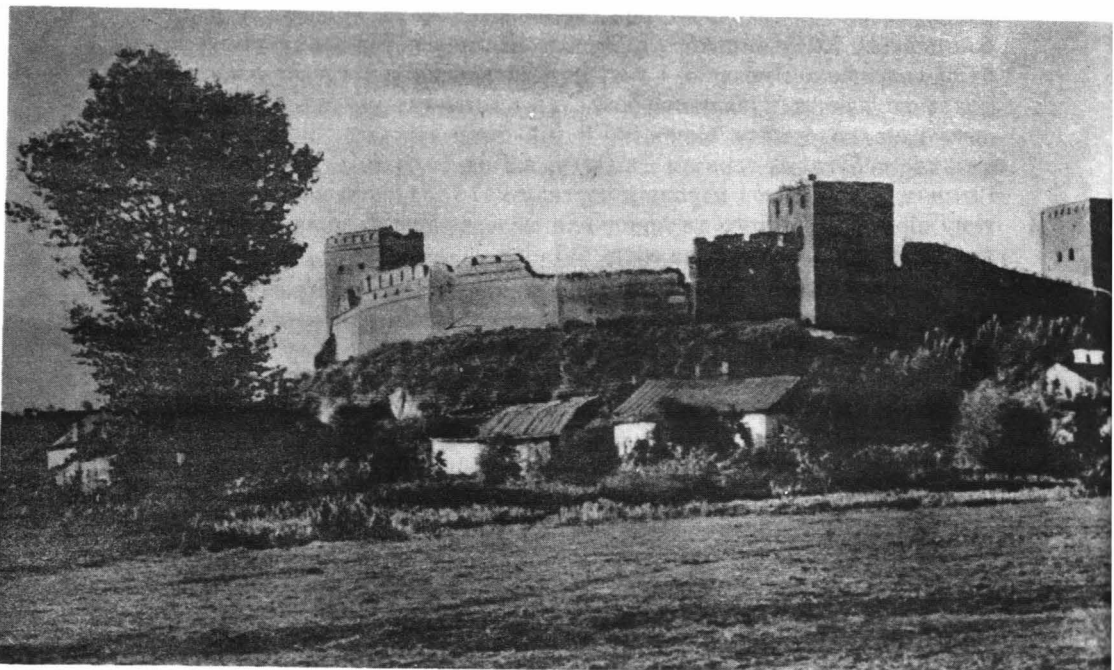
зброї тощо. Всі ці речі зібрано і на тому місці побудовано на пам'ятку поляглих козаків і людей **храм-пам'ятник** „Козацькі могили“. На подвір'ю цього храму поховали знайдені козацькі кості і речі. В стіни храму вмонтовані були бронзові плити із зображеннями епізодів битви, роботи відомого українського мистця **І. Їжакевича**. В музею храму находилась зібрана краєзнавцями на місці битви зброя і різні козацькі речі, документи і матеріали тих часів.

На західних межах Волині лежить давня княжа столиця **Володимир Волинський**, тепер районний центр. Володимир заснований під кінець 10 ст. київським князем Володимиром. Однією з найцінніших історичних пам'яток цього міста є Мстиславський (Успенський) собор, збудований 1157—1160 рр. за князя Мстислава Мстиславича.

Так само давнім є місто **Турійське**, натомість новим є місто **Ковель**, що постало пізніше завдяки залізничному вузлові.

Найважливіше і найбільше місто Волині, це **Луцьк** над Стиром. Воно було колись княжою твердиною. Легенда каже, що тут у 698 р. вождь племені дулібів Лука поставив свої намети. Перші згадки про Луцьк находимо в літописі 11 ст. Тоді він був головною твердиною лучан і називався Лучеськом Великим. До 12 ст. Луцьк разом з усією Волинню входив у склад Київської держави, а по її упадку до Галицько-Волинської держави. Сьогодні Луцьк є промисловим осередком, в якому є понад п'ятдесят промислових підприємств. Багато в Луцьку історичних пам'яток, між ними старовинний замок з 14 ст., збудований за князя Любарта. Тут відбувся в 1429 р. великий з'їзд „на вершинах“ європейських монархів, які обговорювали справу оборони Європи від турків. В Луцьку жила якийсь час, 1878—1881 рр., поетка Леся Українка.

Старовинний замок в Луцьку на Волині.

З історії міст на Волині варто згадати Дубно й Рівне, що були осідком князів Заславських.

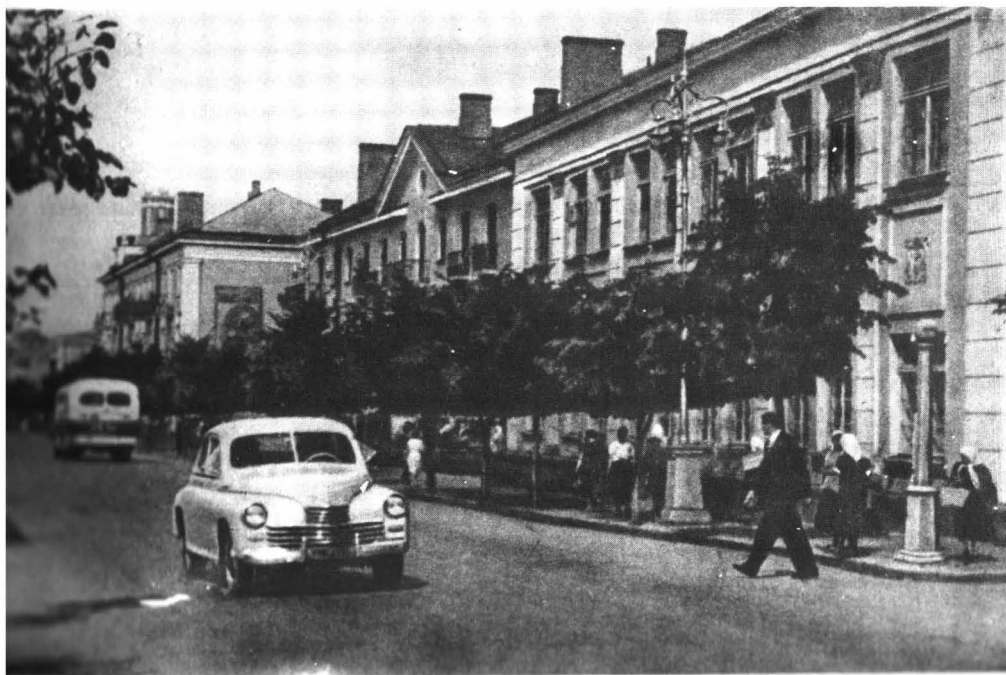
Рівне — старовинне українське місто. Перша згадка про нього відноситься до 1282 року, коли біля міста відбулася битва поляків з литовцями. У 18 ст. місто було власністю магнатів Любомирських. Сьогодні воно значне промислове місто Волинської області, і її столиця. розвиває легку, харчову та металообробну промисловість.

Дубно помітне залишками архітектурних споруд, — замку, монастирів, валів. Сьогодні воно значне промислове місто, де працюють трикотажна і беконоконсервна фабрики, механічний і овочесушильний заводи, млини і сушильня хмелю.

Острів — старовинне місто, яке має багату історію. Острозький князь Федько Острожко брав участь у Грюнвальдській битві 1410 року і в гуситських війнах. В кінці 16 і початку 17 століть князь Костянтин Острозький заложив тут вищу школу — Академію, з якої ширилася освіта на всю Україну. Тут теж заснував першу друкарню в Україні відомий друкар Іван Федорович, якого вигнали з Москви темні москалі. В цій друкарні він надрукував першу українську книгу так звану „Острозьку Біблію“.

До старовинних історичних міст Волині належить і **Кременець**, над річкою Іквою, допливом Стиру. Це одне з найстаровинніших міст Київської Русі. Над ним велично піднімається Замкова гора з руїнами могутньої колись і неприступної твердині Кременецького замку. Назва міста походить від великих покладів кременю, з якого складаються довкільні гори, відомі під назвою „Волинські Альпи“. Літопис згадує про Кременець під 1073 роком. Пізніше Кременець

Рівне, головна вулиця міста.

Кременець. Вид на Замкову гору.

— 130 —

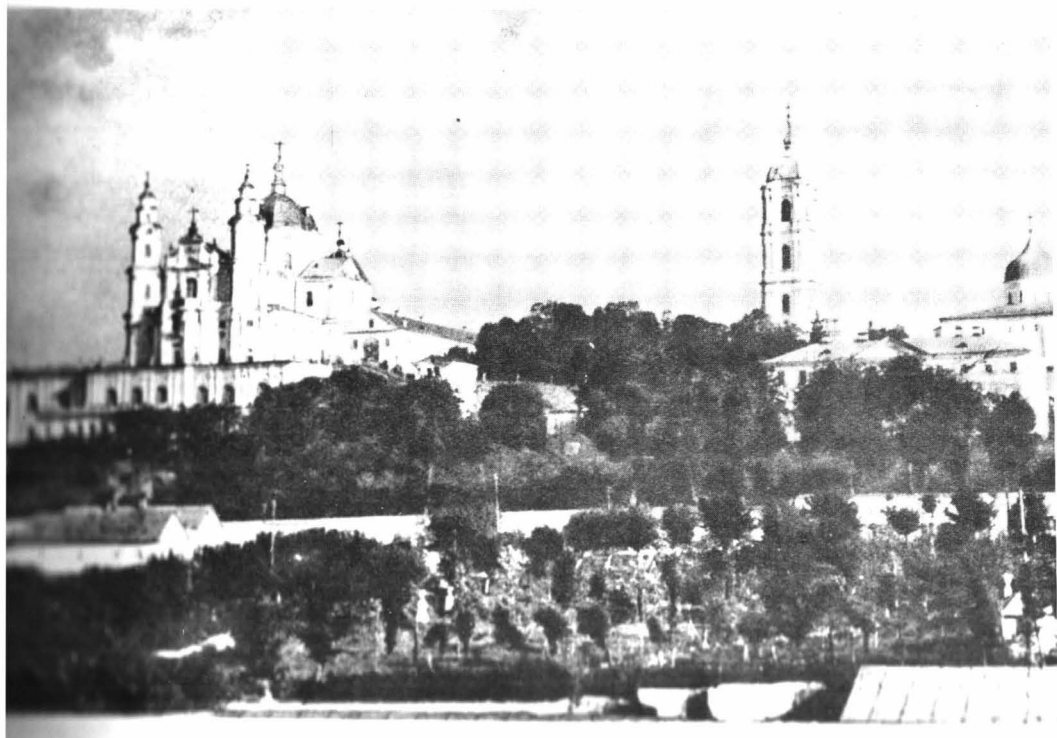
Кругла башта замку Острозьких
в Острозі.

належав до іалицько-Волинської держави. В 1240 татари збурили Кременець, але твердині вони не могли здобути і мусіли відступити. В 17 ст. Кременецький замок був опорною точкою польської шляхти в війні з гетьманом Хмельницьким. Твердито облягав із 7-тисячною армією шість тижнів Максим Кривоніс, здобув її в жовтні 1648 р. шість тижнів Максим Кривоніс, здобув її в жовтні 1648 р. і зруй- і зруйнував. Відтоді вона й не була відбудована.

Сьогодні Кременець промислове місто Тернопільської області. Тут працює тютюново-ферментаційний, цегельно-черепичний, крейдяний і пивоварний заводи. З культурних установ тут є педагогічний інститут, що приміщується в будинку колишньої вищої Волинської гімназії, яка мала вже на початку 19 ст. величезну бібліотеку. Ця гімназія пізніше була перетворена на Кременецький ліцей, що мав почесну назву „Волинських Атен“. В 1834 р. цей ліцей перенесли до Києва, і він став потім основою Київського університету. Кременець був теж осідком Отців Василіян, які мали там свій монастир, славний своєю друкарнею. В Кременці є меморіальний музей польського поета Ю. Словацького.

Другим таким культурно-історичним містом був недалекий **Почаїв**, сьогодні районний осередок Тернопільської області. Тут зберігся цікавий історичний і архітектурний пам'ятник, збудований 1597 року, монастир „Почаївська Лавра“, де теж була одна з перших друкарень. У 18 ст. тут був осередок українського граверства.

Почаївська лавра — цікава архітектурна пам'ятка XVI століття.

Місто Овруч — давня назва Вручай — одне з найстаріших міст на Україні. Літопис згадує його під 977 роком. Після Іскорості тут була друга столиця деревлянських князів. У 1320 році Овруч зайняв литовський князь Гедимін. У 13—14 століттях на Овруч часто нападали татари. В кінці 12 і на початку 13 століть в Овручі була збудована церква св. Василя, яка збереглася досьогодні.

Новгород Волинський, це колишнє місто **Звягель**, де народилася велика українська поетка Леся Українка. За часів Київської Русі Звягель був значним адміністративним і культурним центром. До наших часів збереглися тут руїни замку твердині князів Острозьких. З культурних установ у місті є меморіальний музей Лесі Українки в домі її народження.

Житомир: Та хоч старовинний **Овруч** зовсім підупав, зате виріс на велике місто **Житомир**, положений на лівому березі річки Тетерів, притоки Дніпра, на перетині залізничних ліній Фастів-Новгород Волинський і Козятин-Жлобин. Через місто проходить автошлях Київ-Львів. Деякі науковці кажуть, що Житомир постав у 8—9 століттях як осередок одного з праякравських деревлянських племен житичів. Назва його означає „мир житичів“, тобто місто житичів (Шафарик). За іншими джерелами (перекази) місто було засноване в другій половині 9 ст. радником київських князів Аскольда і Дира Житомиром, який по смерті своїх князів, яких убив підступно князь Олег, не захотів служити цьому князеві і пішов із своєю дружиною в деревлянські ліси, де й на злитті двох річок Кам'янки і Тетерева заснував селище, яке назвали його ім'ям Житомир. В Повісті временних літ Житомир згадується під датою 1240, коли його зруйнували татари. Сьогодні Житомир столиця і значний промисловий осередок Житомирської області, де є м. ін. фабрика музичних іструментів, фабрика панчіх, фабрика меблів та ін. В Житомирі жив колись і працював відомий письменник Михайло Коцюбинський, драматург Іван Кочерга та композитор В. Косенко.

Житомир. Загальний вигляд.

Коростень — дуже старовинне місто, має понад тисячу літ. Давно воно звалось Іскорость чи Іскорость і було другою столицею деревлянського племені. Тут згинув з деревлянської руки князь Ігор Київський. Деревляни не хотіли платити князеві дані і вбили його підступно. Його смерть помстила княгиня Ольга, його дружина, спаливши Іскорость. Довгий час місто лежало в руїнах, а деревлянські князі перенесли свій осідок до селища Вручай — пізніше Овруч.

Будинок кот. української гімназії в Рівному.

Будинок у Новгород-Волинському, де народилася Леся Українка.

ПОДІЛЛЯ

Від півночі граничить Поділля з Волинню, а від півдня обливає його ріка Дністер.

Поділля — це плоска височина — високорівня. Її поверхня похилена на південь, через що всі її води спливають до Дністра, який є його південною границею. Характерним для Поділля є те, що його ріки у своїй середній і нижній течії врізалися глибоко в землю і потворили глибокі із стрімкими стінами ярі. В ярах здовж рік розбудовані великі села із своїми городами й садами. Звідси то й назва височини „Поділля“, тобто країна з оселями по долах. Яр Дністра справді велетенський. Його стрімкі схили підносяться на стокількадесят метрів. Коло Ямполя його течія пливе рвучко по гранітних порогах.

Один ряд скелястих горбів, які називаються **Товтри**, тягнеться впоперек Поділля від Збаража до Кам'яця. Вони збудовані з коралевих вапняків. Їхні високі білі, далеко видні стіни, оживляють рівнинний краєвид височини.

Українське населення Поділля — подоляни. Колись, тисячу років тому, сиділо тут старе українське плем'я **тиверців**. Подоляни високі ростом, чорняві. Вбрання чоловіків — широкі штани, пояс, опанча з „бородіцею“, сіряк, кожух, шапка „на завісах“ або капелюх; у жінок: димкові або фабричні спідниці, запаскі й катанки, гарно вишиті сорочки, наміста, на головах перемітки.

Хати на Поділлі всюди ліплені з глини, криті соломкою. Села, звичайно, лежать у ярах для захисту від сильних вітрів і сніговій, що часто трапляються на Поділлі. В таких селах багато садів. Села, що положені на височині, тісно будовані, майже без садів, бо деревина серед степу не може добре рости. Всі подільські села великі, одне далеко від другого. Зате всюди багато хуторів, пасік, гаїв.

Головне заняття подолян — хліборобство. Вся поверхня Поділля, це велетенський лан збіжжя. Не даром кажуть в народі, що „на Поділлі хліб на кіллі“. Домашній промисл був тут невеликий (гончарство, ткацтво), а з фабрик були лише гуральні й цукроварні, які потім ще більше розбудовано та побільшено площу для цукрових буряків. Площа під цукровими буряками тягнулася здовж усієї лісостепової смуги аж по Слобожанщину.

Міст на Поділлі небагато і всі вони невеликі. Одне з найкращих і найбільших, це **Кам'янець Подільський**, відомий уже з 12 століття в складі Київської Руси. Пізніше його загарбала Польща, а нераз руйнували турки й татари. На околиці міста на високій скелі розташована одна з найстародавніших твердинь, збудована в другій половині 14 століття. За царської Росії вона служила за тюрму, в якій, між ін., сидів кілька разів Устим Кармелюк, народний герой „розбійник“. Тепер ця твердиня є заповідником. Є ще в Кам'янці інші архі-

Твердиня в Кам'янці Подільському.

тектурні пам'ятки старовини, як нпр. ратуш з 16 ст., Турецький міст з 14 ст., костел Домініканів з 16 ст., Тріумфальні ворота з 18 ст., Петропавловська церква з 16 ст. та ін.

В різний час в Кам'янці жили, вчилися й працювали видатні діячі української культури й мистецтва. В жовтні 1846 р. побував тут **Тарас Шевченко**, який цікавився історичними матеріалами й документами про діяльність Кармелюка, в духовній семінарії вчився три роки письменник **Степан Руданський**, пізніше композитор **М. Леонтович** і письменник **Анатоль Свидницький** та інші.

Недалеко від Кам'янця є містечко **Жванець**, де гетьман Хмельницький воював з польським королем. У ярі Дністра серед садів і городів стоять Могилів, Ушиця і Ямпіль.

В столиці Південного Буга лежить місто **Проскурів**, яке сьогодні називається **Хмельницький** і є столицею області тієї ж назви; недалеко маємо **Пилявці**, тепер Пилява, де гетьман Хмельницький розбив величезне польське військо 1648 року. Це властиво село Старосинязького району Хмельницької області, але воно історичне. Тут в районі ріки Пилявки відбувся в 1648 році жорстокий бій армії Богдана Хмельницького з поляками. Бій ішов три дні і закінчився повним розгромом сорокитисячної польської армії.

Над Південним Бугом стоїть, засноване теж у половині 14-го ст., на високому горбі правого берега місто **Вінниця**, якого центром був колись укріплений замок, де переховувалися мешканці міста під час

Місто Хмельницький, давніше Проскурів.

татарських набігів. Тут народився і жив письменник **Михайло Коцюбинський**. На початку 17 ст. у Вінниці були кам'яні будинки; укріплений центр міста був обведений товстим в'язом. Будинки ці збереглися і досі і називаються „Мури“. Пізніше Вінниця була козацьким полковним городом.

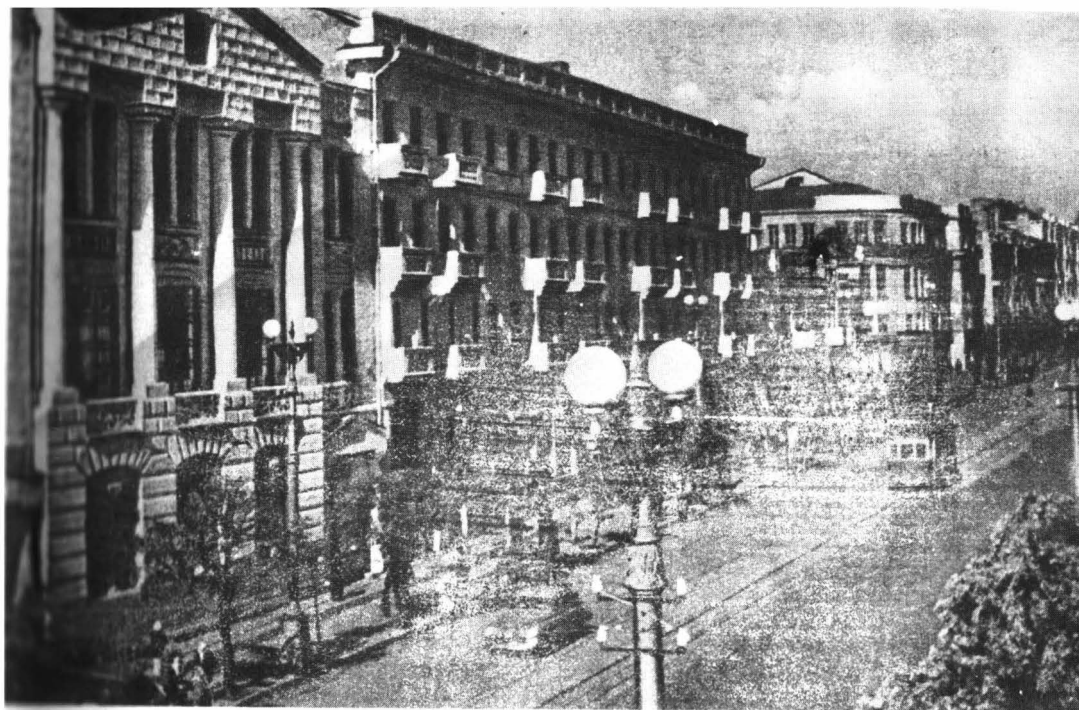
З археологічного погляду важливим є **Могилів Подільський** на лівому березі середнього Дністра. Археологічні розкопки показують, що тут були поселення з III—I тисячоліття до Христа. Сьогодні Могилів славний своїми садами та виноградниками.

Над Південним Бугом стоять такі відомі в нашій історії, міста, як Летичів, Хмільник, Бар, Брацлав і новий Ольгопіль.

В **Барі** була в часах Хмельницького міцна твердиня, від якої зберігаються ще залишки мурів і підземні ходи. Сьогодні Бар одне з найбільших міст Вінницької області. Тут є машинобудівельний, цукровий, спиртовий, цегельно-черепичний та інші заводи. Весною і влітку місто має дуже привабливий вигляд, коли вдягнуться в зелень і цвітіння численні сади.

Славне теж місто **Брацлав** над Південним Бугом, відоме ще з 14 століття. Воно нераз було об'єктом татарських і польських руйнувань. З тих часів збереглися підземні ходи і залишки земляних укріплень.

Шаргород, це селище міського типу, засноване в 15 ст. Тут був колись міцно укріплений замок, якого руїни збереглися до наших часів. В Шаргороді вчилися наші письменники **Степан Руданський** і **Михайло Коцюбинський**. Шаргород тепер районний центр.

Вінниця — центральна вулиця.

Хмільник, це теж селище міського типу, засноване ще в 14 ст. Тут нераз бували Хмельницький і Максим Кривоніс. Тепер тут працює чавуноливарний завод, кравецька й мебельна фабрики та „маслозавод”. Недавно тут викрили мінеральне джерело, яке має високі лікувальні якості.

— 127 —

Залишки старовинних укріплень у Шаргороді

РОЗТОЧЧЯ

На північний захід від Опілля, тобто західного Поділля, простягається вузька височина **Розточчя**, яка тягнеться на північний захід аж до Томашева. На південному кінці Розточчя стоїть старовинний Львів.

ЛЬВІВ

Львів збудував король Данило Галицький для свого сина Лева. Довгий час Львів заступав зруйнований Київ. Проведені в останніх часах археологічні розкопки дають підставу гадати, що це місто має свій початок на Замковій горі (Високий замок), де ще перед збудованням Львова було староукраїнське селище. Найбільше тоді були заселені місця нинішньої вулиці Богдана Хмельницького і площі Старого Ринку.

За весь час свого існування Львів був завжди найбільшим культурним і торговельно-господарським осередком західних українських земель. Основним зайняттям населення Львова було ремесло. Вироби львівських майстрів цінилися дуже високо, особливо ж вироби ковалів, ливарників, склярів та золотників чи ювелірів. У Львові ще й досі

Старовинне українське місто Львів — загальний вигляд.

зберігається в церкві св. Юра дзвін вилитий в 1341 р. львівськими ливарниками. При вул. Богдана Хмельницького стоїть найстарша в місті церква св. П'ятниці, збудована в 13 ст.

В 1387 р. Польща завоювала Львів з усією Галичиною і жорстоко використовувала українське населення, яке не раз виступало збройним повстанням проти польських загарбників і гнобителів. В 15 ст. постало у Львові так зване Львівське Братство — організація міщан для боротьби проти польського знущання, головню в культурній діяльності. В Успенській церкві при вул. Руській була Братська школа й друкарня, де працював якийсь час друкар І. Федорович, що надрукував тут „Апостола“ й „Граматику“.

У Львові зберігся ряд будинків, зв'язаних з життям і діяльністю Івана Франка, особливо ж його власний будинок, подарований йому українською громадою при вул. Понінського, нині його ж імені. В цьому будинку тепер меморіальний музей письменника.

Львів багатий на монументальні старовинні архітектурні пам'ятки; з українських найважливіші: церква Успення, так звана Волоська, з вежею Корнякта, величавий Собор св. Юра. Львів — це осідок цілого ряду давніх і новіших інституцій української культури, якої найстар-

ше церковне Братство (Ставропігія) з найстаршою друкарнею, літографією і музеєм; в ньому жив і творив перший друкар України І. Федорович. У Львові був Народний дім з бібліотекою і музеєм, найстарше в Україні Товариство народної освіти „Просвіта“, Наукове Товариство ім. Шевченка з бібліотекою й музеєм, Національний Музей, Університет та цілий ряд різних економічних і кооперативних установ з обсягом загальнонаціональної діяльності і значення. Через усі століття Львів був головним осередком українського церковного життя на Заході. Львів є тепер осідком університету, техніки та Ветеринарної Академії і багато інших високих і середніх шкіл.

У Львові в минулому і тепер досить широко розвинута різnorodна легка промисловість. Сьогодні Львів через прилучення до нього цілого ряду сусідніх осель став дуже великим містом; має 387 тисяч населення. Отож є й сьогодні великим культурним і господарським осередком.

Недалеко Львова лежать давні княжі городи: Звенигород, Плісницьке, Буськ, Белз, Жовква, Броди, Городок, Тереховля, Збараж Зборів та Тернопіль.

Львів, проспект Т. Шевченка.

Звенигород — це одне з найстаріших поселень Київської Русі. Під кінець 11 ст. Звенигород став осідком удільного князівства. За володіння ним велася боротьба між князями і боярами. У 1211 р. Звенигород узяв король Данило.

Плісницьке — колись Пліснеськ, нині хутір, а колись одне з міст Галицького князівства, яке згадується в „Слові о полку Ігореві“.

Буськ, стара назва Бужськ, був осередком Волинської землі. Розташований при впаді річок Полтви і Солотвола в Західний Буг. Місто своєю багатю природою заслужило назви „галицької Венеції“ Сьогодні це районове місто, славне великим парком ім. Івана Франка.

Львів, Стрийський парк. Улюблене місце відпочинку львів'ян.

Белз відомий уже в 10 ст. В 986 р. князь Володимир приєднав це місто до Київської Руси, а в 1234 р. король Данило приєднав до Галицько-Волинської держави. Сьогодні Белз є осередком забузького району, в якому знаходиться так званий Львівсько-Волинський вугільний басейн.

Жовква колись була селом, що називалося Винники, але коли його захопив польський гетьман Станіслав Жолкевський, то перейменував його на Жулкев, по-нашому Жовква, і збудував собі замок. На початку 17 ст. тут служив у гетьмана Михайло Хмельницький, батько Богдана. За деякими відомостями Богдан провів тут свої дитячі роки, а потім учився в єзуїтській колегії у Львові. Є теж відомості, що молодий Богдан брав участь в обороні Жовкви від татар. В 1648 р. Богдан Хмельницький переходив із своїм військом через Жовкву і жив у селі Крехові. В 1951 р. більшовики перейменували Жовкву на Нестерів, у честь якогось московського летуна Нестерова.

Броди — як староукраїнське поселення, згадується в 12 ст. Назва походить від того, що воно було оточене болотами, які треба було переходити вброд. В 16 ст. Броди були одним з торговельних центрів східної Галичини.

Яворів заснований у 15 ст., а в 17 ст. це вже було досить значне, як на той час, місто. В часах Хмельницького яворівці брали живу участь у визвольній війні Богдана Хмельницького. В Яворові народився і жив якийсь час письменник **Осип Маковей**.

Городок — одне з найстаровинніших міст Львівщини, яке згадує в своєму літописі літописець Нестор. Тоді це був осередок торгівлі сіллю, що йшла з Перемишля до Києва, через що місто назвали „Городок солоний“. Поляки назвали його пізніше „Городок Ягайлонський“. Під Городком Хмельницький розбив поляків.

На західному або галицькому Поділлі великих міст немає, самі містечка, як Бережани, Рогатин, Бучач, Підгайці, Чортків, Збараж і Зборів та найбільше з них Тернопіль, сьогодні столиця Тернопільської області.

Тернопіль — давнє місто України, збудоване в половині 16 ст. На початку 16 ст. на місці Тернополя був зарослий тернами пустир „Топільче“, де в 1540 році краківський каштелян Ян Тарновський збудував собі замок і закликав людей, щоб оселялися побіч замку. Люди й почали помалу оселяватися і так постало місто, зване зразу „Тарнополе“, тобто тернове поле, або Тернопіль. Згодом Тернопіль став залізничним вузлом і значним торговельним і культурним осередком. В Тернополі жило й працювало багато українських громадських культурних і політичних діячів. Сьогодні Тернопіль обласний осідок, з кра-

Залізнична станція в Тернополі.

вещкою фабрикою, трьома цегельними заводами, „м'ясокомбінатом“, „хлібозаводом“, „маслозаводом“ ітп.

Теребовля. Про Теребовлю згадується в літописах в 1097 р. Десь коло 1360 р. тут був збудований на високій горі величавий замок з тесаного каменю; цей замок колись уважали наймішнішим у цій околиці. В 1648 р. теребовельські міщани з селянами підняли повстання проти поляків, здобули замок і знищили панські маєтки.

Збараж — історичне місто на північний схід від Тернополя. Тут збереглися руїни старого замку, про який згадується в літописах початку 13 ст. В 1649 р. гетьман Хмельницький оточив і обложив у Збарзькому замку армію Яреми Вишневецького, а під Зборовом, сусіднім містом, розбив армію Яна Казимира.

Театральна площа в Тернополі.

ПІДКАРПАТТЯ

Здовж усього північного підніжжя Карпат, Галичини й Буковини простяглося довгою смугою північне підгір'я або **Підкарпаття**. Це пояс горбовий; трохи далі від гір є навіть рівнини. Вони прорізані широкими долинами карпатських річок, з їх річищами і підмоклими лугами.

Підгір'яни середні ростом, більше біляві, як гуцули. Вдягаються різно, під самою Верховиною — як сусідні верховинці, далше від гір носять довгі сіряки, свити й полотнянки; жіноцтво замість опинок і запасок носило фабричні спідниці. Підгірські хати звичайно дерев'яні, виліплені глиною й чистенько вибілені. Села переважно невеликі, розтягнені по долинах. Зайняттям підгір'ян було головню хліборобство, скотарство й домашній промисл. Багато йшло на заробітки в гірничий промисл.

Здовж галицького Підкарпаття є багаті джелела нафти. На перше місце своїм видобутком нафти став район Долини, Станиславівська область. Дрогобич і Борислав відійшли на друге місце. В Дрогобичі побудовані рафінерії нафти.

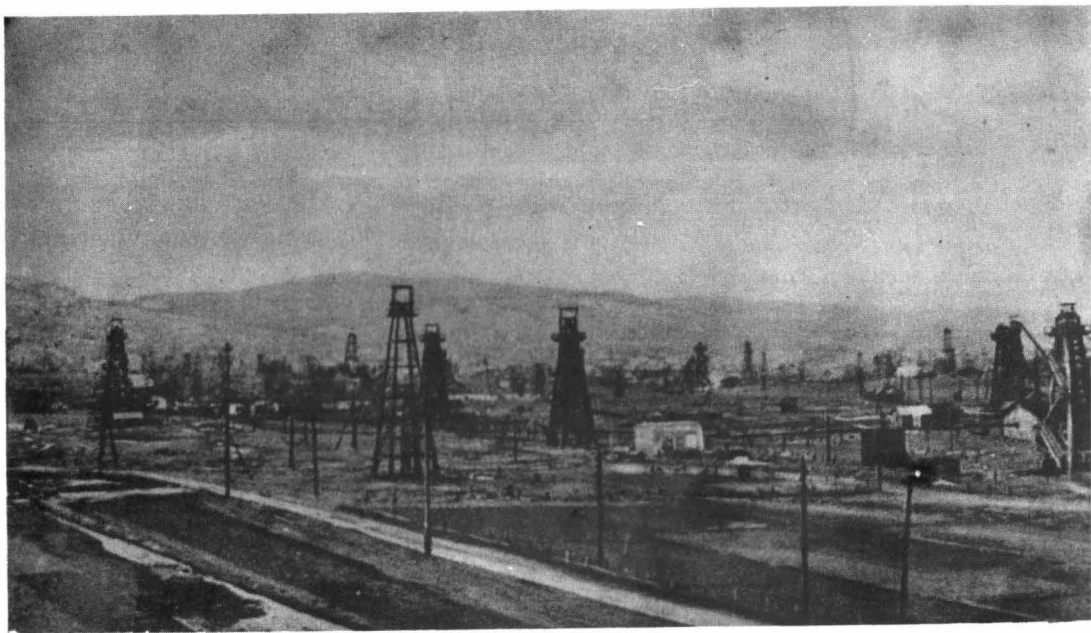
Крім нафти Підкарпаття багате ще **природним горючим газом**. Його експлуатація тепер дуже поширена. Газопроводи тепер побудовано з Дашави, Опари і Калуша до Львова, Києва і аж до Москви.

В надрах є трохи бурого вугілля; верхній ґрунт родючий, хоч над Дністром багато боліт, а над Сяном пісків. Підсоння всюди досить лагідне, отож для хліборобства й садівництва всюди пригожі умовини.

Дрогобич. На Підкарпаттю розкинулось нафтове місто Дрогобич, нині центр області. Існують легенди, що сімсот років тому на березі річки Тисьмениці постало містечко Бич, в якому була збудована фортеця Зварич. Татарський напад знищив містечко, а його населення стало невільниками хана Шолудивого Боняка. Згодом поруч з Бичем навколо соляних промислів постало нове поселення — Другий Бич, від нього й пішла назва Дрогобич.

Місто належало до земель київських і галицько-волинських князів. В 1340 році Дрогобич захопив польський король Ян Казимир. Економічний розвиток Дрогобича починається пізно, аж на початку 19 століття, коли на околицях міста відкрили родовища нафти, озокериту і горючих газів. В надрах Дрогобицької землі є й кольорові метали, залізні руди, сірка, марганець, боксити та інші корисні копалини. Курорти Трускавець і Моршин відомі з мінеральних джерел і лікувальних боліт. Сьогодні Дрогобич, як і давніше, осередок нафтової, озокеритової і газолінової промисловости. Але тут розвинулась теж хемічна промисловість, деревообробні і паперові комбінати, цементні, вапняно-цефелні, цукрові та інші заводи, як от соляний, керамічний і т. п.

З архітектурних пам'яток варті уваги дерев'яні церкви з 17 століття. Існують перекази, що церкву святого Юрія збудували без од-

Нафтові вишки („шиби“) в Дрогобиччині.

ного цвяха і перевезли з Києва. Дрогобич тісно зв'язаний з ім'ям **Івана Франка**, який проживав тут в юнацькі роки і вчився. В історико-краєзнавчому музею Дрогобича І. Франкові відведено окреме місце.

Недалеко Дрогобича знаходиться інше нафтове місто **Борислав**, яке прекрасно змалював у своїй повісті „Борислав сміється“ Іван Франко. В 1904 році тут був великий страйк нафтових робітників, який повторився ще в роках 1905 і 1911. Тепер тут є газолінові заводи, ремонтні верстати та великий на всю область м'ясокомбінат. Окрім нафти тут добувають і озокерит.

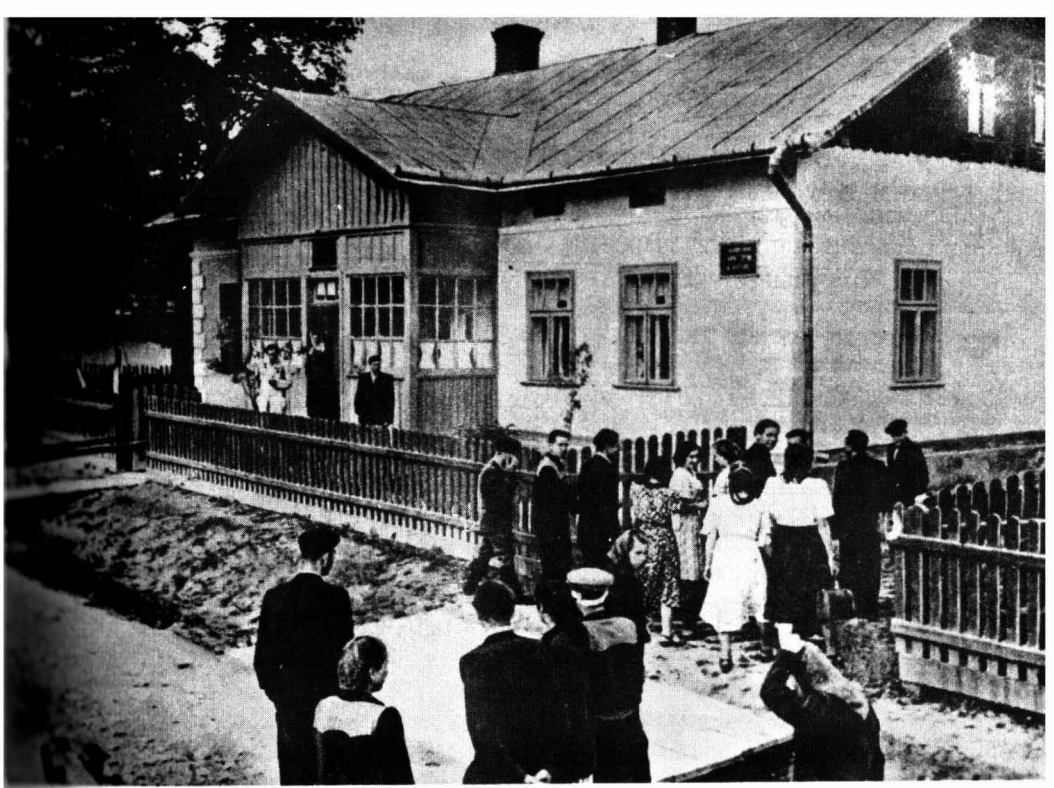
В **Самборі** над Дністром, звідки походив гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, діє цукроварня, кравецька фабрика і цегельно-черепичний, хлібний і горілчаний заводи.

Над річкою Стрием лежить місто **Стрий**, осередок українського молочарства в Галичині між двома війнами. В **Калуші** й околиці добувають сіль.

В **Стрию** працює машинобудівельний, скляний, вагоноремонтний і цегельночерепичний заводи та сукняна, мебльова і взуттєва фабрики й деревообробний комбінат.

Дашава є центром газової продукції всієї України. Яких сорок років тому тут почалося добування підземного природного газу невичерпних запасів. Сьогодні цим газом користуються вже в Києві, а навіть у Москві.

Галич. На межі Підкарпаття розсілося місто Галич, яке ще в 10-12 століттях було столицею Галицько-Волинської княжої держави та одним з найважливіших економічних і культурних осередків Київської Руси. В тому часі це місто було багатше і більше від будьякого тодіш-

Літературно-меморіальний музей Івана Франка в Дрогобичі.

— 147 —

Курорт Трускавець на Дрогобиччині. На фото — один з корпусів дитячого санаторію.

нього європейського столичного міста. Розвинувся був Галич найбільше за князювання Ярослава Осмомисла і Данила Романовича. Їх успішні військові походи гарно описані в літописах та історичних документах. Археологічні розкопи виявили, що тут була колись ливарня, ковальська, гончарська і ювелірна майстерні та сліди виробництва скляних і кістяних виробів. Тут знайшли теж фундамент і частини стін **Успенського собору** з 12 ст. В Галичі та околицях є залишки церков з археологічними ознаками 12—13 століть. Сьогодні Галич районове місто з підприємствами деревообробної, легкої і харчової промисловости.

Станіслав (вів). Недалеко Галича розкинулось у долині двох Бистриць — Надвірнянської і Солотвинської — за 20 кілометрів від Дністра, старовинне місто Станіслав — давніше Станиславів (64 тис. населення). Перші згадки про місто належать до 11 ст. У місті збереглися залишки оборонних валів 12 століття. У сторовину і в новіших часах Станіслав був торговим і адміністративним центром, за Польщі воевідським містом. Тепер це найбільший в області промисловий і транспортний центр. Тут працюють паровозоремонтний, машинобудівельний, спиртогорілчаний та пивоварний заводи, деревообробний, шкіряновзуттєвий, хлібний та м'ясний комбінати і мебльова, ткацька, трикотажна фабрики.

Обласне місто Станіслав(ів), центральна площа.

ПОКУТСЬКО-БАСАРАБСЬКА ВИСОЧИНА

Покуття починається на південь від Поділля. Північну межу творить Дністер, південну Прут, на сході лучиться з Басарабією. Міст небагато. Важніші такі: **Коломия**, **Заболотів**, **Городенка**, **Снятин**, на Буковині **Чернівці** в українській Басарабії **Кишинів**, що торгував збіжжям, в північно-західному кутику Басарабії **Хотин**, пониже **Бендери**, куди виемігував був гетьман Мазепа із шведським королем Карлом XII по битві під Полтавою 1709 році.

Коломия. Над рікою Прутом стоїть районне місто Коломия (34 тис. нас.), один з більших промислових і транспортних центрів області. Місто постало на початку 13 ст. і було тоді одним з найбільших торгових і економічних осередків Підкарпаття.

Тут працюють заводи сільськогосподарських машин, деревообробний, цегельний і м'ясний комбінати та взуттєва, ткацька й кравецька фабрики. В культурній ділянці окрему увагу привертає музей „**Гуцульщина**“, де зібрані у великій кількості предмети гуцульського народного мистецтва та взагалі все, що стосується Гуцульщини.

В Коломиї вчилися під кінець 19 ст. українські письменники, як **Василь Стефаник**, **Марко Черемшина**, **Лесь Маркович**. А **Іван Франко** сидів тут „за соціалізм“ у „криміналі“, що містився в будинку магістрату.

З інших міст Підкарпаття треба згадати **Печеніжин** — місце народження відомого карпатського ватажка опришків **Олекси Довбуша**, який мстився на польських дідичах за знущання над українським народом, **Снятин**, де жив, працював і помер письменник **Марко Черемшина**, і село **Дусів**, де жив і помер письменник **Василь Стефаник**.

Музей народного мистецтва „Гуцульщина“ в Коломиї.

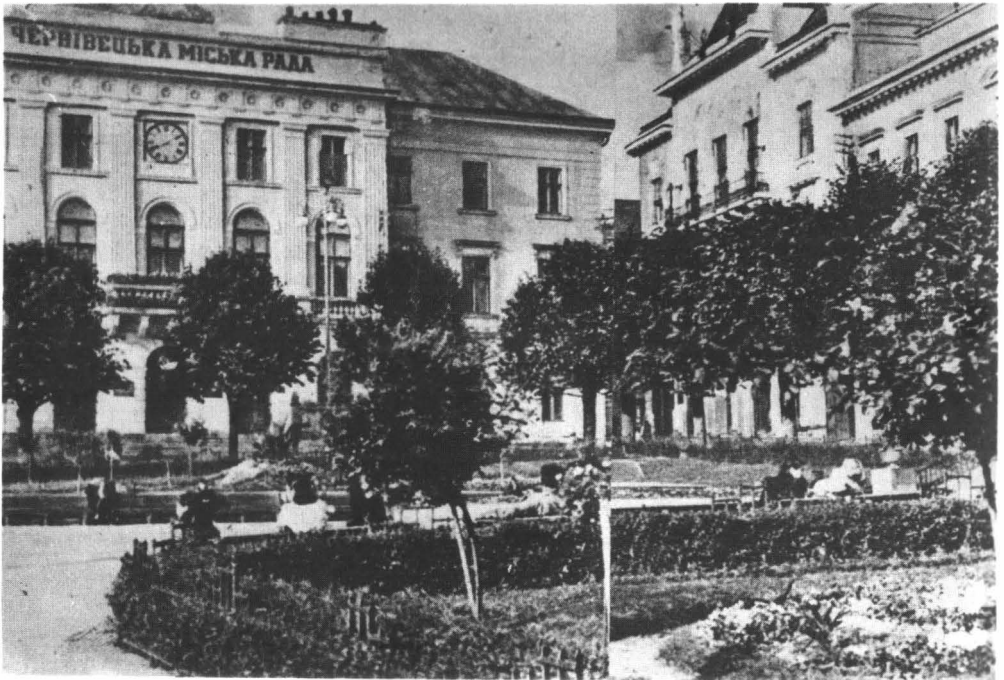

Чернівці. На буковинському Покутті розташована столиця зеленої Буковини і обласний осередок тієї ж назви Чернівці, одне з найстаріших міст нашої країни. Першу писану згадку про місто можна знайти в грамоті молдавського господаря Олександра Доброго (1408 рік), але на основі археологічних даних можна говорити, що воно постало багато раніше. Знаряддя праці, яке знайшли археологи, відносяться до 12 ст. Назва міста походить, як думають науковці, від назви стародавнього міста Черн на Пруті, яке згадується в одному з літописів. Переміщення міста з лівого берега на правий відбулося після татарського нападу 1241 року. Територія Чернівців і околиць була місцем багатьох боїв з чужинними загарбниками, які зазіхали на родючі землі і великі букові ліси, від яких і вся країна дістала назву Буковини. В 1352 р., після вигнання татар, Чернівці захопила Угорщина, а в 1359 місто відійшло до молдавської держави. В кінці 14 ст. Чернівці захопила Польща, а на початку 16 ст. Туреччина. В 1650 р. Чернівці зайняли війська Богдана Хмельницького, в 1768 р. окупувала Австрія, а в 1918 Румунія. В 1944 році Буковину з Чернівцями приєднано до підсоветської України (УРСР).

Сьогодні Чернівці визначний осередок легкої і харчової промисловости. Тут працюють фабрики: бавовнянопрядильна, кравецька та взуттєва, комбінат гумового взуття і текстильний та машинобудівельний завод. З харчової промисловости тут є м'ясний, цукровий, хлібний, це пристань над лиманом Дністра, а Ізмаїл, Кілія і Вилків, це пристані

В Чернівцях жили й працювали поет і письменник **Осип Ю. Федькович**, письменниця **Ольга Кобилянська**, вчився письменник **Лесь Мар-**

Чернівці, головне місто Буковини.

тович, бував композитор **Микола Лисенко**, жив учений мовознавець **Степан Смаль-Стоцький**, знаменитий інтерпретатор Шевченка, мово- і літературознавець **Василь Сімович** та інші. З культурних установ на терені Чернівців варто згадати Чернівецький університет, краєзнавчий музей. Драматичний театр, Буковинський ансамбль пісні і тацю та меморіальні музеї Федьковича й Кобилянської.

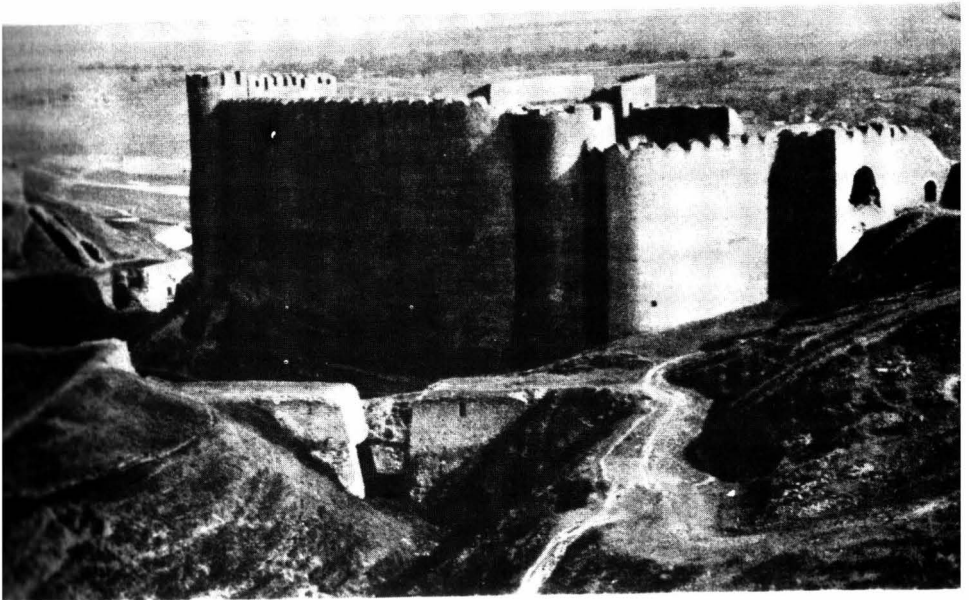
БАСАРАБІЯ

Басарабія лежить між Дністром, Прутом і Чорним морем. Вона так само є плоскою височиною, як Поділля, так само високо обнижується помалу до півдня і сходу і переходить у Чорноморську низину. Тільки що в Басарабії річні долини не такі глибокі й крутоярі, як на Поділлі. Вони широкі і болотністі. Підсоння погідне, літо дуже гаряче.

Басарабія споконвіку була заселена українцями. І дотепер українці заселяють усю північно-західну Басарабію й басарабське побережжя над морем. Та під час татарського лихоліття, 500 років тому, почали поселяватись у середній Басарабії **молдавани**, які тепер творять половину населення цього краю.

З-поміж інших міст Басарабії важний **Хотін**, стародавнє укріплене поселення на правому березі Дністра. В кінці 14 ст. тут була збудована міцна твердиня, яка збереглася і досі. Хотин як і Чернівці, положений на кордоні Молдавії, Польщі і російської імперії, був багато разів ареною лютих боїв з ворогами. В 1919 році Хотін разом із усією Буковиною захопила Румунія. Тепер Хотін належить до УРСР. В Хотіні є кілька заводів харчової промисловости і кооператива виробництва подільських килимів.

Хотинська фортеця.

Також і **Бендери** були твердинею і торговельним містом. **Акерман**, це пристань над лиманом Дністра, а **Ізмоїл**, **Кілія** і **Вилків** це пристані і рибальські міста над гирлами Дунаю.

Ізмаїл, старовинне місто на лівому березі Кілійського рукава Дунаю, між прісними озерами Ялпуг і Катлабуг, серед зелених садів і виноградників. Тут з давніх-давен була фортеця, збудована місцевим населенням. В 16 ст. турки захопили її і значно зміцнили. Три рази здобували Кілію російські війська і три рази Росія повертала місто Туреччині, аж у четвертій війні Ізмаїл залишився в російській імперії. В третій російсько-турецькій війні в облозі Ізмаїла брав участь відомий наш письменник Іван Котляревський, який служив тоді офіцером в російській армії.

Сьогодні Ізмаїл незначне місто з невеликим промислом, як консервний комбінат, м'ясокомбінат, маслозавод, ремонтний завод, рибний завод, швейна фабрика, ітп. Все це, очевидно, в такій чи іншій мірі існувало перед тим на базі, розуміється, приватної власности, як і всюди, але большевицька влада скасувала й удержавила приватну власність, склеївши менші підприємства в більші і назвала їх велемовно „комбайнами“, „заводами“, „фабриками“ тощо.

Місто **Кілія**, це одне з найстаровинніших міст української землі. Свого часу воно входило в склад Галицько-Волинської держави. Кілія згадується також в українських народних думах, нпр. в „Думі про козака Голоту“. В 1484 Кілію захопили турки, які тут збудували фортецю. В 1787-91, під час російсько-турецької війни, російська армія здобула Кілію, яка до першої світової війни входила в склад російської імперії. Сьогодні Кілія поділена на дві частини — одна, Стара

Ізмаїл. Головна вулиця.

Кілія належить до Румунії, а нова до УРСР. В українській Кілії працюють деякі промислові підприємства, як судноремонтний та етеролійний заводи, елеватор та ін.

Акерман, теперішня назва **Білгород Дністровський**, одне з старовинних міст нашої країни, положене на високому правому березі Дністрового лиману. Про нього згадують давні солв'янські літописи та чужинні джерела. В часі поселення на території між Дністром і Дунаєм уличів і тиверців, Білгород був важливим центром східнослов'янських племен, які називали його „Білим містом“. В 15 ст. Біле місто стало морським портом молдавського князівства. В половині 15 століття тут збудували фортецю, яку турки завоювали і назвали **Акерманом**, що означає „білий камінь“. В 1919 році Білгород захоплює Румунія, а від 1944 він належить до УРСР. Місто має декілька промислових підприємств, як рибоконсервний завод, м'ясокомбінат, олійні, завод виноградних вин, комбінат будівельних матеріалів, судноремонтні майстерні тощо. Поблизу міста знаходяться великі виноградні плантації, де вирощують сімдесят сортів винограду.

Вилків, невеличке місто в гирлі Дунаю, за кілька кілометрів від Чорного моря. Воно помітне тим, що вулиці його прорізані каналами як у Венеції, так що по місті треба пливати човнами. Місто це мали заснувати на початку 18 століття донські козаки-втікачі, учасники повстання Булавина, серед яких було багато і українців, що втікали з кріпацтва. Місто згодом розвинулось і стало осідком рибалок Придунайського краю. Сьогодні Вилків і далі рибальський осередок, де працює рибний завод і судноремонтні верстати.

На одній із водних вулиць Вилкова.

КАРПАТИ І ЗАКАРПАТТЯ

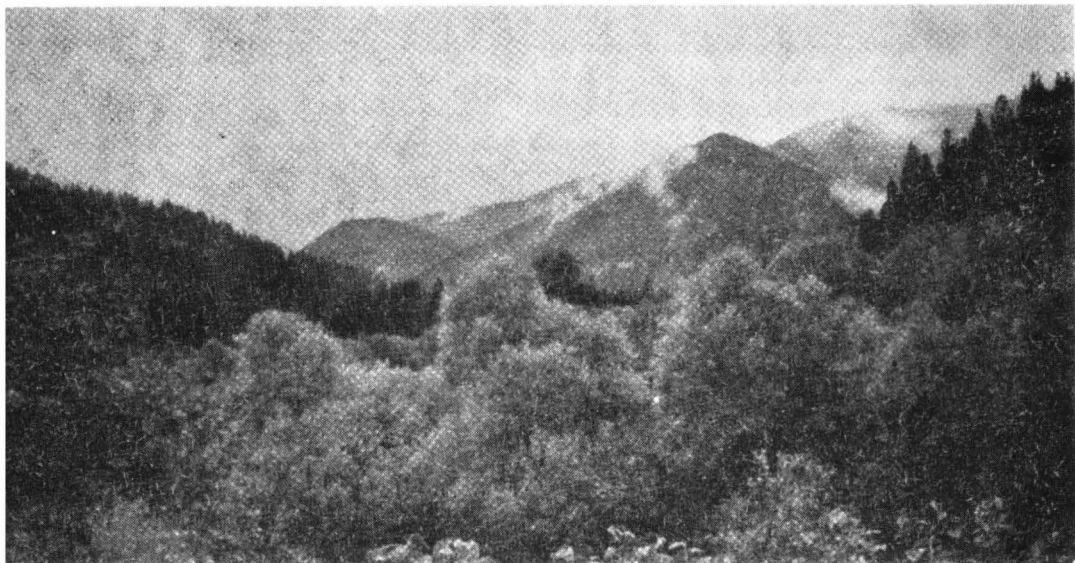
Хоч який величавий своїми піднебесними, блискучими від вічного снігу, шпильми Кавказ, хоч як мальовничо підносяться із синього моря Кримські гори, то Карпати українському серцю таки дорожчі, бо Карпати це єдина верховина, де український нарід живе споконвіку. Цілу третину великої дуги Карпат займає український нарід від найдавніших часів.

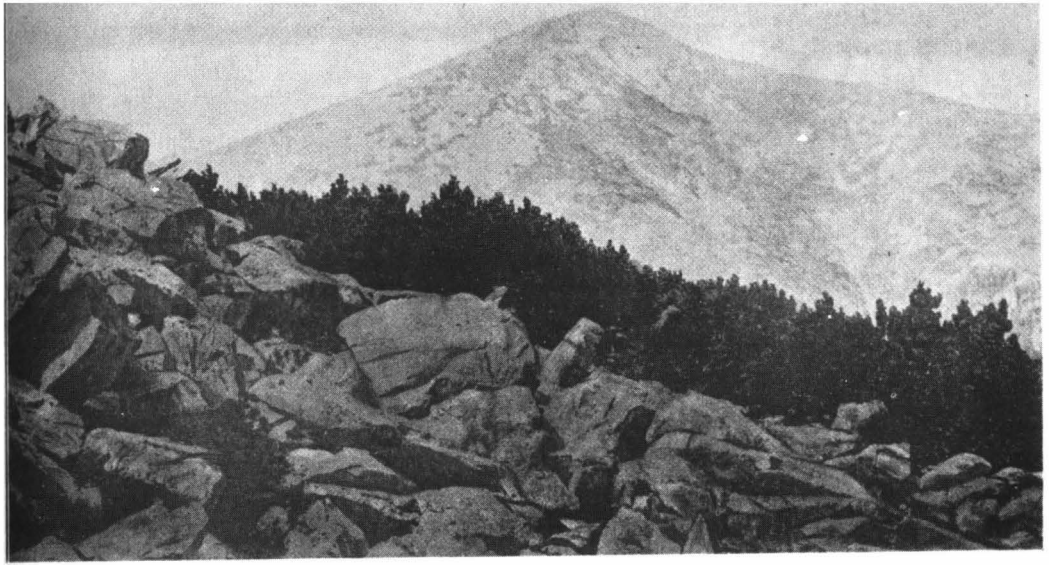
Карпатська верховина обіймає всю Закарпатську Україну й південну смугу країв Галичини й Буковини.

1. Найдалше на захід з усіх українських земель положена **Лемківщина**. Її всю виповняє **Лемківський** або **Низький Бескид** від річки **Попраду** до річки **Ослави**. Він невисокий (до 1100 метрів); верхи його круглі, долини широкі; багато провалів веде крізь гори. Ліси там винищені, земля кам'яниста, родить там ледве трохи вівса й бараболі. Убоге лемківське населення жило тут невеличкими селами по бідних дерев'яних хатах; одягалася в грубе сукно й конопляне полотно. Мешканці жили з хліборобства, з годівлі домашніх тварин. Лемки часто виїждили на заробітки, однак на чужині міцно держалися рідних звичаїв. Міст на Лемківщині немає, лише по галицьким боці **Сянік**. На Лемківщині є декілька мінеральних джерел; найвідоміше з них у **Криниці**.

2. На схід від Лемківщини простяглася **Бойківщина**. Її виповнює верховина **Бойківського** або **Високого Бескиду**, що сягає від Ослави до Лімниці, і пасмо **Горганів**, що сягає аж до Прута і Тиси. Бойківські гори далеко вищі й гарніші від лемківських. Вони тягнуться довгими хребтами; на них здіймаються стрімкі стоги. Глибокими долинами прориваються бистрі гірські річки на доли. Дрімуючі ліси вкривають

Хребет Високий Бескид.

Горгани, вершок Сивуля.

підніжжя і схили гір, вище простягаються розкішні полонини. Щоліта роїться там від худоби й овець. Шпилі високого Бескиду здіймаються до 1500 метрів.

3. **Горгани** ще вищі як Бескид доходять до 1900 метрів висоти. Їх хребти стрімкі, верхи скелясті, засипані звітрілим камінням, званим цекотою; ліси там величезні, повні ведмедів, вовків, рисів, оленів. Провалів там небагато.

4. На південь від головного хребта Карпат тягнеться рівнобіжно до Бескиду пасмо **Вигорлът**. Це ряд давніх **вульканів**, тепер вигаслих.

5. **Бойки** й їхні сусіди **тухольці** живуть у горах, але вони переважно хлібороби. Їх хати дерев'яні з різьбленими підсіннями та криті соломою. Земля камениста, підсоння гостре, живо невелике. Більшу користь мають вони з худоби. Одежа бойків з білого грубого полотна, білі кожухи й кожушки, шкіряні постоли; в жінок білі, різно крашені спідниці.

Бойківські села розтягнені довгим рядом вздовж долин і потоків. Міст на Бойківщині мало. На південному боці Карпат є старий княжий городи **Ужгород** над річкою Уж та **Мукачів** над Ляторицею, **Берегів** на українсько-мадярській границі, а далі на схід к. столиця Карпатської України **Хуст**, потім **Рахів** а на галицькій боці **Турка** і **Сколе**.

Ужгород — старовинне місто України. Вперше згадується воно в літописах у зв'язку з захопленням угрофінами Дунайського басейну на початку 10 століття. Тоді ж вони захопили й Ужгород. Населення Ужгороду багато століть вело непримиренну боротьбу проти чужинних наїздників і завжди тягнулось до однородних племен по цей бік Карпат.

Ужгород. Вид на місто з річки Уж.

Ужгород розташований по обох боках ріки Уж, навколо старовинного замку, обведеного ровом і мурами. В 16 столітті Ужгород одержав самоврядування і почав швидко розвиватися. В 16 ст. тисячі закарпатців боролися в армії Богдана Хмельницького. До 1919 р. Ужгород належав до Мадярщини, а від 1919 до 1939 до Чехословаччини, де став був центром об'єднаного в адміністративну область Закарпаття. В 1938 мадяри напали на Закарпатську Україну, взяли Ужгород і все Закарпаття та прилучили до своєї держави за згодою тодішнього диктатора Німеччини Адольфа Гітлера. В 1944 р. Карпатська Україна разом із Ужгородом втілена була до СРСР, а радше до УРСР.

Сьогодні Ужгород є центром деревообробної промисловости. Тут працює фанерно-меблевий комбінат, що виготовляє меблі, каменодробильний завод, що постачає країні будівельний матеріал. Недавно тут викрили буре вугілля. Харчова промисловість представлена тут хлібокомбінатом, млинами та макаронним, маргариновим і маслообробним заводами. Виробляють тут і вино.

Мукачів (Мукачеве) теж старовинне місто, яке згадується в історичній літературі ще на початку 10 століття. В історії Закарпаття Мукачів завжди відігравав важливу роль. Він не раз був центром повстань проти мадярських наїздників, особливо в другій половині 17 ст. і на початку 18 ст. Сьогодні Мукачів знаний економічний центр Закарпаття. В місті розвинений виноробний промисл, а працюють теж тютюнова

Мукачів. Центральна площа міста.

фабрика, пивоварня, м'ясокомбінат і низка інших підприємств легкої й харчової промисловости. Недавно тут почала працювати і мебльова фабрика, якої вироби йдуть і поза межі області.

Берегів (Берегово) — місто засноване ще в період Київської Руси, але економічний його розвиток був дуже повільний. Та й сьогодні місто господарськи не багато розвинулося. Тут є тютюново-ферментаційний завод, харчовий комбінат, сироварний завод, мебльовий комбінат та цвейна фабрика. Головне місце одначе займає виноробна промисловість.

Хуст — найбільше місто східної частини Закарпаття. Стоїть в місці, де зливаються дві ріки: Тиса й Ріка. В 1938 році Хуст був столицею самостійної Карпатської України, осідком її уряду. За всю свою історію воно було завжди невеликим містом і таким залишилося й тепер, економічно й культурно занедбаним. Сьогодні в місті працюють велюрова та взуттєва фабрики і лісопильний та цегельний заводи. Найдавнішим історичним пам'ятником Хусту є рештки старовинного замку з 14 ст.

Солотвина — невелике селище в долині ріки гірської Тиси, відоме своїми великими родовищами соли, що існують багато століть невикор-

Берегів, центральна площа.

ристані. Тепер тут сіль добувають трохи більше механізованим способом, як давніше.

6. Найгарніша між українськими верховинськими землями **Гуцульщина**. Величезне пасмо гір від Прута аж до буковинської Золотої Бистриці — це **Чорногора**.

Чорногора — найкраще й найвище пасмо українських Карпат. Долом вкривають його гарні листяні ліси, вище чатинні борі. Понад джерепу, леліча, альпійських рожевих кущів. Глибокими долинами, що вкриті цвітистими луками-царинками, стікають вниз хрустальні гуцульські потоки й річки. Під чорногорськими верхами блищать у глибоких ярах верховинські озерця й біліє ціле літо сніг. Найвищий шпиль Чорногори — це сповита хмарами **Говєрля** (2058 метрів). На південь від неї лежить громада диких, скелястих гір **Мармарошу**.

Одяг гуцулів гарний, барвистий. В червоних або синіх штанах, вишиваній сорочці, „писанім“ різними вишивками, короткім кошуку — „киптарі“, в широкому шкіряному поясі, в „крисані“ пообтисканій павами, з топірцем у руках красується гуцульський парубок — легінь. Ще більш цвітисто одягається жіноцтво — в багато вишиваних сорочках, різновзорих опинках і запасах, намистах і постолах. Гуцули високі ростом, чорняві.

Гуцульські хати будовані з дерева, вкриті дошками-драницями з різьбленими присінками, порозкидані по зеленій верховині, виглядають дійсно мальовничо.

Гуцульські села інакші як усі інші українські села. Вони порозкидувані окремими дворищами по узбіччях долин, по хребтах і верхах. Гуцули хліборобством займаються мало. Їхнє головне зайняття —

Гуцул з трембітою в Карпатах.

— 159 —

Карпатські гори — Черногорське пасмо.

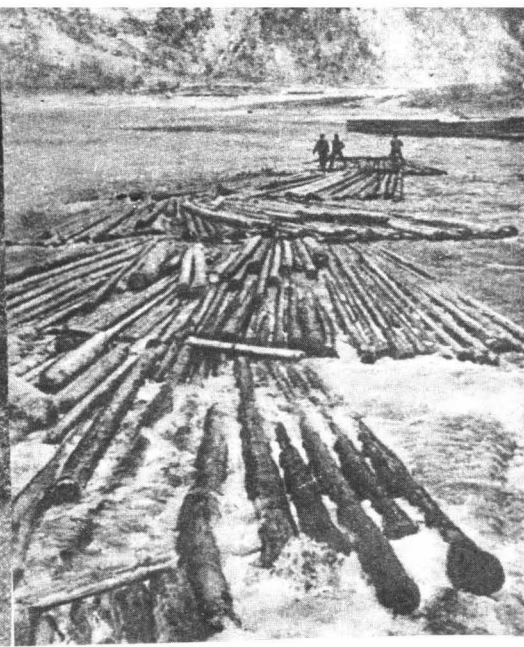
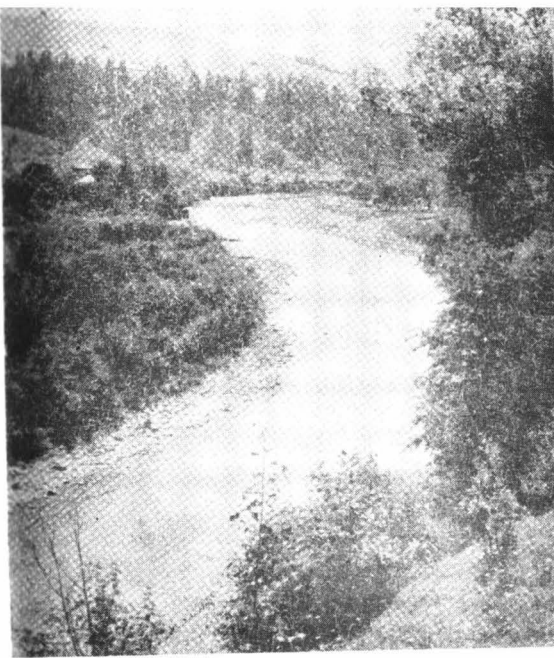
Гуцульська церква в Жаб'ю.

— 160 —

В неділю по Богослужбі гуцули люблять поготорити, посідавши над річкою Черемошем.

Карпатська річка Черемош.

Гуцули спускають дараби вниз Черемошем.

скотарство на верховині. Щороку з весною гуцули виганяють худобу на полонину, з молока роблять бриндзю (овечий сир), а з овчої вовни сукно. Багато гуцулів працює при сплаві дерева та при вирубуванні лісів. Гуцули мають чудовий високомистецький домашній промисл: дерев'яний, мосяжний, ткацький і гончарський.

— 161 — Міст на Гуцульщині мало. На південному боці Карпат є торговельне місто **Сигіт**, а по галицькому боці **Делятин**, **Надвірна**, **Косів** — центр гуцульських мистецьких виробів — **Кути**, **Вижниця**, кліматичні й купелеві місцевості, як **Яремче**, з водоспадом на **Пруті**, **Дора**, **Микуличин** і **Ворохта** та найбільше село на Гуцульщині **Жаб'є**, центр лісової і деревообробної промисловості. В **Ворохті** є старовинна дерев'яна церква з 12—18 століть.

Недалеко від **Жаб'я** розкинулось мальовниче верховинське село **Криворівня**, яке відвідували і де перебували **Іван Франко**, **Михайло Коцюбинський**, **Леся Українка**, **Ольга Кобилянська**, **Василь Стефаник**, **Леся Мартович**, **Іван Труш** та **Володимир Гнатюк**.

Гуцульська хата в селі Річках на Гуцульщині.

ЧОРНОМОРСЬКО-ЗАПОРІЗЬКА НИЗИНА

Чорноморська степова низина простягається широкою смугою вздовж чорноморського побережжя від устя Дунаю до Дону. Від півночі обмежують його височини Басарабії, Поділля, Подніпров'я й Донеччини. Це, на вигляд, безкрая, легко хвиляста степова рівнина. Її прорізають, перед самим її гирлом великі ріки України: **Дністер, Південний Буг, Дніпро, П. Дінець** та багато менших, усі із своїми плавнями та лиманами. Багато глибоких балок прорізує рівненський степ, засіяний високими могилами.

Триста років тому були чорноморські степи майже безлюдні, — кочували по них тільки татари. Вже пізніше, після скасування Січі в 1775 р. рушило українське населення такими великими громадами в родючі степи, що хоч московський уряд поселив тут багато болгар, сербів, молдаван, німців, москалів, то таки ці степи стали знову українською землею.

Тут зустрічаються різні способи будування хат, властиві тим околицям, звідки прибули поселенці; так само з одягом населення. Селища творилися там, де була вода, головніші шляхи, копальні-шахти тощо.

Населення чорноморської низини живе не тільки з хліборобства і скотарства, але також і з гірництва, промислу, торгівлі, мореплавання, рибальства. Тому то виросло на чорноморській низині — найбільше ж на морському побережжі — багато новітніх міст, що дуже швидко розвиваються.

По степу сіяли і сіють найбільше пшениці й ячменю, а тепер розводять і бавовник та розбудовують промисловість, що використовує багаті тут підземні копалини.

Чорноморська низина обіймає південну частину Басарабії, цілу Херсонщину і майже цілу Катеринославщину, Таврію без Криму й частини донської козачої землі.

На Херсонщині, лівобіч Дністра, лежать торговельні міста й пристані Дубосари й Тираспіль над морем. Недалеко Дніпрового лиману розташована найбільша українська морська пристань **Одеса**, нині столиця Одеської області. Історичні документи кажуть, що на місці сьогоденньої Одеси в 1415 році було поселення Качибей або Хаджибей чи Гаджибей. Під час другої російсько-турецької війни (1787—1791) українські козаки під командою отамана А. Головатого та І. Чепіги заволоділи фортецю і поселенням Хаджибей. В 1794 році тут почали будувати чорноморську пристань для торгівлі і військових потреб. Пристань назвали Одеса, на пам'ятку, що ніби тут колись була грецька колонія Одессос. Першими жителями міста були українські селяни, що прийшли з різних земель України на роботи. Скоро Одеса

Одеса. На розі вулиці Дерибасівської.

стала головним осередком експорту хліба. Скількисть населення скоро зростала і вже в 1803 році тут було 9 тисяч населення, в 1858 році 104 тисячі, а в 1892 році 340 тисяч. Отже за неповних сто років населення збільшилося на 330 тисяч душ. Нині Одеса має 600 тисяч населення. Сьогодні в Одесі працюють різні заводи, як автоскладальний, кабельний, поліграфічний та сільськогосподарських машин, кінофільмових апаратів, фрезерувальні верстати та ін. Так само працює тут

Одеса. Театр опери і балету.

Миколаїв, одна з кращих вулиць міста.

легка промисловість — суконні, кравецькі, взуттєві фабрики, харчові підприємства, млини, виноробні, робоконсервні тощо.

В 19 столітті в Одесі жили і вчили в гімназіях: член Кирило-методіївського братства **М. Гулак**, поет, перекладач і композитор **П. Нішинський**, бібліограф **М. Комаров**, якого тут відвідував Іван Франко, Леся Українка тут лікувалась, і М. Коцюбинський.

Миколаїв. При впадінні Південного Буга в Чорне море, в лимані розташована друга чорноморська пристань України Миколаїв, столиця однойменної області. В 1788 році тут збудували кораблебудівельню (верф) і місто, яке назвали Миколаїв. Місто і порт почали сильно розростатися аж у 19 столітті і стали визначним кораблебудівельним центром та експортним осередком хліба. Сьогодні тут і далі осередок корабельного будівництва, а крім того тут є багато інших заводів і фабрик, як чавуноливарний, інструментовий, скляний, взуттєвий, трикотажний, шкіряний і панчішний. Місто має 206 тисяч населення.

Там, де Дніпро вливається у свій лиман, знаходиться третя велика морська пристань України — **Херсон**, із значним фабричним промислом. Гирла Дніпрового лиману боронять дві морські твердині: **Очаків** і **Кінбурн**.

Херсон. Херсонщина або херсонська низина взяла свою назву від міста Херсону, що розташоване в степовій смузі південної України, на правому березі Дніпра. Місто було засноване в 1778 р. як твердиня

Херсон, міський проспект.

для оборони проти татар і турків. Тут була теж будівельня кораблів, так звана верф. Перші судна цієї фабрики були спущені на воду в 1783 р. На початку 20 ст. Херсон набув значення великого порту для експорту хліба та сільсько-господарських продуктів, а крім того став центром торговельного кораблебудування. Сучасний Херсон є столицею області і великим індустріальним центром, де працюють заводи, що виробляють комбайни, танкери, генератори, льокомотиви, пересувні електростанції тощо. Є тут теж і легка промисловість; прядильно-ткацька фабрика, консервний завод рибних, м'ясних і овочевих консерв.

Запоріжжям називається здавна та частина чорноморської низини, що лежить обабіч Дніпра, між Півд. Бугом і Калміюсом та Озівським морем, де були давні землі Запорозької Січі й її паланок.

Сьогодні це великий промисловий осередок України з кількома великими промисловими містами, з яких одне і називається **Запоріжжя**. Це колишнє поселення Олександрівськ, що постало разом із твердинею тієї ж назви в 1770 році. Першими жителями Олександрівська були військові поселенці, що служили в твердині, або ті, що відбували тут заслання, та рештки запорожців. Основним заняттям жителів було землеробство і тваринництво, а також рибальство і ловецтво. Деякі багаті міщани займалися чумакуванням. Згодом Олександрівське стало

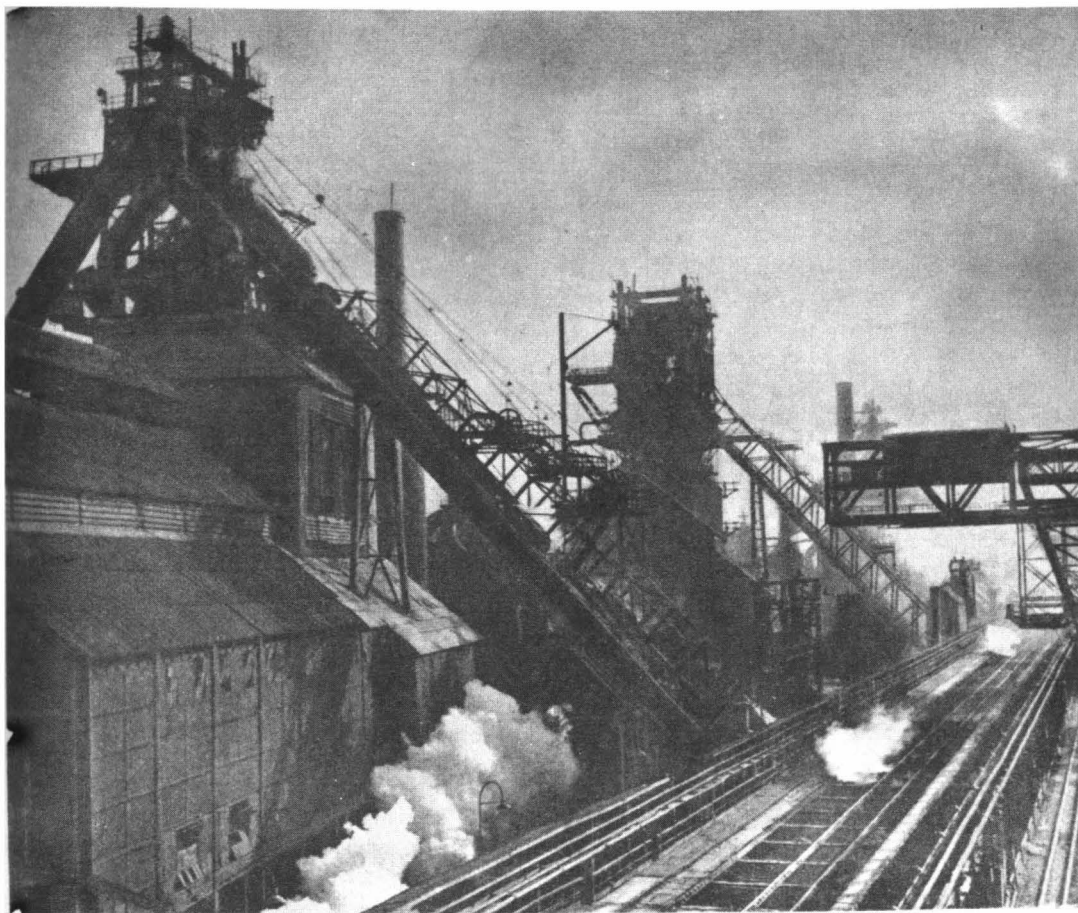
Запоріжжя, одне з найбільших промислових міст України.

торговельним центром з уваги на своє положення. Олександрівські ярмарки притягали купців з усіх сторін. Люди з Правобережжя і Полісся продавали тут свої дерев'яні вироби, з Криму надходило вино, шерсть, сап'янцеві шкіряні вироби та інше.

Коли центр важкої промисловості царської Росії перемістився з Уралу на Південь України — в Донецький кряж та Криворіжчину, де були зосереджені великі родовища заліза, вугілля і марганцю, Олександрівськ розвинувся в велике промислове місто. За переписом з 1897 року в місті було лише 30 промислових підприємств, а з початком 19 ст. було вже близько 60 заводів і майстерень. В 20 роках нашого століття Олександрівськ перейменували, як місце зв'язане з запорозьким козацтвом, на Запоріжжя. В 1927 році тут збудовано велику водну електричну станцію (електривню), що називається „Дніпрогес“ — Дніпровська гідроелектрична станція — яка дає Україні електричну енергію.

Сьогодні Запоріжжя обласний осередок і велике промислове місто, широко розбудоване, місто енергетики й металю, яке постачає машинобудівельним заводам чавун і сталь. Окрім того тут розвивається металургійна і машинобудівельна промисловість, а також харчова: м'ясна, молочна, мучна, олійна, консервна та інші.

На терені Запорізької області, тобто на тому терені, який колись називали Запоріжжям, знаходиться острів Хортиця, нижче Дніпрової греблі, між двома руслами Дніпра — Старим і Новим. В літописах є згадка, що в 1103 році наші князі збиралися на цьому острові із своїми військами, щоб у степовому бою розбити половців. Збиралися вони тут і в 1223 році перед битвою з татарами на ріці Калці. У 16

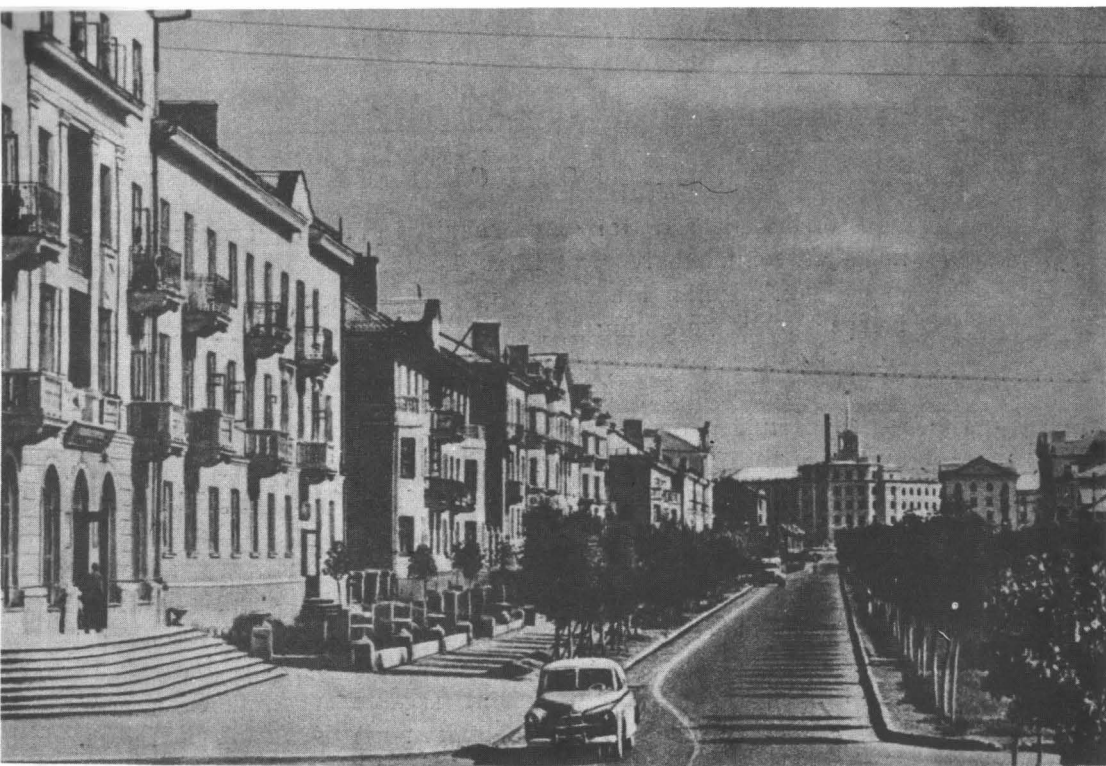

Доменний цех заводу „Запорізька сталь“ в Запоріжжі.

столітті на цьому острові почалася **Запорозька Січ**, осередок спротиву проти татар, турків і поляків. Тепер острів є звичайним поселенням.

Кривий Ріг, це найбільший в Україні і в цілому Сов. Союзі центр залізорудної промисловости. Це місто заснували в 17 столітті запорозькі козаки. В ті часи тут проходив, уздовж правого берега річки Саксагані, так званий **Батуринський шлях**, яким Богдан Хмельницький водив свої війська на Жовті води. Також чумаки, що везли сіль із Криму, їхали цим шляхом, а часом таборували й гайдамаки.

В 1881 році тут постало „Акційне товариство криворізьких залізних рук“, яке почало добувати залізну руду. Існує переказ, що в цьому маловідомому містечку жив якийсь поміщик Поль, що знайшов кусник залізної руди в скелі „Орляче гніздо“. А що він розумівся на ділі, то й удався до багатих людей, щоб дали гроші на видобуток залізної руди. Та вони не дали, тому він звернувся до французів, які справою поцікавились негайно і заснували акційне товариство, яке й почало розробляти руду. Скоро після того місто почало розбудовуватись і збагачуватись. Сьогодні вже не сама місцевина Кривий Ріг, а вся околиця,

Кривий Ріг — центр залізнорудного промислу.

яка називається Криворіжжям, дає залізну руду. Щороку геологи знаходять тут нові родовища. Тільки всі ці багатства української землі не йдуть на добро українського народу, бо все з України забирає для себе большевицька Москва, як і перед тим забирала царська Москва.

Маріюпіль, сьогодні Жданов, це велике портове місто на Озівському морі. Звідси вивозять вугілля, металъ, зерно, сіль, а привозять марганцеву руду з чорноморського порту та інші вантажі. В другому порті цього міста — в Ново-Озівському, біля самого гирла річки Кальміус, розвантажують залізну руду з Керчі.

Місто Маріюпіль відоме як значний промисловий осередок ще з кінця 19 століття а в 30-х роках 20 ст. тут постав новий металургійний завод, який є в Україні сьогодні найбільший. Є в місті ще й інші підприємства: трубопрокатний завод, що виробляє труби (рури) для нафтових промислів, радіаторний, що виробляє радіатори для авт і тракторів, консервний завод, що виробляє риби й овочеві консерви, та деякі фабрики, як нпр. сітков'язальна, панчішна, швейна макаронна тощо.

Дніпропетровськ (колишній Катеринослав), одне з найбільших промислових міст України. П'єстало воно під кінець 18 століття, ок. 1783 року, спочатку на лівому березі Дніпра, на річці Кільчені, а потім, від 1787 року, на вищому правому березі. Місто розвивалося зразу

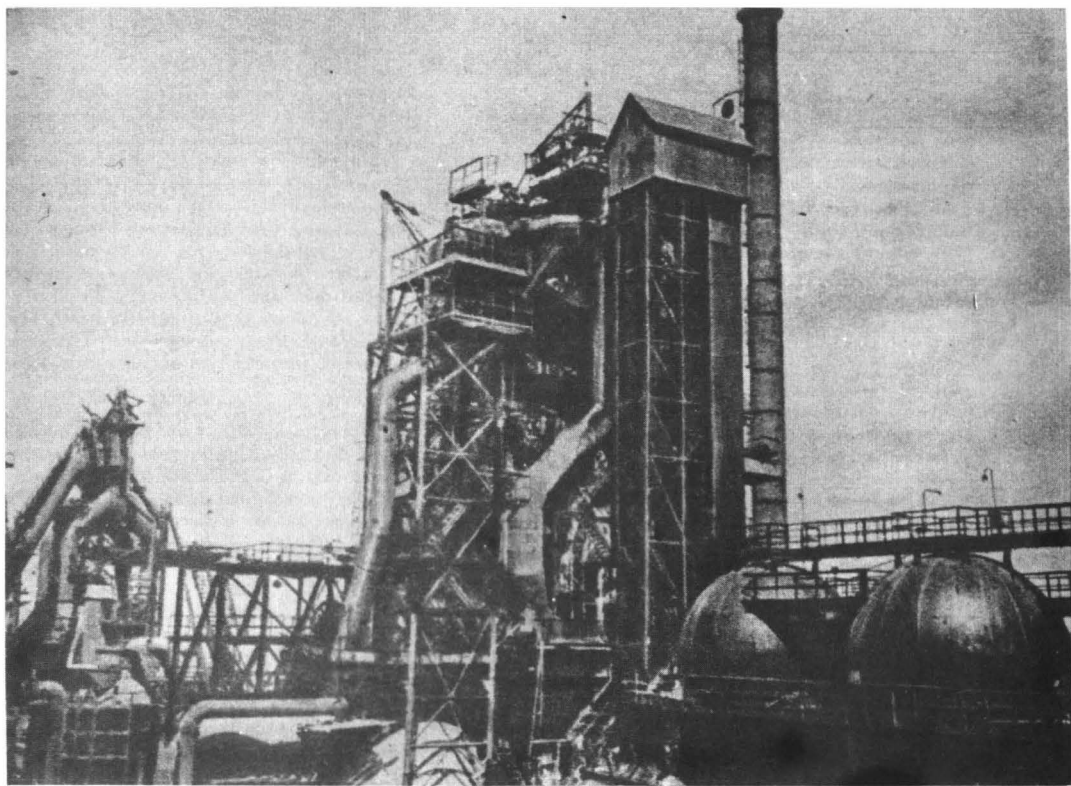

Дніпропетровськ, одне з найбільших промислових міст України.

помалу. За яких 70 років воно мало заледве 19 тисяч населення. Сильніший розвиток почався з року 1884, коли через місто проведено залізницю, яка пов'язувала Донбас із Кривим Рогом. Розташований у центрі великих родовищ вугілля й залізної руди, Катеринослав став незабаром важливим центром металургійної промисловости. В 1887 р. тут пущено в рух першу доменну піч Олександрівського заводу, збудованого Брянським акційним товариством. Розвиток промисловости спричинив зріст населення міста, так що вже в 1898 році, отже за нецілих сорок років від заснування, Катеринослав налічував 121 тисяч душ. Сьогодні це місто має понад пів мільйона населення (576 тис). Воно стало великим індустріальним містом України з найбільшим на всю Україну, а навіть на весь Советський Союз, металургійним заводом, якого окремі цехи розрослися в окремі підприємства. Крім того Дніпропетровськ є одним із найбільших річкових портів на Дніпрі та транспортним вузлом. Тут є п'ять залізничних станцій і дві річкові пристані, які разом із шосейними дорогами зв'язують місто із Запоріжжям, Нікополем, Дніпродзержинськом та іншими.

З культурних установ тут є кілька інститутів, як гірничий, хіміко-технологічний, інженерно-будівельний та транспортний, а також університет, медичний, педагогічний, сільськогосподарський та фармацевтичний інститути.

Все це створив собі український нарід важкою працею, з якої однаке користує він сам небагато, бо всі ці культурні й господарські надбання використовує Москва для своїх імперіялістичних цілей. В усіх цих школах Дніпропетровська української мови не чути, тільки московську, бо українська мова призначена хіба тільки для колгоспів, а в містах усюди панує мова московська.

Загальний вигляд доменної печі в Дніпропетровську.

Дніпропетровськ є центром області тієї ж назви і центром економічного адміністративного району, якого основою економіки є чорна металургія.

З інших міст Запорізької низини треба згадати **Кам'янське** нині **Дніпродзержинськ**, 63 тис. населення, центр металургії, машинобудування й хемії. Тут є найбільший у Сов. Союзі доменний цех, коксо-хемічні вагонобудівні, цементні та інші заводи.

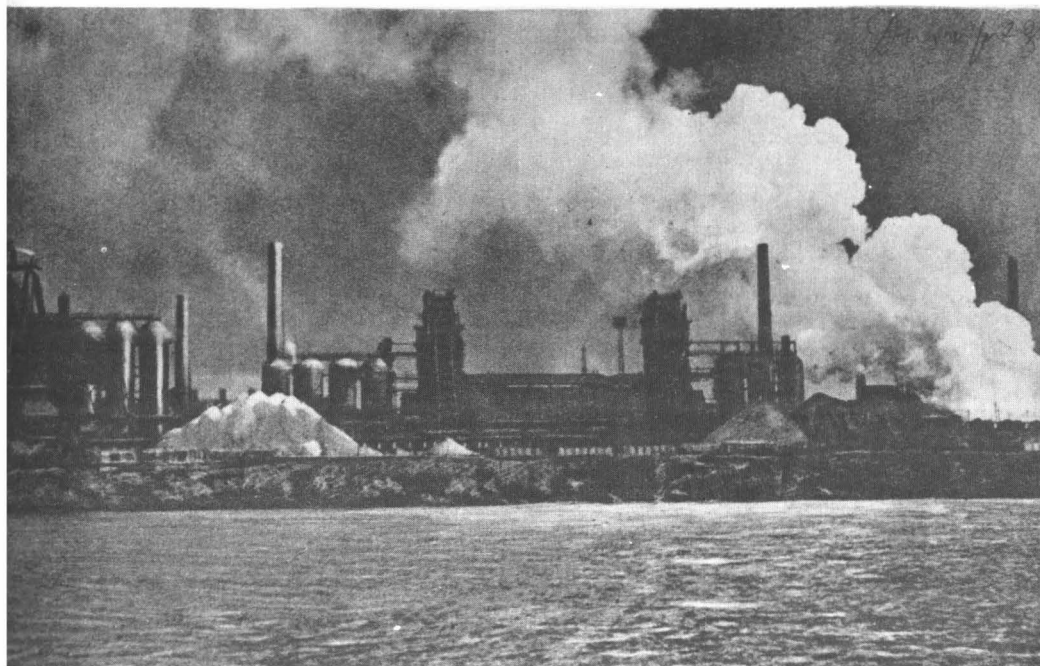
Ще інше місто Запорізької низини — **Новомосковське**, значний промисловий осередок, що виріс із села Новоселиці при впаді річки Кільчені в Самару. Околиці Новомосковська дуже мальовничі, а з пам'ятників старовини на особливу увагу заслуговує дерев'яна дев'ятибанна церква, збудована без одніського цвяха за проектом місцевого архітекта-самоука **Якимом Погребняком**. Сьогодні в місті працюють підприємства металообробної, будівельної і харчової промисловости.

Мелітопіль. На цій же Запорізькій низині маємо ще гарне місто Мелітополь, де колись були скитські поселення. Про це свідчать археологічні розкопки, які виявили різні речі домашнього вжитку скитів, що жили тут у VI—III століттях перед Христом. На початку 19 століття тут було невелике селище Ново-Олександрівське, яке в 1842 р. було перетворене на повітове місто Мелітополь. Тепер воно один із промислових центрів, де працюють компресорний, дизельний, верстатобуді-

Дерев'яна церква в Новомосковську.

Доменний цех металургійного заводу в Кам'янську (тепер Дніпродзержинськ)

вельний, консервний і бавовняний заводи. На околицях міста багато садів, виноградників і баштанів, де вирощують кавуни.

Херсонес, це місто--музей. Засноване воно в V столітті перед Христом. Колись, в сиву давнину, Херсонес був торговим містом і мав велике значення для всієї старовинної Скитії. Старовинні греки привозили сюди хліб, шкіру, мед, віск, закуплені у скитів, що заселяли тоді Тавриду, а потім перевозили в Грецію. На початку нашої ери Херсонес завоювали римляни, а потім греки, а далі генуенці. Вкінці 9 століття Херсонес завоював князь Володимир, але довго його не тримав і віддав грекам. В 15 столітті Херсонес узяли турки, які й довели сильне колись торгове місто до упадку, бо жителі втікали з міста, а мури розваливалися. Сьогодні вся територія Херсонесу стала заповідником херсонського історико-археологічного музею. Тут можна побачити мури, якими було оточене місто, рештки оборонних башт, міські вулиці з фундаментами будинків, стіни християнських храмів тощо.

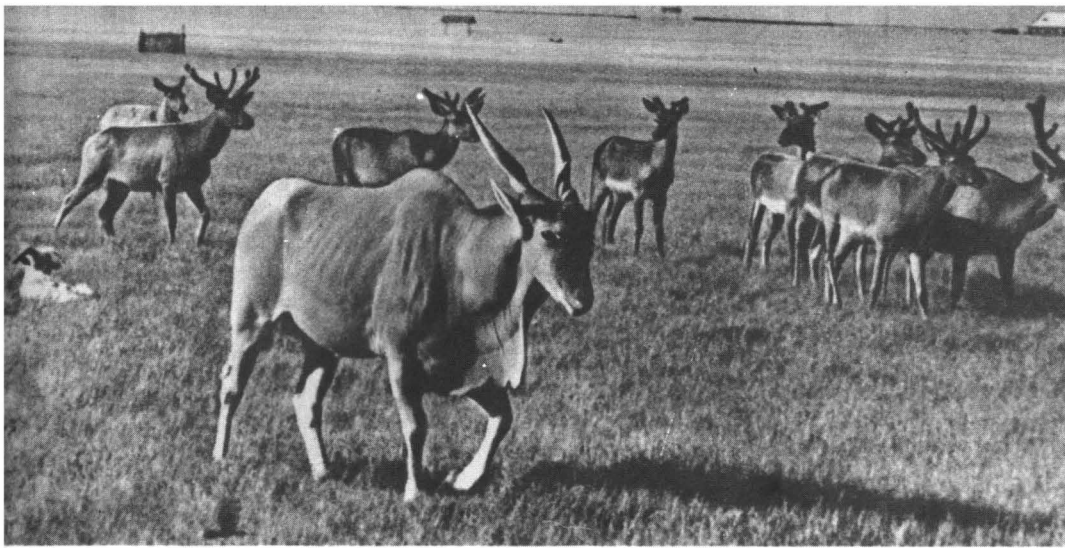
Кахівка. За яких 80 кілометрів від Херсону на лівому березі Дніпра розташоване місто Кахівка, заснована ще в 17 столітті на місці колишнього татарського укріплення Іслам-Кермен. Свого часу Кахівка була осередком найму робітних сил для колоністів і поміщиків.

Недалеко Кахівки недавно збудували на Дніпрі другу греблю й електривню, а коло неї виросло і місто **Нова Кахівка**, що стало великим портом на Дніпрі. Увесь простір над Дніпром від Нової Кахівки аж до Запоріжжя залила вода і так постало так зване „Кахівське море“, в сім разів більше від такого ж озера біля Дніпрельстану.

Асканія Нова. Серед херсонських степів, за яких 100 кілометрів від міста Херсону розкинувся величезний ліс-заповідник „Асканія

Недалеко греблі постало місто Нова Кахівка.

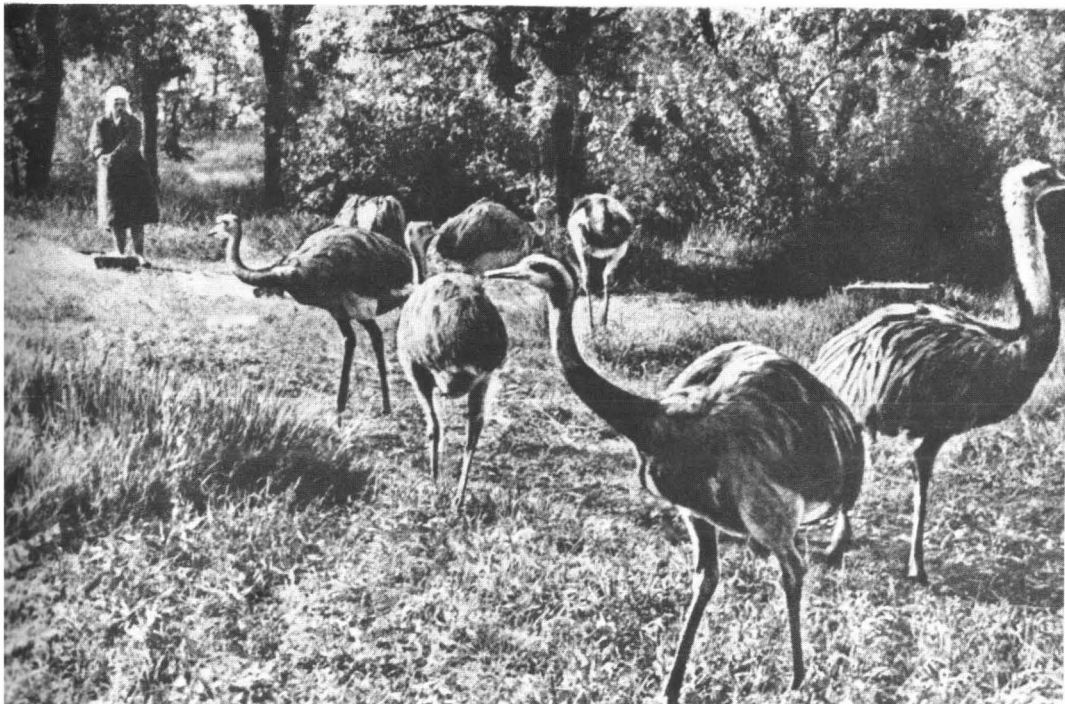

Асканія-Нова. Олені-марали і антилопи-канни в зоопарку заповідника.

Нова“, де зібрано рідкісні птахи, тварини й рослини з усього майже світу. Тут живуть бізони, зубробізони, лями зебри, антильопи, страуси (струсі), пави, фазани, папуги, чорні лебеді та багато інших. Крім того тут є ботанічний парк, в якому росте около 13 тисяч різноманітних дерев та унікальних рослин. В цьому заповіднику виростили нову породу так званих „тонкорунних“ асканійських овець.

— 173 —

Страусі-нанду в заповіднику Асканія-Нова.

СЛОБОЖАНЩИНА

Слобожанщина або Слобідська Україна, простягається довжезною смугою на сході й північному сході від Гетьманщини.

Слобожанщина — це перша з пограничних земель України від сторони Московщини. Вона теж споконвіку українська земля, але під час татарського лихоліття вона була частинно запустіла. Наново вона заселилася українцями по Хмельниччині, за часів руїни. Тоді нарід утікав з Правобережжя на Лівобережжя і заселяв слободами великий шмат землі, що від того й назвався Слобідською Україною. Тут, на пограниччі, примішалося до українців трохи московських поселенців, що живуть переважно в своїх окремих селах.

Слобожанщина — це плоска височина, невисока, що поволенки підноситься до сходу. Краєвиди такі самі як на Гетьманщині, тільки річні долини трохи глибші, праві береги вищі. Підсоння тут холодніше, зими гостріші як у всій Україні. Лісу є трохи в північній Слобожанщині; всюди інде переважає степ. Земля дуже родюча, хліборобство, городництво й садівництво гарно розвинені, домашній промисл був значний. Українське населення Слобожанщини вбранням, будинками, мовою таке саме майже як наддніпрянці.

У самому західному кутку Слобідської України лежить старовинний княжий город **Путивль**. **Білопіль** і **Суджа** торгували збіжжям, медом і садовою. **Миропіль** був у давнину центром шевського ремесла. **Суми**, значне місто, мало фабрики цукру і великі ярмарки; **Лебедин** вів значну торгівлю збіжжям. В **Охтирці** й **Богодухові** гарно розвивалося садівництво, в Охтирці також і промисл.

ХАРКІВ

Найбільше місто Слобожанщини, це Харків, заснований в середині 17 століття, понад триста років тому (1656). В той час він був невеликим військово-оборонним місцем, заселеним перш за все вояками, що відряджені були сюди відбивати наскоки ворогів. Але тут уже й раніше були поселенці, тому тут і збудовано кріпость, щоб охороняти їх. Назва міста, як каже переказ, пішла від першого поселенця хутора на території Харкова Харка (Харитона), але деякі документи кажуть, що тут пливе річка, яка вже раніше називалася Харковом, тому найбільше правдоподібно, що від неї і пішла назва міста.

З 18 століття в Харкові почала розвиватись реміснича промисловість. Ремісники кожної спеціальности поселювалися на окремих вулицях і провулках, від чого ті вулиці одержували назви, нпр. Чоботарська, Смолярська, Римарська, Слюсарська, Столярська ітп. В 1837 році в Харкові було вже 293 ремісничі майстерні, яких вироби розходилися далеко поза Харків. В 1905 році гурт освічених громадян заснував тут університет, який став потім центром поширення науки й куль-

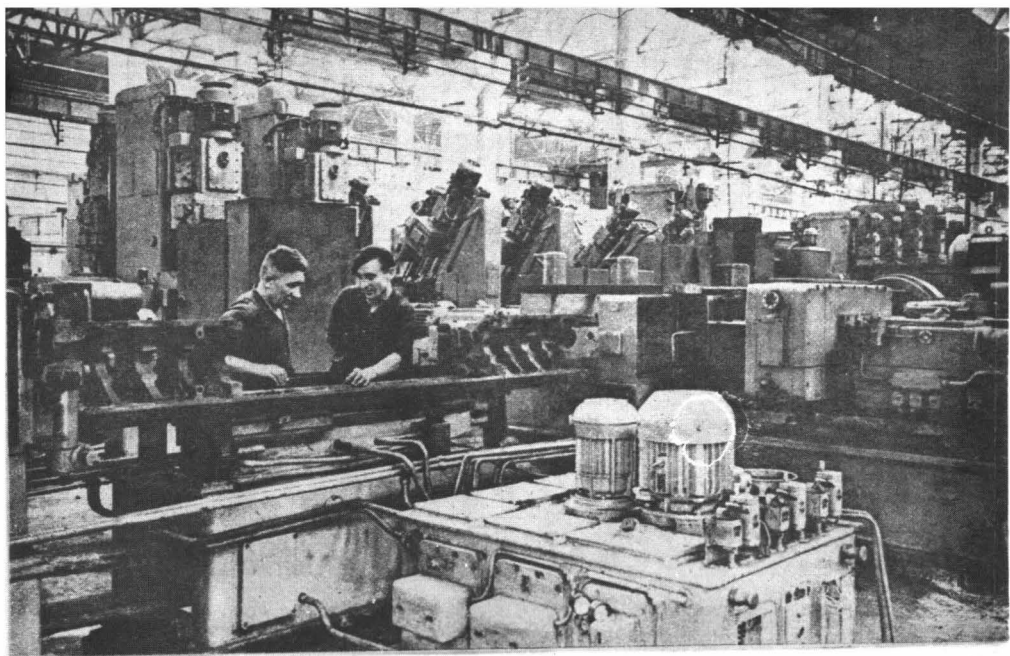

арків. Модерні будинки в місті.

— 175 —

Харків. Центральна площа.

Харківський завод сільськогосподарського машинобудування.

тури. Це був перший університет в Україні і другий у всій російській імперії. В 1839 році при цьому університеті засновано ветеринарну школу, а в 1885 технологічний інститут, який готував інженерів для Донецько-Криворізького промислового району. Помалу Харків став одним з найбільших індустріальних міст України. Сьогодні тут працює багато фабрик, заводів і комбінатів, як от заводи сільськогосподарських, транспортних та інших машин, гірничого устаткування, електромеханіки, хемічної промисловости, будівельної індустрії тощо. Окрім того існує тут і легка промисловість: харчова, поліграфічна, текстильна й інші.

З культурних установ у Харкові привертає увагу згадуваний уже Харківський університет, якому большевики безпідставно присвоїли назву Горького, з 57 науково-дослідними інститутами, Драматичний

— 176 —

Один з цехів Харківського тракторного заводу.

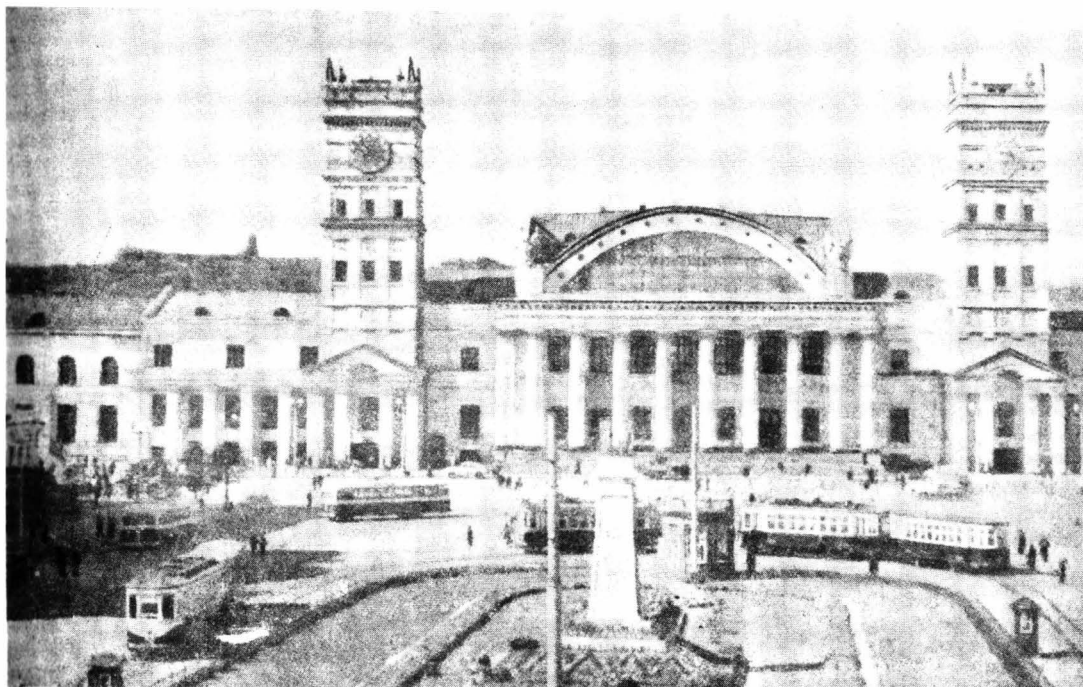
театр ім. Т. Шевченка, театр опери й балету ім М. Лисенка, музей образотворчого мистецтва та деякі інші.

В Харкові в різний час жили визначні українські діячі науки, літератури й мистецтва, між ними такі, як **Григорій Сковорода**, **Семен Климовський**, **Григорій Квітка-Основ'яненко**, який усе своє життя провів у Харкові і брав участь у заснуванні першого Харківського театру, а потім був його директором, учений мовознавець **Олександр Потебня** та багато інших діячів. Тут виходили теж перші українські журнали й альманахи, як нпр. „Харковский Демокрит“ (1916), „Украинский вестник“, „Украинский журнал“ (1824), „Український альманах“, „Утренняя звезда“ (1939), в якому друкувалися твори тодішніх українських поетів і письменників.

Харків став великим осередком промисловости України, головню, завдяки своєму географічному положенню. Лежить він на перехресті міжнародних шляхів, що пробігають від сходу на захід, із півдня на північ, при чому він безпосередно сусідує з Донецьким басейном, тим велетенським осередком української металургії. Харків молоде місто; воно за відносно короткий час свого існування витворило завдяки своєму університетові дуже гарні національно-культурні традиції. Харків є також осідком багатьох інших наукових установ, широко розвиненого шкільництва, театру й опери. Тому вплив його сягає тепер далеко поза межі Слобожанщини.

Недалеко від Харкова лежить **Білгород** і **Короча**, **Чугуїв** і **Вовчанське**, **Оскол** і **Валуки**. В **Куп'янському** сходяться важні залізничні шляхи. В **Бирючі** й **Олексіївці** били багато олії; **Острогозьке** вело тор-

Залізничний двірць у Харкові.

гівлю збіжжям, худобою й рибою; в **Старобільському** були великі ярмарки; **Коротояк** і **Богучар** мали теж розвинену торгівлю. Лівобіч Дону, на межах України лежить велика, більша від багатьох міст, слобода **Бутурлинівка**, де були значні цегельні, гарбарні, кушнірство й шевство. Кілька років тому в Балакнійському районі, поблизу села **Шебелин** відкрито велике родовище природного газу.

Суми, це обласний центр на правому березі ріки Псьол. Заснували його в другій половині 17 ст. селяни і козаки переселенці з Правобережної України. Тоді ця місцевість мала назву „дикого поля“ настільки вона була спустошена ворогами-наїздниками. Сьогодні це невелике промислове місто, де працює завод, що виробляє апаратуру для хемічної і вугільної промисловости, зокрема сильні компресори високого тиснення. Є тут також кілька фабрик: взуттєва, текстильна, кравецька, цегельна, ремонтний завод і рафінерія цукру.

З пам'ятників культури привертає увагу збудований у минулому столітті Преображенський собор. З культурних установ — вартий уваги мистецький музей, в якому зібрана велика колекція мистецьких творів.

Путивль — старовинне місто нашої батьківщини, оспіване в „Слові о полку Ігореві“. Звідси навесні 1185 року Новгород-Сіверський князь Ігор вирушив на чолі своєї дружини на половців. Потім на мурах Путивля його жінка Ярославна оплакувала свого князя, коли він попав у половецький полон.

Суми, одна з головних вулиць міста.

КРИМ

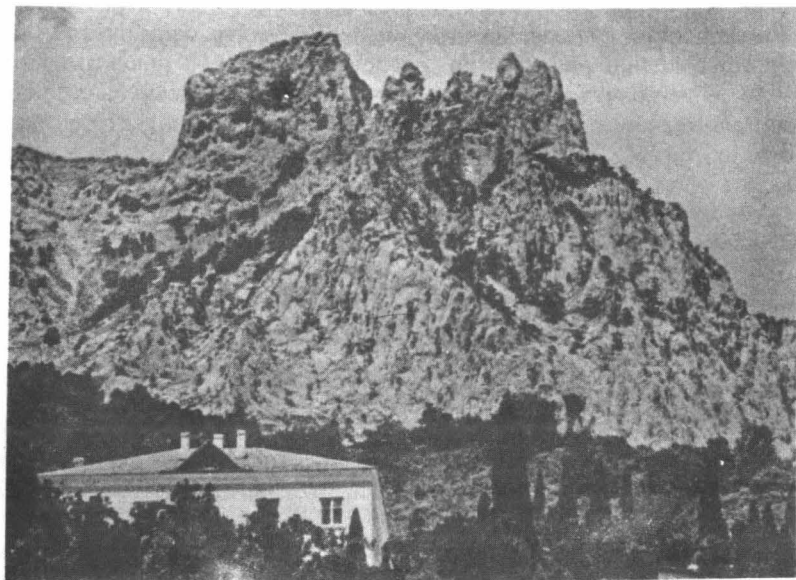
Далеко в море заходить найпівденніша частина України, одна з найкращих у світі, **Кримський півострів**, де поєднання сонця, моря і гір утворило цілющий клімат. Багата і мальовнича природа України на заході України, в Прикарпатті, в Карпатах і в Закарпаттю.

Крим був колись осідком постійних ворогів України — кримських татар. Та коло півтора століття тому відносини цілком змінилися. Багато татар переселилося в Туреччину а ті, що залишилися, перемінились в мирних хліборобів, скотарів, садівників. На місце татар прибуло багато українських селян-хліборобів і поселилося тут великими селами і хуторами. Тому на Кримі можна стрінути побіч татарських містечок з їх мечетами, побіч зрусіфікованих міст, правдиву Україну з її народом, селами, хуторами й культурою.

Північну частину кримського півострова вкриває степ, рівний наче стіл, з численними могилами й солончаками. В південнім напрямку степ підноситься поволі узгір'ями; над самим берегом моря стоять невеликі, до 1500 метрів високі, **Кримські гори**, зложені з вапнянку, вкриті на нижніх схилах листяними лісами, а на вищих — чатинними. Вище чатинних лісів є пасовища. Ці гори (по татарському Яйла) спадають до моря стрімкими кручами й творять чудові краєвиди. Підсоння тут лагідне. Багато недужих людей приїжджає сюди щороку лікуватися. Рослинність тут буйна; можна тут плекати всякі південні рослини й виноград та цитрини.

Місто **имферопіль** положене недалеко давньої столиці крим-

Кримські гори. Вид на гору Ай-Петрі.

Симферопіль, вулиця Пушкіна.

ських ханів **Бахчисаряю**. Над гарною затою лежить велика воєнна пристань **Севастопіль**. Коло **Евпаторії** (Давнішого Козло́ва) добувають багато соли з лиманів і озер.

Симферопіль, головне місто Кримської області, розташоване на схилах гір в долині ріки Салгир. Засноване яких 170 років тому на місці, де було колись старовинне місто Неаполь Скитський, столиця великої держави скитів, які жили на наших землях і яких дехто уважає нашими предками. На початку нашої ери на Кримському півострові жили вже слов'янські племена, які до VI віку розселилися були по всьому побережжі півострова. Вони вели велику торгівлю із середземноморськими країнами.

В 13 ст. Крим завоювали татари, що заснували тут своє ханство. В 15 ст. завоювали його турки, а в 1783 р. москолі.

Цікаве тут є так зване „Симферопольське море“, величезний збірник води, якою зрошують лани. В місті є промислові підприємства, як машинобудівний і електромеханічний заводи та легка й харчова промисловість.

Теодосія. Найбільша торговельна пристань Криму це Теодосія (Феодосія), яка колись називалась Кафою, на південному березі Криму. Постала вона ще в VI ст. перед Христом як грецька колонія. Місто переходило в своїй історії з рук до рук, від одних загарбників до інших. В 14 столітті з'явилися тут генуезці (генуенці) і від тоді місто стало центром кримської території. Теодосія була укріплена великими

мурами й баштами, які збереглися досьогодні. У 15 ст. генуєнців вигнали звідси турки (1475), в потім турків москалі (1783).

На південному березі найвизначніше купелеве місто — Ялта.

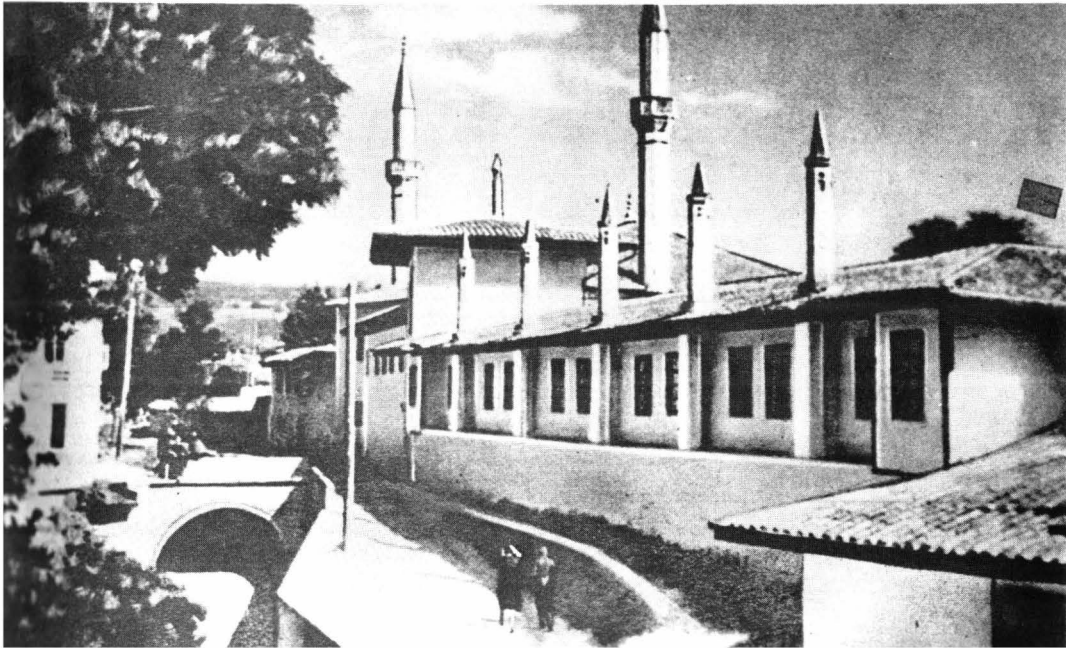
Ялта має теплий морський клімат, багато сонця, зелені й лікувальні властивості, тому воно й стало курортом. Якийсь час тут лікувалася поетка Леся Українка, перебував Михайло Коцюбинський і Степан Руданський.

Недалеко Ялти розташований на березі Чорного моря один з найстаріших ботанічних садів так званий „Микитинський ботанічний сад“, заснований 1812 року. В цьому саду є дослідно-ботанічний парк, що налічує 1000 видів дерево-кущових порід. Тут вирощували нові породи овочевих дерев та ягідних кущів. Звідси розходяться щепи різних дерев і кущів по всій Україні.

Над Керченською протокою стоїть місто-пристань **Керч**, що належить до найстародавніших міст Криму. В VI ст. до Христа тут була грецька колонія **Пантикапея**. Тепер Керч промисловий осередок Криму, де працюють залізнорудний комбінат, судноремонтний, черепичний і гіпсовий заводи. Крім того Керч є центром реболовної і рибообробної промисловости Криму. Окремої уваги Керч заслуговує ще й тим, що тут збудований величезний пором, який переправляє залізницю найкоротшим шляхом на другий берег, через так звану Керченську протоку, з Криму на Півкавказзя. Цим способом шлях від Симферополя до Сочі скоротився на яких тисячу кілометрів.

Бахчисарай — колишня столиць кримсько-татарських ханів. Тут зберігся ханський палац, що є цікавим історико-архітектурним пам'ятником. Тепер тут розміщений історико-археологічний музей, який завідує теж чотирнадцятьма печерними містами.

Колишній ханський палац в Бахчисарай. Тепер тут історико-археологічний музей

Нині Бахчисарай є осередком сільськогосподарського району, славного великими й багатими садами. Тут працює етероолійний комбінат, що з квітів троянди, левандишалвії та інших етероносних рослин виробляє етерні олії.

В горах цього району, на висоті 576 метрів, знаходиться Кримська астрофізична обсерваторія Академії Наук. В одній із башт мав би бути встановлений ніби найсильніший в ССРС сонячний телескоп.

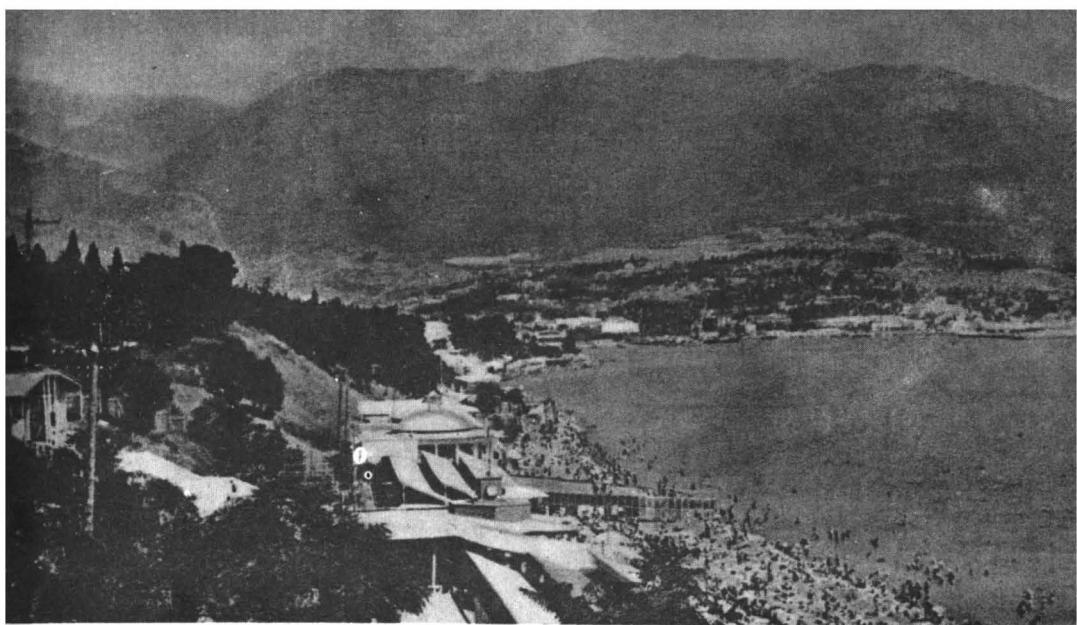
На південному березі Криму є кілька курортних і купелевих місцевостей, з яких найкращі **Ялта, Сімеїз, Алупка, Місхор, Кореїз, Гурзуф, Алушта, Судак та інші**. В Ялті жив свого часу **Степан Руданський, Михайло Коцюбинський** і лікувалася **Леся Українка**.

Судак, це одне з найдавніших міст Криму, розташованих на півдорозі між Алуштою і Теодосією. Перша згадка про нього в старовинних літописах відноситься до 9—10 століть. Тоді воно називалося **Су-рож**. Пізніше місто стало значним торговельним осередком Криму. В другій половині 14 століття Судак захопили генуєнці, які побудували тут на високій скелі велику фортецю з дванадцятьма баштами, що збереглися й досі.

Сьогодні Судак — осередок кримського виноградарства, якого плянтації займають досить велику частину всієї площі виноградників південного побережжя Криму.

Судак. На горі руїни генуєнської фортеці.

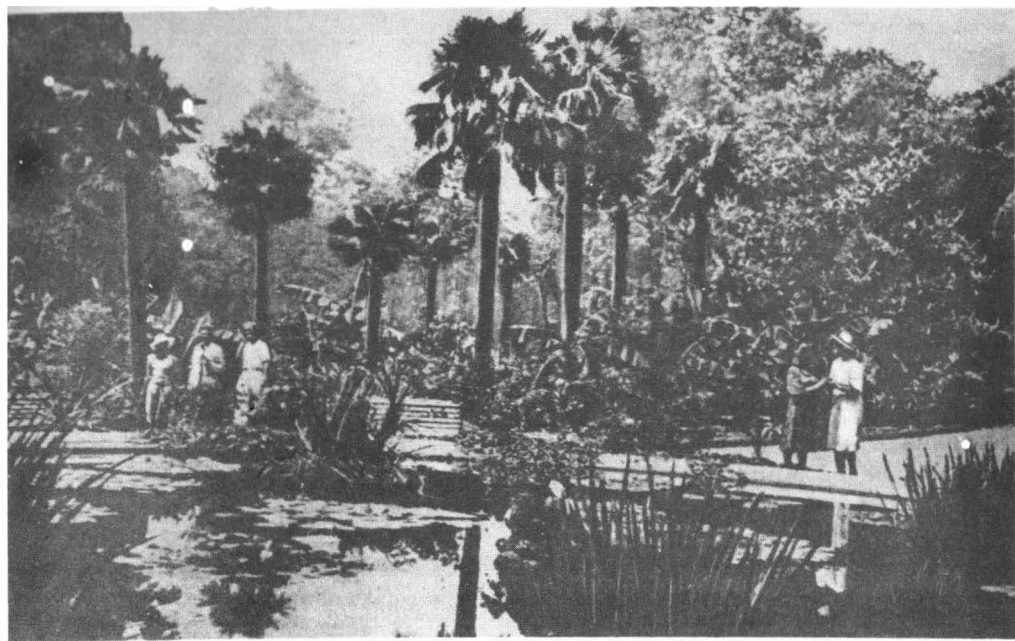

Ялта. Лікувальний пляж.

— 183 —

Санаторія „Україна“ в Місхорі (поблизу Ялти).

Микитинський парк.

— 184 —

Гурзуф. Виноробний комбінат.

ДОНЕЧЧИНА

Дальша гранична земля України від Московщини, це Донецчина. Розмірами вона невелика, але дуже важлива.

Донецчина — це плоска, легко хвиляста височина, окружена низами; простягається вона правобіч річки П. Дінця й переходить на півдні незаметно в чорноморську степову низину. Ніхто тепер не пізнав би, що тут колись, перед мільйонами років, були досить високі гори. Та за мільйони літ кожна скеля звітріє на порошок, а вітер і вода рознесе його по всіх усядах. Тепер з давніх донських гір залишилася тільки невисока гряда, засіяна невеличкими горбами та безліччю могил. Зверху тут звичайний пустий степ, зате внутрі землі лежать **величезні поклади вугілля, заліза, а також міді, ртуті** й інших мінералів.

Добування цих підземних скарбів почалося тільки недавно, в другій половині минулого століття. Тоді теж заселилася Донецчина густіше українським народом, головнo з Гетьманщини й Слобожанщини. Сіл тут небагато, а містечка й міста виростають дуже швидко коло шахт-копалень і фабрик.

Місто **Луганськ**, це одне з найперших і найголовніших міст Донецького басейну, де почалася вугільна і металургійна промисловість України. Історія міста недавня. Починається з 1796 року, коли на березі річки Лугані, біля села Кам'яний Брід, збудовано перший на Україні ливарно-гарматний завод. Сюди сходилися робітники до праці на заводі з усіх кінці України. Вони й були першими поселенцями міста. Навколо заводу поставали теж ремісничі й торговельні заклади. В 1870 р. тут збудували гуральню і пивоварню, а потім залізничні май-

Луганськ. Один з кращих кварталів.

стерні для ремонту паровозів і вагонів. У 1883 році заводське селище разом із селом Кам'яний Брід, що було недалеко, перейменовано в місто Луганськ.

Промисловість в Луганську розвинулася головню вкінці 19 століття, коли через місто провели залізницю. На початку 20 ст. в Луганську було 16 заводів і фабрик та 39 ремісничих підприємств, де працювало около 10 тис. робітників. В 1904 році Луганськ налічував уже 34,222 населення. Тепер у Луганську працює паровозобудівний завод, що випускає тепловози, завод гідничого устаткування, заводи, що виготовляють сталні верстати труби (рури), нафтові двигуни, мартенівські виливниці, радіатори тощо. Є тут і підприємства текстильної, взуттєвої, мебльової та харчової промисловости і будівельних матеріалів.

Алчевськ, нова назва **Ворошиловськ**, це місто металургів, основане 1895 році, коли почалося будівництво металургійного заводу Дюмо біля села Юріївки. Пізніше цей завод перемінився на металургійний кобінат і саме місто розрослося.

Лисичанськ, місто на правому березі Північного Дінця, постало як козацьке містечко „Лисичий байрак“ у 1710 році. В 1721 році тут відкрили поверхневі поклади вугілля, яке почали видобувати для Луганського чавуноливарного заводу. Добуте вугілля перевозили волами на берег Північного Дінця, в районі теперішньої залізничної станції Лисичанськ, тут його вантажили на баржі і буксували до Луганської станиці, а звідти підводами на завод. Нині Лисичанськ важливий пункт у вугільній промисловості Донбасу.

Кадіївка була колись адміністративним центром шахтарських селищ, як Максимівка, Михайлівка, Голубівка, Кам'янка, Алмазна та ін. Місто виросло з невеликого селища біля першої вугільної шахти, збудованої в 1896 року. Тепер Кадіївка один з більших осередків кам'яновугільної промисловости, де працюють такі підприємства, як рудоремонтний, ливарно-механічний шпало-просочувальний та деревооброб-

Шахтарське місто Кадіївка.

ний комбінати з деякими підприємствами легкої і харчової промисловості.

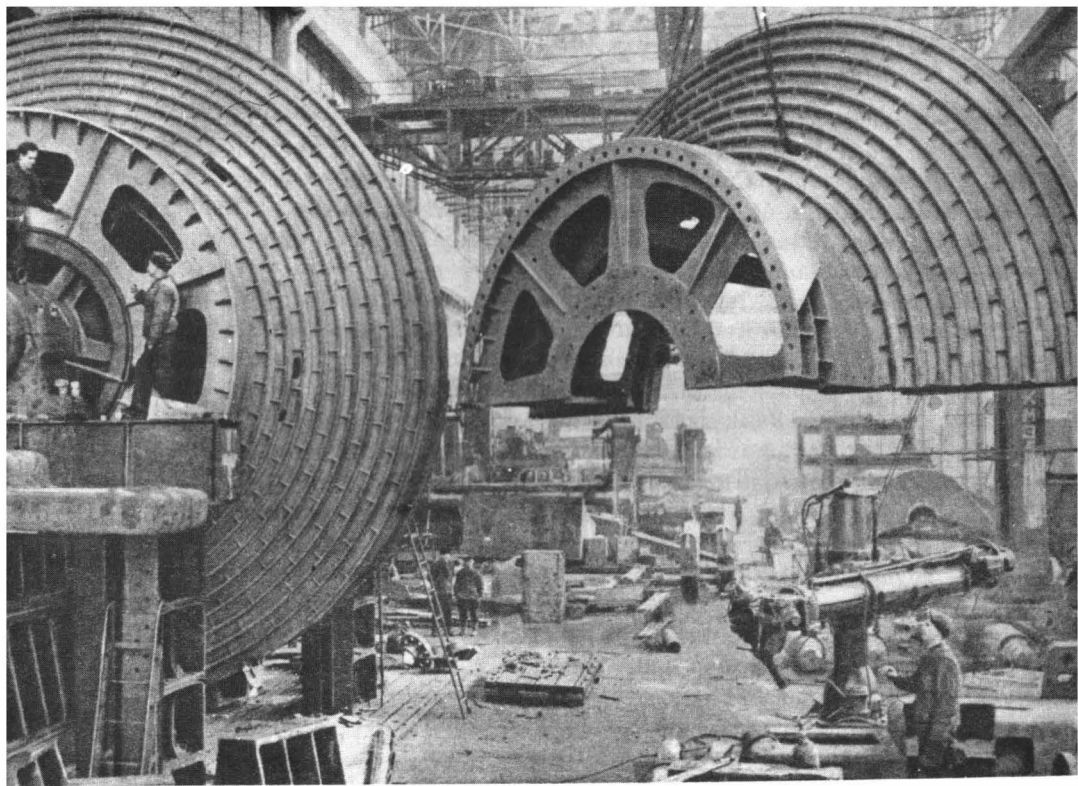
Юзівка, тепер **Сталіно**, обласне місто, що виникло в 1870 році на тому місці, де був степ та великі овечі отари. Від того місцевість і мала назву „Овечий хутір“. На цьому хуторі англійський промисловець **Джемс Джон Юз** збудував на березі річки Калміус перший металургійний завод, навколо якого почали поселятись робітники, і так постало місто. Сьогодні це один з найбільших промислових центрів України, з 625 тисячами мешканців. Місто розкинене по обох боках річки. Найдавнішим промисловим підприємством є власне металургійний завод Юза, який випускає сталь для виробництва всякого рода машин. Поруч з ним розташований коксохімічний завод. Провідна галузь промислу Юзівки — кам'яновугільна, тому тут дуже багато

Краматорськ, це місто важкого машинобудування. Так званий Новокраматорський завод випускає підоймальні машини, вали і колеса водних турбін, багатокубові екскаватори та інше того рода устаткування. Працює тут і металургійний завод, цементний та інші. На увагу заслуговує завод, який використовує кам'яновугільний жужіль і виробляє з нього „мінеральну вату“, яку використовують як ізоляційний матеріал на великих будовах.

Бахмут, тепер **Артемівськ**, місто соляних шахт. Тут добувають сіль ще з 16 століття. Давніше сіль добували виварюванням соляної ропи чи „сировиці“, яку черпали з джерел та колодязів, а потім почали довбати соляні поклади, як вугіль. В 1870 р. тут заклали першу соляну шахту. Соляні шахти мають і ззовні такий самий вигляд як і кам'яновугільні, але підземні їх галереї нагадують казковий льодовий замок. Повітря тут сухе й одностайне цілий рік, так що тут можна навіть закладати санаторії для хворих на легенді, як це деякі вчені

Юзівка. Театральна площа.

Завод підоймальних машин у Краматорську.

— 188 —

Артемівськ. Соляна шахта з електровозом.

й радили робити. Досліди показали, що в Слов'янсько-Артемівській улоговині на різних глибинах залягають дев'ять шарів соли глибини сто до двісті метрів.

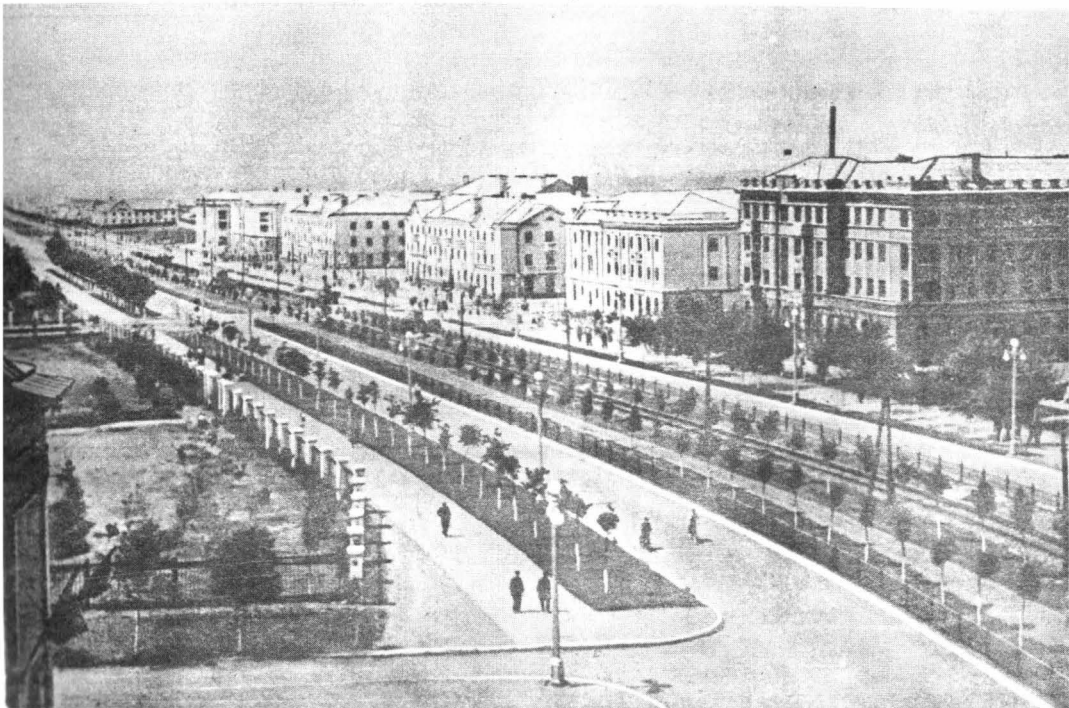
Сьогодні в Бахмуті, чи там Артемівську, працює завод шампанських вин під землею, в колишніх копальнях гіпсу, на глибині 70 метрів. Це тому, що тут впродовж цілого року зберігається однакова температура, сприятлива для трирічного визрівання шампанського вина.

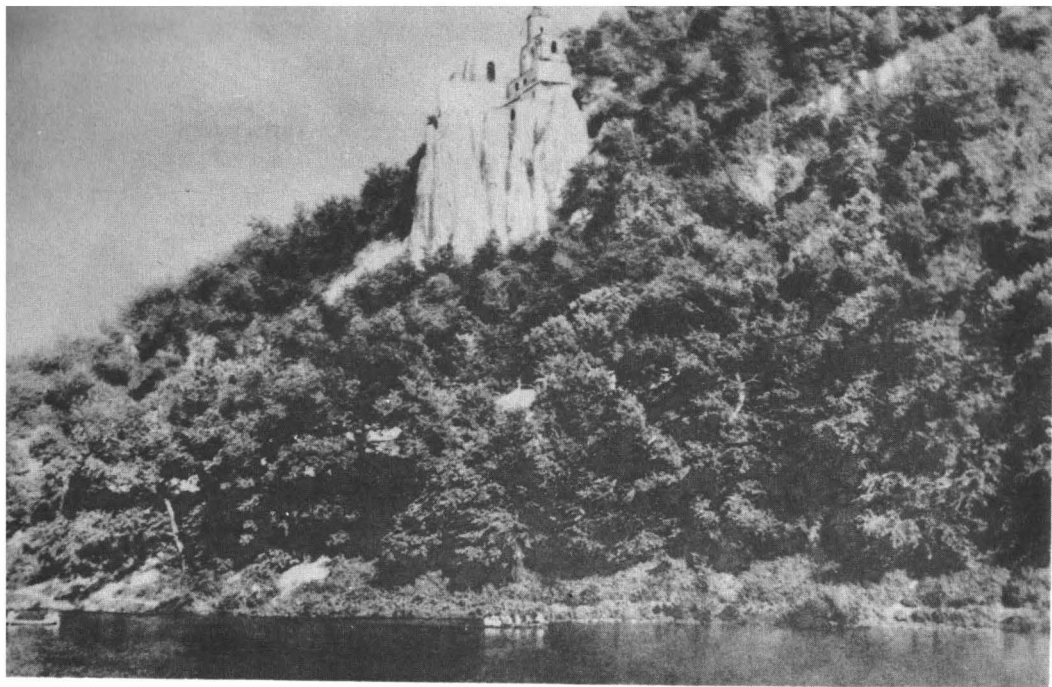
Макіївка, один із молодших індустріальних центрів Донецького басейну, сьогодні налічує 300 тис. жителів. Тут працюють заводи металургійний, трбболиварний, коксохімічний та ін. Макіївка помітна ще й тим, що тут постав перший і єдиний в Європі науково-дослідний інститут безпеки в праці в гірничій промисловості.

Горлівка, один з найбільших промислових центрів Донецького басейну, з населенням 240 тисяч душ, основана в 1867 році. В місті і на околицях працюють механізовані вугільні шахти, машинобудівний завод і азотно-туковий комбінат. Горлівка цікава ще й тим, що вона вся в зелені.

Святогорськ згадується в книзі австрійського посла при Московському дворі Гербершттайна „О Московии“, написаній 1526 року. В інших джерелах перша згадка про Святі Гори належать до 1541 року, а в документах 1624 говориться вже і про Святогорський монастиб, який мав величезний хутір, де були цегельний і свічковий заводи, млини, сади, виноградники, сукновальня та тисячі великої рогатої худоби.

Горлівка, центральна вулиця міста.

Сьогодні Святогорськ — місце відпочинку. Правий гористий беріг заріс високими соснами, дубами, в'язами, а на лівому березі росте сосновий бір. Де-не-де біліють крейдові скелі. На одній з них видно старовинну монастирську церкву.

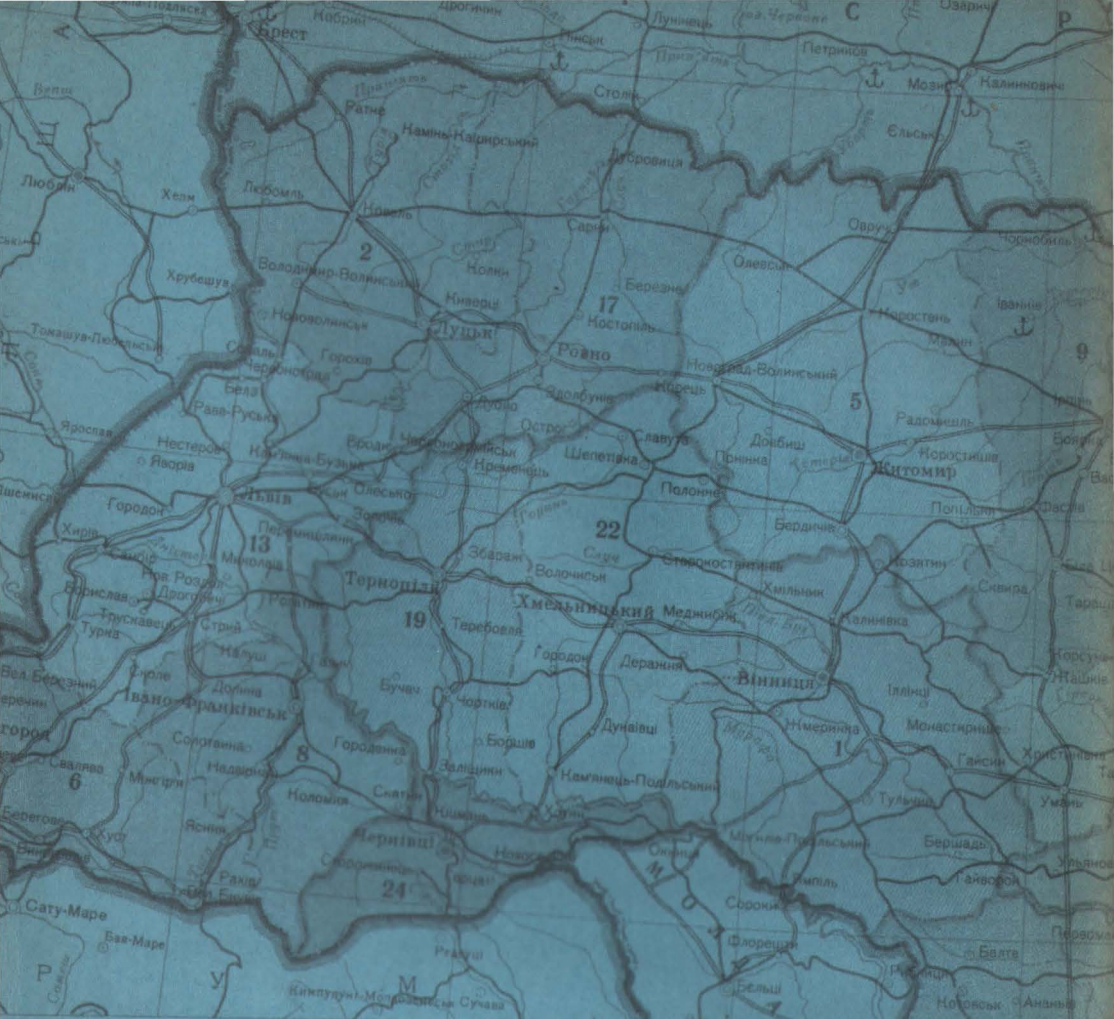
Слов'янськ теж соляне місто. Воно виникло на історичному місці — в старовину тут відбулася навесні 1185 року відома битва князя Ігора Святославича Новгород-Сіверського з половцями, недалеко берегів Північного Дінця. Ця битва, як знаємо, є темою славного твору „Слова о полку Ігореві“. Добування соли на соляних озерах почалося тут у першій половині 17 століття. Виварену сіль вивозили звідси возами в Белгород, що був тоді головним містом Слобідської України. Біля Торських озер постало так поселення Тор або Соляне містечко, яке потім назвали Слов'янськ. Соляний промисл збірігся тут і досі. Слов'янський завод виварює з соляної ропи столову сіль. Але солоня вода слов'янських озер має і лікувальні властивості.

Сьогодні Слов'янськ є теж індустріальним містом, де працює содовий комбінат, ізоляторний завод, олівцева фабрика тощо.

Старобільськ — місто колишніх кріпаків, які втікали від поміщиків з Чернігівщини, Полтавщини та інших земель і тут заснували собі селище 1686 року. В 1797 Старобільськ став уже повітовим містом пізнішої Харківської губернії. Тепер тут працює мотороремонтний завод і підприємства легкої та харчової промисловости. В 30-х роках тут відкрили мінеральні джерела, що мають цілющі бальнеологічні властивості.

З М І С Т

Наша рідна земля	3	Зернобобові рослини	78
Географія України	3	Технічні або промислові рослини	78
Розгляньмося по небі і землі	4	Харчова промисловість	79
Горизонт або обрій	6	Картопля й городина	83
Сторони горизонту	6	Садівництво й виноградарство	83
Орієнтування	7	Тваринництво України	84
Способи орієнтування	8	Бджільництво і шовківництво	87
Зображення напрямів	10	Підземні багатства України ..	88
Мірило або масштаб	12	Комунікація і транспорт	91
Форма Землі	13	Етнографічні границі України ..	95
Глоб	14	Сучасний адміністративний поділ	98
Географічні карти або мапи	16	Положення України	100
Чорне море	18	Київщина	101
Озівське море	20	Київ-серце України	103
Гори височини й низини на землі	21	Гетьманщина	115
Гори височини й низини в Україні	24	Полтава	122
Води на землі	27	Холмщина	124
Ріки України	33	Підляшшя	125
Дніпро	35	Полісся	126
Стоячі води	43	Волинь	127
Підсоння	45	Поділля	134
Підсоння України	47	Розточчя-Львів	138
Рослинність України	50	Підкарпаття	145
Ліси	51	Покутсько-басарабська височина	149
Степ	55	Карпати і Закарпаття	154
Лісостеп	55	Чорноморсько-запорізька низина	162
Рослини гір	56	Слобожанщина	174
Тварини України	57	Крим	179
Населення Землі	61	Донеччина	185
Віра й культура	64		
Промисл, торгівля, комунікація	65		
Людські оселі й держави	67		
Український нарід	69		
Наша рідна історія	71		
Наша рідна культура	72		
Сільське господарство	76		
Зернові рослини	76		

УМОВНІ ЗНАКИ

над 1 000 000 жителів
 300 000 до 1 000 000 жителів
 100 000 до 300 000 жителів
 50 000 до 100 000 жителів
 10 000 до 50 000 жителів
 менше 10 000 жителів

лини союзних республік
 три країв і областей
 населені пункти

селені пункти іноземних держав

іональні кордони СРСР

лини союзних республік
 ниці країв і областей
 ниці автономних областей
 дони іноземних держав
 знаци

овні безрейсові шляхи
 атоки судноплавства на річках
 али судноплавні
 ські рейси і віддалі в км
 ти, пристані

- ЦИФРАМИ НА КАРТІ
 ПОЗНАЧЕНІ
 ОБЛАСТІ УРСР**
- 1 Вінницька
 - 2 Волинська
 - 3 Дніпропетровська
 - 4 Донецька
 - 5 Житомирська
 - 6 Закарпатська
 - 7 Запорізька
 - 8 Івано-Франківська
 - 9 Київська
 - 10 Кіровоградська
 - 11 Кримська
 - 12 Луганська
 - 13 Львівська
 - 14 Миколаївська
 - 15 Одеська
 - 16 Полтавська
 - 17 Ровенська
 - 18 Сумська
 - 19 Тернопільська
 - 20 Харківська
 - 21 Херсонська
 - 22 Хмельницька
 - 23 Черкаська
 - 24 Чернівецька
 - 25 Чернігівська
- Межі автономних
 районів УРСР

МАСШТАБ 1:4 000 000
 В одному сантиметрі 40 кілометрів

0 40 80 120 160 км